

Katolikus konfesszionalizáció
a kora újkori Magyarországon

*Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica
de Petro Pázmány nuncupatae fundati
Subsidia 1*

Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon

EGYETEMI JEGYZET

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
2008

© TUSOR PÉTER, 2008

Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702)
antiqua betűvel

TARTALOM

<i>I. Bevezetés</i>	8
1. Az ellenreformáció és katolikus reform/megújulás fogalomhasználatának kritikája	
a) Ellenreformáció b) Katolikus reform c) Ellenreformáció és katolikus reform	
d) Kritika e) Kora újkori katolicizmus	
2. Konfesszionalizáció	
<i>II. A középkori egyházi struktúrák bomlása</i>	18
1. A politikai helyzet 1526 után	
2. Az ország nyugati és északi területei	
3. A Tiszántúl és Erdély	
4. Az oszmánok által megszállt területek	
<i>III. A trienti katolicizmus kezdetei</i>	26
1. A Királyság: Oláh Miklós	
2. A Fejedelemség: a Báthoryak	
3. A Hódoltság: apostoli vizitátorok	
<i>IV. Protestáns (ágostai, belvét, antitrinitárius) konfesszionalizáció</i>	34
1. Az evangélikus felekezet és egyházszervezet kialakulása	
a) Lutheránus reformáció és reformátorok b) Zsinatok, püspökök, egyházkerületek	
2. A református felekezet és egyházszervezet kialakulása	
3. Az unitárius konfesszió megjelenése	
4. A protestáns egyházszervezet megszilárdulása	
5. A protestáns konfesszionalizáció sikerének okai	
<i>V. A trienti katolicizmus térbővítése (Forgách Ferenc, Pázmány Péter)</i>	50
1. A Bocskai-felkelés és az 1608. és 1609. évi országgyűlések	
a) Felső-magyarországi templomfoglalások, az 1604. évi országgyűlés b) A bécsi béke és az 1608., 1609. évi országgyűlések	
2. Az átfogó katolikus felekezetszervezés kezdetei: Forgách Ferenc (1607–1615)	
3. A katolikus konfesszionalizáció kiteljesedése: Pázmány Péter (1616–1637)	
a) Pázmány, az író b) Pázmány, a főpap c) Pázmány, a politikus	

<i>VI. A pázmányi eredmények konszolidálása, fejlesztése (Lósy Imre, Lippay György)</i>	66
1. Lósy Imre (1637–1642)	
2. Lippay György (1642–1666)	
a) I. Rákóczi György vallásháborúja b) Az egyházépítés folytatása: alapítások	
c) Térítések, vizitációk, zsinatok...	
Forrás: Lippay György ad limina jelentése 1640 körül	
<i>VII. Az új és reformált szerzetesrendek. A barokk katolikus művelődés</i>	82
1. Jezsuiták	
2. Egyéb rendek: obszerváns és konventuális ferencesek, pálosok, piaristák	
3. A magyarországi barokk művelődés kezdetei	
Forrás: Veresmarti Mihály kálvinista prédikátor	
megtérése történetjének első része (részlet)	
<i>VIII. A Hódoltság és a Fejedelemség. Missziók</i>	94
1. Hódoltsági missziók	
Forrás: Benlich Máté belgrádi missziós püspök 1664. évi jelentése	
a) Hittérjesztési Kongregációnak	
2. Katolicizmus Erdélyben és a Partiumban	
a) A katolikusok jogi helyzete b) Jezsuita misszionáriusok c) Bosnyák, magyar és olasz	
ferences apostoli misszió d) A Katolikus Státus e) Fejedelmi hadjáratok a Királyságban	
<i>IX. A trienti katolicizmus hegemoniájának megteremtése</i>	106
1. A Wesselényi-összeesküvés egyházpolitikai dimenziói	
2. Fegyveres ellenreformáció	
a) Templom- és iskolafoglalások karhatalommal b) Prédikátorperek	
c) Katolikus mártíriumok	
3. A Thököly-felkelés és az 1680-as évek országgyűlései	
4. A katolicizmus hegemoniájának megszilárdítása konfesszionális eszközökkel	
Forrás: A protestáns prédikátorok elleni ítélet, Pozsony, 1674. április 30. (részlet)	
<i>X. Felekezeti viszonyok a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc idején</i>	120
1. Az ország felszabadítása és egyesítése pápai közreműködéssel	
2. Valláspolitikai viszonyok a századfordulón	
a) Királyság b) Erdélyi Fejedelemség	
3. Egyházépítés a visszafoglalt területeken	

4. A Rákóczi-szabadságharc egyházpolitikája	
5. Unió a görög rítusú ruténnel, románokkal, szerbekkel	
a) A rutének uniója b) A román egyesülés c) Uniók kísérletek a délszlávok körében	
<i>XI. A magyarországi katolikus konfesszionalizáció és Róma (Összegzés helyett)</i>	130
1. A keret: kánonjogi előírások és katolikus reform	
a) Püspökkinevezések b) Kánoni perek, ad limina jelentések, fakultások	
2. A szálak: nunciusok, követek, bíboros-protektorok, ágensek	
a) Nunciusok b) Bíboros-protektorok, császári követek c) Püspökkari ágensek	
d) Alkalmi küldöttek	
3. Fények és árnyak	
a) A század eleje: együttműködés b) A század dereka: problémák	
c) A század vége: a török kiűzése	
<i>XII. Kronológia</i>	146
Bibliográfia	156

I. Bevezetés

I. AZ ELLENREFORMÁCIÓ ÉS KATOLIKUS REFORM/MEGÚJULÁS FOGALOMHASZNÁLATÁNAK KRITIKÁJA

a) *Ellenreformáció*

Az „ellenreformáció” fogalma eredetileg az 1770-es években tűnt fel a göttingeni jogász, JOHANN STEPHAN PÜTTERnek a Szent Római Birodalom történetéről írt munkájában. Megalkotója a német területeken 1555–1648 között végbement folyamat megjelölésére használta, amelynek során a katolikus császárok és fejedelmek elfoglaltak és katolizáltak olyan területeket, amelyek eladdig a protestáns reform zászlaját emelték a magasba. Az „ellenreformáció” fogalmát PÜTTER és követői eredetileg nem szánták a Birodalom határain kívüli használatra. Kizárólag Németország történetének azt a periódusát jelölte, amely az 1555-ös, a területi egyházak *cuius regio eius (/illius) et religio* alapelvét megteremtő augsburgi vallásbéke és a különféle vallásfelekezetek határait rögzítő 1648-as vesztfáliai békekötés között húzódott.

Az ellenreformáció fogalma nem mást jelölt, mint a protestánsok számára Augsburgban biztosított *ius reformationis* ellentétének megvalósítását Németországban. Azaz ha egy földesúr katolizált, alattvalóinak is követniük kellett. (1648-ban, a harmincéves háború lezáró vesztfáliai békében ezt a *ius reformationis*sal egyetemben megszüntetik.) Némileg ironikus, hogy az „ellenreformáció” fogalma éppen az 1770-es években, a jezsuita rend megszüntetésének évtizedében tűnik fel és terjed el annak a Birodalomnak a területén megvalósult történelmi és jogi szisztéma meghatározására, amely a 19. század elejére hamarosan maga is el fog tűnni.

Az „ellenreformáció” és a Birodalom határain kívüli „ellenreformációk” fogalmi megkülönböztetése a nagy protestáns történetíró, LEOPOLD VON

RANKE a pápák történetéről írt munkájában született meg. A fogalmat gyakorlatilag ő terjesztette ki Európa egészére, és terjesztette el a történetírásban. Az „ellenreformáció kora” kifejezést őutána kezdték el használni. Elsősorban persze a protestáns történetírók, és RANKE-val ellentétben mind pejoratívabb kontextusban. A reformáció vívmányainak megsemmisítését, a késő középkori állapotokhoz történő visszatérést látták, láttatták benne.

A kifejezés önmagában a mi fülünk számára is pejoratív mellézköngét tartalmaz. Mintha tényleg semmi mást, mint egy megújulási törekvéssel való szembehelyezkedést jelentene. Ebben a megközelítésben reformáció = progresszió, ellenreformáció = reakció; s máris azonnal a forradalom-ellenforradalom képletére asszociálhatunk.

b) *Katolikus reform*

Ezzel szemben a katolikus történészek erőteljesen vitatták az ellenreformáció fogalmának létjogosultságát. Helyette a katolikus reform, katolikus reformáció, katolikus restauráció (megújulás értelemben) kifejezéssel próbálják megragadni a lényegét. Azt hangsúlyozták, hogy a nyugati egyházon belül már a reformációt megelőzően erőteljes reformtörekvések voltak (a reformzsinatok Konstanz–Basel–Ferra/Firenze közismertek). Ezekről meglehetősen rózsás képet festő interpretációjuk lényege: a nyugati kereszténységben, a latin egyházban jelenlévő 15. századi reformtörekvések a protestáns szakítás nélkül is érvényesülni tudtak volna. Következésképpen a nyugati keresztény egység felbomlásáért a protestantizmust erőteljes felelősség terheli.

c) *Ellenreformáció és katolikus reform*

A felekezeti elfoglalt irányzatok összebékítésére a 20. század közepén történet kísérlet, amely a megoldást kompromisszumos formában, a két fogalom együttes használatában vélte megtalálni. E szerint a reformáció elleni küzdelem és a belső megújulás egymástól elválaszthatatlan, ugyanazon jelenség két komponense. Mindkettő egyszerre meghatározó a 17. század végéig, és a Trienti Zsinat (1545–1563) rendelkezései révén mindkét irányt a pápaság felügyelte. Egy hasonlat szerint: az ellenreformáció mint test, a katolikus reform

mint az ezt mozgató lélek fogható fel. Szervesen összetartoznak, sokszor egy-egy személyben sem választhatók ketté.

A HUBERT JEDIN által kidolgozott kompromisszum gyors és általános elfogadást nyert. Egyik oka a világháború utáni ökumené felerősödése (ami már a század elején jelentkezik, tekintve, hogy a missziós területeken nem nagyon értették a kereszténység *absolute* európai gyökerű megosztottságát). Másik oka, hogy az 1960-as évektől a felekezetektől művelői személyében immár teljesen független, a korszakkal egyháztörténetírás jelent meg. Ez megközelítésének pártatlanságát a két fogalom együttes használatával biztosítva látta.

d) Kritika

A Magyarországon máig szinte egyeduralkodó JEDIN-i kompromisszumnak azonban van egy szépséghibája. Mégpedig az, hogy ha két önállóan fogyatékos komponenst elegyítünk, akkor vélhetően azok szintézise sem lesz tökéletes.

Ellenreformáció: a historikus, 100–150 évvel később alkotott fogalom. Például a két legnevesebb magyar jezsuita, Szántó István, Pázmány Péter még nem tudták magukról, hogy ők ellenreformátorok. Ennél súlyosabb kifogásunk, hogy egy valós részjelenséget általánosít. Könnyű belátni, hogy csak részben, és Európa bizonyos területein lehet szó egy, a reformációra adott válaszról. Hiszen mi a helyzet Spanyolországban és Itáliában, ahol gyakorlatilag nem volt reformáció? A jezsuita rend, Loyolai Szent Ignác úgy indul útjára az ibériai-félszigetről, hogy alapításának semmi de semmi köze Luther németországi fellépéséhez. Katolikus oldalról számos olyan jelenséget találhatunk, számos

1. A Trienti Zsinat

olyan elem van, amely szintén nem kötődik a protestáns reformációhoz. Ilyenek a tengerentúli missziók, szerzetesrendek alapítása a szegénygondozás, betegápolás, vagy oktatás céljaira a Mediterráneum területén.

Katolikus reform: a reform szó általános kormegjelölő használta magában foglalja, hogy a 16. század elején a nyugati kereszténység jobban rászorult a reformra, mint bármilyen más korszakban. Ez az állítás igencsak kérdéses, ha nem visszautasítható. Az *aggiornamento*, a reform állandó kísérő jelensége az Egyház életének, amelynek mindig az idők változásához kell igazítani az evangélium üzenetét (*Ecclesia semper reformanda*). Továbbá a reform szónak a 16. században már régi keletű, technikai, kánonjogi jelentése volt: alapvetően az egyházi törvénykezés megerősítése a rezidencia, a prédikáció és a cölibátus terén. Ugyanakkor például a jezsuiták, teatinusok, barnabiták stb. korántsem ebben az értelemben igyekeztek reformálni, hanem kifejezetten a személyes vallásos megtérést helyezték a középpontba. Részben tehát ugyanazt tették, mint Luther. Akkor, amikor nem is ismerhették tanait. A belső, személyessé váló vallásosság elérésének módjai természetesen meglehetősen különbözőek voltak. Luthernél a *sola scriptura*, *sola gratia* és *sola fides* közismert doktrínája, a jezsuitáknál az erőteljes aszketizmus, másoknál a miszticizmus, Kálvinnál a predestinatív transzcendens akarat felismerése és elfogadása lett ennek az útja.

e) Kora újkori katolicizmus

Célravezetőnek látszik tehát a „protestáns reformáció / [kora újkori] protestantizmus” fogalom-pár mintájára a „katolikus reformáció / kora újkori katolicizmus” értéksemleges kifejezés kulcsfogalomként történő használata.

A kora újkori katolicizmus meghatározásunk szerint „a Róma főségét megőrző keresztény közösségnek a protestáns közösségekkel (felekezetekkel) egyenrangú; a középkori kereszténységtől azokhoz hasonlóan gyökeresen megkülönböztetendő válasza mindarra a kihívásra, amely úgy 1500–1700 között a világtörténelmet jellemezte.”

Ilyen kihívás volt mindenekelőtt a laikusok minden korábbinál erőteljesebb szándéka a személyes spiritualításra. Ez az általános szándék keresztényebb formát vagy éppen tartalmat adott a világi törekvéseknek, és fokozottan jelen

volt a korszak eseményeiben: vallási, politikai, társadalmi, intellektuális és gazdasági viszonylatban egyaránt. Ehhez járult még a 15–17. század különleges kihívása, amit a kapcsolatok szorosabbra fűződése Ázsiával és Amerika felfedezése hozott magával: a primitív társadalmakhoz el kellett juttatni az Evangélium üzenetét.

2. Loyolai Szent Ignác és társai

folytatását hirdette, más-más utakon, módokon, más-más eszközökkel. Ugyanakkor nem tettek mást, mint hogy az idők változásához alkalmazkodtak. Azaz modernizáltak.

A kora újkori Európa és világ spirituális, társadalmi és kulturális stb. változásaira, azok megoldására 5-6 különféle típusú, jelentősebb válasz született: a lutheránus, az anabaptista, a katolikus, az anglikán, a kálvinista és az unitárius.

A „kora újkori katolicizmus” kifejezése és definíciója azért leginkább elfogadható, mert az Egyházon belüli fejlődést fejez ki, nem csupán egy hangsúlyozott vagy kevésbé hangsúlyozott viszonyt a protestáns reformhoz/reformációhoz. Mint egy ernyő-kifejezés fed le egy sajátos történelmi fejlődést a 16–17. század sokrétű kontextusában.

Kapcsolata a protestantizmussal nem a hatás-ellenhatás képletével, hanem a párhuzamosság, a kölcsönhatás és konkurrencia, valamint az egyenrangúság fogalmaival írható körül. Mind a protestáns mind a katolikus megoldás az Ósegyház gyakorlatának

Kapcsolata a protestantizmussal nem a hatás-ellenhatás képletével, hanem a párhuzamosság, a kölcsönhatás és konkurrencia, valamint az egyenrangúság fogalmaival írható körül. Mind a protestáns mind a katolikus megoldás az Ósegyház gyakorlatának

2. KONFESSZIONALIZÁCIÓ

E Magyarországon is – az anglikán kivételével – megjelenő felekezetek, más néven konfessziók (*confessio* = hitvallás) egyenrangúságának, közös jellemzőinek kimutatására, közvetett és közvetlen modernizációs szerepének igazolására a nyugat-európai, elsősorban német történetírás tíz kategóriát állított fel. Ezen ismérvek határozzák meg számunkra a konfesszionalizációs modellt: a kora újkori felekezetszerveződés mint történeti folyamat alapvető ismérveit.

1. Az igazság abszolút birtoklásának tudata

Az összes konfesszió princípiuma, hogy ő keresztény tanítás egyedül hiteles közvetítője, interpretálója. Vagyis az üdvözülés csak az általa vallott hitelvek révén lehetséges. Ez magyarázza, teszi érthetővé számunkra a hitviták nagy számát és hevét, illetve az áttérések gyakorlatát. Az érdemi kompromisszum gyakorlatilag kizártnak tekinthető. Csak radikális választási lehetőség és kötelezettség adódott a felekezetek között.

2. A hitelvek világos körülhatárolása a hitbeli bizonytalanságok kiküszöbölésének kíséretében

Elsősorban az augsburgi (1530), trienti (1564), a helvét (1566) hitvallást és az anglikán artikulusokat (1563 és 1571) kell kiemelnünk. A középkorban még sok minden homályos volt a hívek számára a kereszténységből. Ezért minden irányzat újraértelmezi a tanítást. Pontosan körülírják a szentségeket, az átváltoztatást, a megigazulást stb. stb. Mindegyik konfesszió ugyanazokat a kérdéseket járja körül. Az igaz, hogy más-más végeredményekre jutnak, de rendszerint olyanra, amelyek a helyi közösségeknek, adott kisebb-nagyobb régióknak jobban megfelelnek. E ponthoz kapcsolódóan nem feledhetjük a teológiai irodalom kora újkori felvirágzását, aminek magyarországi alkotói is (Sylverster, Bornemissza, Dávid, Károli, Pázmány, Balásffy stb. stb.) közismertek.

3–4. Gondoskodás a tanok megfelelő képviselőiről és az alkalmatlanok kiszűréséről. Ehhez szorosan kapcsolódik a művelődés újjászervezése, monopolizálása; felekezet-specifikus oktatási intézmények létrehozása

E téren mindenekelőtt a felsőfokú lelkész- és papképzés megteremtésére kell gondolnunk. A gráci, bécsi, kolozsvári pápai kollégiumra, Debrecen, Patak és Pápa kollégiumaira, Nagyszombat intézményeire, a római Német–Magyar Kollégiumra, hatásukra és kisugárzásukra. Egy felső és középfokú (vö. jezsuita gimnáziumok) oktatási hálózatra, ami a világiak számára is a középkorban elérhetetlen művelődési lehetőséget nyújtott. (Mint például Grác a magyar arisztokrácia, például a Zrínyiek számára.)

5–6. A saját istentiszteleti formák és saját nyelvi közeg kialakítása

Egyik felekezet sem mellőzi a liturgiát, mindegyik a saját igényeinek megfelelően alakítja át. Protestantizmus: igehirdetést, „igeliturgiát” állítja a középpontba; a katolicizmus pedig egységesít és részletesen szabályoz: megszünteti a korábban nagyszámban virágzó helyi, regionális liturgiákat, helyükbe a megújított római rítust állítja. Nálunk is ez terjed el, kiszorítva többek között az esztergomi szertartásrendet. Az kell mondani, hogy egyes lokális lutheránus templomi cselekmények sokszor közelebb állnak a középkori gyakorlathoz, mint a katolikusok. Szép példa erre a Brassó környéki magyar evangélikusok imái, istentiszteleti szokásai. Kétségtől a protestantizmusnál kizárólagos lesz a nemzeti nyelv, a katolicizmusnál a liturgiában megmaradt a latin; de csak a liturgiában. Közhely, hogy a különféle bibliafordítások, prédikációs kötetek a modern irodalmi nyelvek megszületésének alapjai. Károli Gáspár és Pázmány példája mindnyájunk szeme előtt lebeg.

7. A propaganda (és a cenzúra) alkalmazása

3. Konfesszionális propaganda

A kora újkori felekezeteknél egyaránt hangsúlyos a saját hittételek megismertetése szélesebb néprétegekkel. Maga a „propaganda” szó is ekkor keletkezik. A nézetek terjesztésének fő eszközei a prédikációk, röplapok, vitairatok (Pázmány–Magyar István; Pázmány–Alvinczi Péter); továbbá népnyelvű korálok (nyomtatásban is, alapvetően protestáns műfajként híresültek el, de jelentős például a Kisdy-féle *Cantus Catholici* is); iskolai színjátékok (protestánsok is örömmel látogatták, nálunk főként jezsuiták, piaristák szervezték ezeket). Nem feledkezhetünk el a köztéri demonstrációkról, felvonulásokról, körmenetekről sem. Számos olyan kommunikációs forma jelenik meg ekkor Európában s következőképp Magyarországon is, amely pályáját a későbbiekben már a vallási tartalmat elhagyva folytatta tovább egészen a 20–21. századig.

8. A középkori hierarchia megőrzése; vagy új egyház-szervezet kiépítése

Optikánkat nagyban torzítja, hogy Magyarországon a trienti katolicizmus örökölte meg a középkori egyházszervezetet, és a protestáns egyházak építettek ki újat. Angliában, a skandináv országokban azonban ez fordítva van. Ott a protestantizmus a régi struktúrák jogfolytonos örököse. Nálunk is csak a nikolsburgi béke idejére (1621) dőlt el, hogy a trienti katolicizmus a meg tudja őrizni a Királyság területén a Szent István-i struktúrát. A Hódoltságban ugyanakkor – ha ideiglenesen is – új típusú, missziós szervezet létrehozása vált szükségessé. Tehát a katolicizmus is mutat fel nálunk új szervezeti képződményt.

9. A belső egyházi élet ellenőrzése különféle mechanizmusok útján

Ilyen mechanizmusok például a vizitációk: evangélikus esperesek, szuperintendensek éppúgy végzik ezeket meghatározott időközönként, mint a katolikus püspökök. Mindnyájan azt vizsgálják, hogy betartják-e az előírásokat; megfelelőek-e az anyagi, infrastrukturális feltételek; milyen hiányosságok adódnak, ezek hogyan orvosolhatók stb. E téren is adódnak közös középkori előzmények: a hangsúly a kora újkorban a rendszerességen, az írásban felvett jegyzőkönyveken van, amelyek alapján a változások, vagy azok hiánya nyomon követhetők. Fontos még a tagok nyilvántartása: úrvacsora-, áldozási

listák készítése, keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvek vezetése, pontosabban kötelező és rendszeres elterjesztésük. Utóbbiak Magyarországon a 16–17. századtól kezdve egészen a 19. század végéig a legkiterjedtebb népesség-nyilvántartási módozatnak számítottak.

10. Az államhatalommal alkotott szimbiózis

Végül, de korántsem utolsó sorban említjük meg az összes konfesszióknak az államokkal megvalósuló összefonódását. Nálunk – legalábbis a 17. században – a Királyságban katolikus, Erdélyben református *quasi* államegyházról beszélhetünk. Államhatalom és katolicizmus együttélésének további szép példája a gallikán Franciaország. A magyarnál és a franciánál vegytisztább államegyházi formációt alkot – esetenként mindmáig – a protestantizmus. Sok helyütt az államfő egyben a nemzeti egyháznak hivatalos feje is – *a là* VIII. Henrik. Az érdekközösség magától értetődő. Az államhatalom a társadalom felügyeletére szervezési mintát, sokoldalú támogatást nyer az általa preferált felekezettől. Utóbbi pedig hatékony eszközöket kap a küldetéséből fakadóan igényelt monopolhelyzet megteremtésére.

* * *

Mindezek az alapvető a jellemzők a középkori nyugati latin egyházból e formájukban hiányoznak; de meg találhatók az összes, kora újkorban létrejött felekezetben. Talán így már érthető a definíciónkban szereplő kitétel: a kora-újkori katolicizmus a 17. század közepére/végére úgy nálunk, mint Európa más vidékein legalább annyira különbözött a késő középkori nyugati keresztény Egyháztól, mint a protestáns felekezetek.

Protestantizmus és katolicizmus a kora újkori Magyarországon e konfesszionális modellben mint az ország történetét számos meghatározó területen a középkortól elválasztó modernizációs folyamatok jelennek meg előttünk. Nagy kérdés, hogy meddig tart e kor kihívásaihoz alkalmazkodó progresszió? A volt hódoltsági területek újjászervezése sok tekintetben még a 18. század derekán is e minta mentén haladt. A 18. század második felében azonban az ország egészét tekintve a társadalom mindennapjainak fő szervezői már nem a felekezetek, hanem mindinkább az állam. A

kultúra, tudomány főbb művelői pedig egyre kevésbé meghatározóan kerülnek ki a keresztény közösségek hivatásos képviselőiből. Ezzel is jelezve: az újkorból ekkor a „korai” jelző végképp elhagyandó.

Reményeim szerint az itt vázlatosan ismertetett konfesszionális modell mentén újragondolható és újragondolandó Magyarország 16–17. századi egyház, művelődés-, és társadalomtörténete. Nem az adatok, hanem rendszerezésük, értelmezésük terén. Legyen szó akár Pázmány „vallási toleranciájáról”, akár az 1670-es évek erőszakos katolizációjának interpretációjáról.

Ez az egyetemi jegyzet erre az új típusú megközelítésre tesz kísérletet a magyarországi katolikus felekezetszerveződés áttekintésével – mely magától értetődően kitekint a protestáns konfesszionálisra is. Célja, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán a BA (*Baccalaureatus Artium*) képzésben résztvevő történészhallgatók kora újkori egyháztörténeti tanulmányaik során már ebben a szellemben ismerkedjenek meg a 16–17. század magyar történelmével.

II.

A középkori egyházi struktúrák bomlása

I. A POLITIKAI HELYZET 1526 UTÁN

A szerencsétlen kimenetelű mohácsi csata után, amelyben a rendi elit jórésze (a *prelatik* közül két érsek és öt püspök) elesett, a kettős királyválasztás megbontotta az ország egységét, véres polgárháborút indított el. A belviszály következtében a központi ellenállás a törökön kívül a protestantizmussal szemben is meggyengült. A kezdeti, „német praktikát” sejtő tartózkodás után közelebbről megismerve a protestáns reformáció vonzó hitértelmezését, sok köz- és főnemes kezdte azt magáénak vallani. Legalább ennyien ismerték fel a gazdátlanul maradó egyházi javak (főként apátsági, prépostsági, káptalani és plébániai birtokok, ingatlanok) megszerzésében rejlő lehetőséget.

Bár mindkét király, Szapolyai I. János (1526–1540) és Habsburg I. Ferdinánd (1526–1564) hű maradt Rómához, híveik vallási meggyőződését nem tudták befolyásolni. A belső viszonyok komplikált volta nem tette lehetővé számukra a vallási egység megtartását, illetve helyreállítását. Hatalmi bázisuk erősítése érdekében mind a kettőnek az volt a fő célja, hogy minél erősebb érdekszálal magához kapcsolja az arisztokrácia tagjait. Nemcsak afölött hunytak szemet, ha a főurak egyikében-másikában már mutatkozott hajlandóság a reformáció iránt, hanem ezt a hajlandóságot anyagi oldalról még ők maguk is növelték azáltal, hogy az üresedésben lévő egyházi javadalmakat híveiknek, mégpedig legtöbbször világiaknak osztogatták (például I. János a váradi püspökséget Czibak Imrének), vagy adták zálogba.

1538-ban hiába kötötték meg a váradi békét, az ország egyesítése nem sikerült. 1541-ben már három részre szakadt az ország, mert a török véglegesen befészkelte magát Budára és az ország középső részébe. A kiskorú János Zsig-

mond gyámja, Martinuzzi (Fráter) György 1551-ben megpróbálta a keleti területeket a királyi országrésszel egyesíteni, a bécsi udvar azonban félreismerve a török felé behódolást mutató kettős politikájának valódi indítékait, és Ferdinánd megbízást adott meggyilkolására. Az egyesítési kísérlet az oszmánokat támadásra készítette, melynek során újabb hatalmas területek kerültek a félhold uralma alá. A bíboros megöletésének vádjá alól III. Gyula pápa (1550–1555) csak hosszas vizsgálat, számos tanú kihallgatása után volt hajlandó felmenteni Ferdinándot.

2. AZ ORSZÁG NYUGATI ÉS ÉSZAKI TERÜLETEI

A középkori latin kereszténység bomlása már az ország nyugati és északi területein is szembetűnő. A mohácsi csatavesztés után életben maradt főpapoknak nem nagyon akadt idejük, sem energiájuk egyházfői teendőik ellátására. Továbbélő rendi/közjogi méltóságuknál fogva ugyanis részt kellett venniük az ország kormányzásában. Tovább rontotta a helyzetet a két uralkodó egyházpolitikája. Amennyiben a mohácsi vesztkövetkeztében megüresedett püspöki székek betöltésre kerültek, legtöbbször mind a két király a maga jelöltjével próbálta azokat betölteni. A kettős kinevezések és birtokbavételi kísérletek helyi szinten óriási káoszhoz vezetett. Legalább ekkora problémát okozott, hogy mind I. János, mind pedig I. Ferdinánd, pénzzavaraikban sokszor nem töltötték be a magasabb jövedelmű egyházi hivatalokat, hogy a birtokok és az egyházi tizedek jövedelmeit hadi célokra fordíthassák.

4. Thurzó Elek

Az esztergomi érseki széket Verancsics Antal 1573-ban bekövetkezett halála után a bécsi udvar 23 évig üresen hagyta, hogy jövedelmeit a kincstár húzhassa. Még hányatottabb volt a nyitrai püspökség sorsa. Podmaniczky István halála után (1528) az egyedül törökmentes ország-

résznyi egyházmegyének 30 esztendeig nem volt püspöke. A püspöki javadalmakat Török Bálint foglalta el, majd azokat Thurzó Eleknek adta el. Habsburg Ferdinánd politikai megfontolásból kénytelen volt eltűnni, hogy a nyitrai püspökség jövedelmét az evangélikus Thurzó család birtokolja és a hitújítás céljaira is felhasználja. Hasonló történt a veszprémi és a győri püspökség jövedelmeivel. A győri püspökség majdnem harminc esztendeig a Bakics-fivérek kezében volt, akik Ferdinánd hadvezérei voltak. A veszprémi egyházmegyében, ahol közel húsz évig nem működött felszentelt püspök, Choron András használta a püspökség jövedelmeit. Az egri püspökség javai Perényi Péter kezébe kerültek, amikor pedig meghalt, az országgyűlés az egri vár fenntartására foglalta le a püspökségjövedelmét.

A püspökségek elfoglalása, a helyi egyházi irányítás és kontroll megszűnése valósággal felszabadította a vallási energiákat. Újabb és újabb hitértelmezések, vallásgyakorlási formák terjedtek szélsébesen. 1538-ban csak három felszentelt püspöke volt az országnak. Utána ugyan történtek újabb uralkodói kinevezések, amiket a pápa is megerősített, de 1572-ben is csak eggyel több Róma-hű főpásztorral találkozunk. Ezek közül kettő magas kora miatt nem sok eredményt fejtett ki. És mivel gyakran kevés volt a püspök, nem nagyon akadt, aki papokat képeztesen és legfőképpen szenteljen. De még ha mindig lett volna elegendő felszentelt püspök, az egyházi javadalmak szekularizációja, az anyagi eszközök és a szükséges infrastruktúra elégtelensége tette szinte lehetetlenné a megfelelő minőségű és mennyiségű utánpótlás biztosítását.

Az irányítás, ellenőrzés, szervezett utánpótlás nélkül maradt alsópapság körében mind több követőre találtak a nyugatról begyűrűző reformgondolatok. Rengetegen fordítottak hátat hivatásuknak (aposztatáltak), önállósították magukat, illetve vallottak részben vagy egészben protestáns nézeteket. A 16. század közepéről származó kimutatások szerint az esztergomi főegyházmegye négy esperesi kerületében már mindössze 54 pap működött. Ezekből csak 13 volt nőtlen, 34 nő és 7 teljesen „eretnek”. Az 1561. évi zsinaton (abból az esztergomi főegyházmegyéből, mely a mohácsi vész előtt 900 plébániát számlált) 119 pap jelent meg, akik közül 62 nő volt. A papság aposztáziáját illetően mássutt még katasztrofálisabb állapotok uralkodtak. Fejér vármegyében csak három plébános működött. Sokfelé a hiányzó papságot licenciátusokkal próbál-

ták pótolni, akik világi létükre püspöki engedéllyel kereszteltek, eskettek, előimádkoztak és felolvasták a számukra készített prédikációkat. A templomokon és plébániákon kívül a meglévő iskolák is pusztulásnak indultak, vegetáltak, vagy lassacskán protestánssá válva működtek tovább. Az új tanokra kevésbé fogékony, gyér számú pap legtöbbször nem állt hivatása magaslatán. Sokfelé különbséget tettek az ágyast tartó és házaspáros (*concupinarius* és *uxoratus*) papok között. A házaspáros papok hazai szokás szerint megesküdtek. A püspökök kénytelenek voltak eltűnni a nőspapokat, mert ha elűzték volna őket, a plébániákat elveszítették volna.

A világi papságnál még kedvezőtlenebb helyzetbe jutott – a protestantizmus által feleslegesnek tartott és elutasított – szerzetesség, amely részben a török pusztításának, részben pedig a nagybirtokosok mohóságának esett áldozatul. A főurak mint kommedátorok megszerezték a monasztikus kolostorok

vagyont, sokszor még be is telepedtek a klastromokba szolgálkával együtt, szétzüllesztve ezáltal a szerzeteseket.

A kolduló rendek, mivel nem rendelkeztek birtokokkal, kedvezőbb helyzetben voltak. Mindazonáltal ők is óriási veszteségeket szenvedtek. Soraikból kerültek ki a reformáció első professzionális képviselői. Ha pedig meg akarták tartani régi életformájukat, városlakó szerzetesek lévén, a protestánssá lett városok vezetői szétkergették őket a német lakosságú városokon kívül a magyarok lakta helységekből is. Csak néhány ferences és pálos kolostor dacolt az idők viszonyaival. Helyzetük nem volt könnyű. Ha mindenben a régi

módon kívántak élni, elüldözés, kihalás fenyegette őket. Ha a korábbi kereteket megtartva akartak korszerű lelki életet folytatni, ahhoz jó ideig semmiféle segítséget, útmutatást nem kaptak.

5. Ferences szerzetes

3. A TISZÁNTÚL ÉS ERDÉLY

Szapolyai János annak ellenére, hogy törökbarát politikája miatt VII. Kelemen pápa 1529-ben egy időre kiközösítette, nem vált a reformáció követőjévé, sőt rendeletekkel próbálta meggátolni a lutheranizmus terjedését. Ez azonban sem neki, sem kiskorú fia gyámjának, Fráter Györgynek sem sikerült. A tordai országgyűlésen 1550-ben a többségükben már protestáns rendek ki tudták vívni az evangélikusok vallásszabadságát. A Fráter György meggyilkolása utáni időkben a tiszántúli és erdélyi magyarság jelentős hányada részben politikai okokból meghatározóan a kálvinizmushoz csatlakozott. Szembefordultak ugyanis az Erdélyt uralmuk alá vonni törekvő Habsburgokkal és vezéreikkel, amihez Kálvin tanítása kiváló munícióval szolgált. A reformáció helyzetét erősítette, hogy János Zsigmond (1559–1577) fejedelemmel maga az államhatalom is protestáns lett.

A fejedelem példáján induló urak nagy hitváltásában csak ritka szigetként állott a somlyai Báthory, a bihari Toldy család s a keleti székel székely székely. Ezeknek szabad földjén a legerősebb eszközökkel sem sikerült elérni a fejedelmi hatalomnak, hogy egész vármegyei területek protestánsra legyenek.

A római hitet követő keresztények helyzetét nagy mértékben megnehezítette, hogy 1556-ban elrendelték az egyházi javak lefoglalását, a Ferdinándtól kinevezett erdélyi püspököknek, Bornemissza Pálnak el kellett hagynia Erdélyt, és elkezdtek az erdélyi és tiszántúli szerzetesházak megszüntetését. Ettől kezdve sem Gyulafehérvárott, sem Váradon nem volt katolikus püspök, mert Forgách Ferenc, az 1556-ban kinevezett váradi püspök nem foglalhatta el székhelyét.

A következő évben, az 1557-i országgyűlés nem adta vissza a lefoglalt egyházi javakat, de megengedte a katolikusoknak és a lutheránusoknak vallásuk szabad gyakorlását. 1564-ben a kálvinistákat is felvették az egyenjogú felekezetek közé. 1566-ban a tordai országgyűlés kiutasította az erdélyi fejedelem területéről a katolikus papokat és szekularizálta a váradi káptalant. Az 1568-i tordai országgyűlés az unitárius konfessziót is bevetté (*recepta religióvá*) nyilvánította, és kimondta a négy felekezet elméleti egyenrangúságát.

És minthogy mi és fenséges fiunk a vitézlő urak állhatatos kérésére kegyesen beleegyeztünk, hogy ki-k tartsa meg az a hitet, amelyet akar, az új és a régi szertartásokkal, megengedjük, hogy hitük ügyében azt tegyék, ami nekik tetszik, de bárkinek a sérelme nélkül. Az új hit követői ne zaklassák a régi vallást, vagy annak követőin valami módon jogtalanságot ne kövessenek el. A vitézlő urak tehát az egyházak közötti egyetértés megteremtésére és az evangélikus tanításban támadt ellentétek megszüntetésére elhatározták, hogy nemzeti zsinatot hirdetnek, ahol Isten ígéje kegyes szolgálóinak és más nemes férfiaknak jelenlétében őszintén megvizsgálják tanításukat és Isten vezérlésével megszüntetik a vallásban mutatkozó nézeteltéréseket és különbségeket. [*Torda, 1557*] – Azonkívül mivel a vallás ügyében, különösen az úrvacsora osztásáról állandóan különféle viták, perlekedések, civódások, vélemények voltak a kolozsvári magyar nemzetiségű és a szebeni szász nemzetiségű egyház superintendensei és lelkipásztorai között, az ilyen egyenetlenségek megszüntetésére mindkét fél lelkiismeretének megbékítésére és az ország lakóinak nyugalmaért úgy döntöttek: mostantól kezdve a jövőben mindkét félnek szabadságában áll, hogy akár a kolozsvári, akár a szebeni egyház vallását és felfogását kövesse. Ugyanakkor, hogy ha valamely város, mezőváros vagy falu lelkésze a kolozsvári egyház vallását és felfogását akarja hirdetni és a népet erre erővel kényszeríteni, nem teheti, hanem amilyen vallást maga a város, mezőváros vagy falu követni akar, olyan felfogású lelkészt tarthat, az ellenkező pedig eltávolíthatja. Ugyanezt a szebeni egyházmegyében is érvényesíteni kell. Ha pedig valaki a kolozsvári egyháznak felfogásához akar csatlakozni vagy aszerint úrvacsorát venni, minden akadály és nehézség nélkül az olyan vallású és felfogású paphoz úrvacsora vétele céljából a szebeni vallást valló helyről a kolozsvári irányzathoz tartozó helyre minden sérelem, gyanúsítás és kigúnyolás nélkül elmehet. [*Torda, 1564*] – Urunk ő felsége miképpen ennek előtte való gyűléseibe országával közönséggel az religió [*vallás*] dolgáról végezött, azonképpen mostan és ez jelen való gyűlésbe azont erősíti, tudniillik hogy midőn helyökon az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, ki-k az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig, senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ü lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekik tetszik. Ezért pedig senki az superintendensök [*püspökök*] közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bántassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébbi constitutiók [*rendelkezések*] szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással [*megfosztással, eltávolítással*] fenyőgessön azt tanításért, mert az hit Istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás Istennek ígéje által vagyon. [*Torda, 1568*]

A rendelkezések részben a rendek erejéről, a központi hatalom gyengeségéről árulkodnak. Leginkább a protestáns felekezetek egymás közötti vetélkedését kívánták kiküszöbölni és a kialakult pillanatnyi erőegyensúlyt demonst-

rálni, illetve az újabb konfessziók (például az anabaptisták) elterjedésének igyekeztek gátat szabni. Hogy ténylegesen sem elvi alapú toleranciáról, sem általános, modern értelemben vett vallásszabadságról nem beszélhetünk, mi sem mutatja jobban, mint hogy 1568-ban megtiltották a katolikus papoknak a bemenetelt Debrecen, Borosjenő és Várad területére.

4. AZ OSMÁNOK ÁLTAL MEGSZÁLLT TERÜLETEK

Az egyházi hierarchia a törökök által megszállt területeken összeomlott, mert a püspökök leginkább mint a Habsburg-király hívei nem maradhattak egyházmegyéikben. Bár a királyok a kalocsai érseki, a csanádi, a pécsi, a boszniai vagy diakovári, a szerémi stb. püspöki címet magyar egyháziaknak továbbra is adományozták, a kinevezettek azonban nem tartózkodtak egyházmegyéikben. Az egyházmegyes papság egy része kitartott híveik mellett (Baranya megyében 1542-ben 84 papról van tudomásunk), a számuk mindegyiknél az utánpótlás hiánya miatt rohamosan csökkent. A váci egyházmegyében a 16. század végén már csak 13 pap működött. Szerepüket itt is licenciátusok pótolták.

A reformáció tanaira nem fogékony keresztényeket leginkább a gyöngyösi és a szegedi kolostorokból kirajzó ferencesek gondozták, mert őket túrték meg leginkább az oszmánok, mivel a néptől adót nem szedtek és a hódítók szemében hasonlítottak a török szerzetesekhez.

Az egyházmegyes és szerzetes papság helyzete igen nehéz volt, mert a hódítók a körmeneteket, a harangozást eltiltották, a templomokra súlyos adót vetettek ki, sőt gyakran lerombolták azokat, a papokat pedig sokszor üldözték és bántalmazták. A ferencesek közül az 1500-as években több mint ötvenen estek áldozatul a törökök dühének. Amíg a katolikusok vallásgyakorlatát elvben ugyan eltűrték, a gyakorlatban azonban sokszor gátolták, a protestánsokat, akikben a Habsburgok ellenfeleit látták, 1541, illetve 1543 és 1552 között határozottan támogatták, mivel egy ideig úgy vélték, hogy a reformáció hívei nagyobb hajlandóságot mutatnak új uraik kiszolgálására, mint a katolikusok.

III. A trienti katolicizmus kezdetei

I. A KIRÁLYSÁG: OLÁH MIKLÓS

Az ország bel- és külpolitikai helyzete, a kettős királyválasztás, az ország három részre szakadása, a török terjeszkedés megállításának minden más szempontot megelőző szükségessége, továbbá a reformáció viharos erejű térhódítása következtében a kora újkori katolicizmus első kezdetei a 16. század derekára tehetőek. Korábban – Itáliával, Spanyolországgal, részben pedig Franciaországgal ellentétben – nálunk hiányoztak a Róma-hű belső reformok feltételei. Mihelyt azonban a Trienti Zsinaton körvonalázódott a katolicizmus átfogó és végleges programja, megvalósítására azonnali kísérlet történt a középkori egyházi struktúrák romjain.

E kísérlet vezéralakja Oláh Miklós volt. Karrierje királyi titkárként kezdett felfelé ívelni, már a mohácsi csata előtt. Utána Mária királynő kíséretében annak titkáráként Németalföldre ment, ahol humanista műveltségét továbbfejlesztette és Rotterdami Erasmus lelkes követői közé szegődött. Magyarországra 1544-ben tért vissza. Királyi kancellár, egri püspök, majd 1553-ban, miután I. Ferdinánd március 20-án kinevezte esztergomi érsekké, a magyar hierarchia feje lett.

A prímási szék elfoglalása után nagy elszántsággal fogott hozzá a Róma-hű reformációhoz. Bár a földesúri hatalmat is igénybe vette a protestantizmus visszaszorítása végett (1559-ben érseki birtokán állítólag 300 faluból űzte ki a protestáns lelkészeket), felismerte, hogy ez a módszer nem vezethet tartós eredményre. Ehhez mindenekelőtt a híveket vezető papság hitét, tudását, hűségét és fegyelmét kell megerősíteni. 1557-ben maga elé rendelte az apátokat és prépostokat, hogy számot adjanak hitükről és kinevezésük jogalapjáról. A nem túl nagy számban megjelentek esküvel ígértek engedelmességet neki.

A papság lelkeségét elsősorban a trienti módszer alapján: egyházlátogatások (*visitatio canonica*), valamint egyházmegyei és egyháztartományi zsinatok segítségével óhajtotta megújítani. Az 1560. évi nagyszombati zsinat a papság fegyelmét megszilárdító, spiritualitását fokozó rendelkezéseken kívül többek között előírta, hogy a püspökök nagy gondot fordítsanak a hitelemzésre, a plébánosok pedig tanítók alkalmazásával létesítsenek hétközi iskolákat. Ha a falu szegény, akkor több település együttesen fogadja föl a tanítót. A tanító feladata, hogy a gyermekeket olvasásra, írásra, számolásra, egyházi énekekre oktassa, valamint a katekizmus szövegét kikérdezze. A zsinatnak a tanítók alkalmazásáról és a hazai úgynevezett kisiskolák létesítéséről szóló rendelete a magyar népoktatás történetének igen fontos dokumentuma, az első olyan hazai közületi rendelkezés, melynek célja a népoktatás megszervezése.

Mivel a zsinatok és a vizitációk azt mutatták, hogy a magyar kereszténység Rómával közösségben maradó ágában katasztrofális paphiány uralkodik, azonnal hozzáfogott a papnevelés kérdésének megoldásához. Ennek első lépéseként 1554-ben a meglevő nagyszombati városi/plébániai iskolát egyesítette az Esztergomból a török megszállás miatt Nagyszombatra települt káptalani iskolával, és ezáltal létrehozta a nagyszombati káptalani/városi iskolát. 1558-ban a nagyszombati káptalani/városi latin iskolát *schola maiorra* alakította át, amelyben az igazgató professzor, a szuperintendens az iskola nagydiákjait teológiai oktatásban részesítette, ezen kívül pedig más tudományzakokat, így valószínűleg jogot is előadott.

A teológusképzés irányítására a prímás a mediterráneumi katolikus reform élcsapatát, a jezsuita rendet (*Societas Iesu*) kérte föl. Nagyszombatban letelepítette a rendet és kollégiumot létesített a jezsuiták számára. I. Ferdinánd 1561. január 21-én írta alá a nagyszombati jezsuita kollégium alapítólevelét. Az első két szerzetes április 23-án érkezett a városba. A jezsuiták iskolája három osztállyal már májusban megnyílt. A Trienti Zsinat által előírt egyházi papnevelő intézetet (*seminarium*) a prímás 1566-ban állította föl, és annak vezetését szintén a jezsuitákra bízta. 1567 tavaszán a városban tűz ütött ki, mely majdnem az egész helységet és vele a jezsuita kollégiumot is elpusztította. Emiatt a jezsuita rend általános főnöke június 21-én elrendelte a jezsuita kollégium megszüntetését. A nyelvi problémákkal is küszködő, többek között ezért komo-

lyabb hatást kifejteni nem tudó szerzetesek szeptemberben távoztak a városból és a királyi országrészből.

Oláhnak határozott szándéka volt, hogy a Trienti Zsinat határozatait hivatalosan közzéteszi, ami egyfajta jogerőre emelést jelentett volna. E szándéka megvalósítására 1564. márciusában püspökkari gyűlést tartott Pozsonyban.

Az Úr 1564. évében, március hó hatodik napján, Krisztusban Szentséges Atyánk és Urunk, IV. Pius pontifikátusának ötödik esztendejében, a Krisztusban Főtisztelendő atya, Oláh Miklós esztergomi érsek úr az esztergomi és a most üresedésben lévő kalocsai egyháztartományból való főtisztelendő püspöktársakkal és segédpüspökökkel [...] gyűlésre jött össze Pozsonyban. És mivel biztos tudomást szerzettek arról, hogy a Szent Trienti Zsinat végéhez ért és befejeződött, elhatározták, hogy eleget tesznek az ott hozott rendeletnek, miszerint a Zsinat lezárulta után legalább egy éven belül, majd azt követően három évente tartományi zsinatok tartassanak. Úgy döntöttek tehát, hogy mielőtt a Szent Trienti Zsinat határozatai a Szentséges Úr által megerősítésre és közlésre kerülnek, egy esztendőn belül tartományi zsinatot tartanak, és ott az említett Szent Zsinat dekrétumait kihirdetik, a reformációt mind saját személyükön, mind az egész kléruson véghezviszik s végrehajtják a Császári és Királyi Felségek, legkegyelmesebb uraik segítségével. Ezt előkészítendő közös megegyezéssel és egyhangú szavazattal kinyilvánították a következőket: [1.] Számos és szükséges szempont miatt a zsinat tartásának helye Pozsony legyen. [2.] Több megfontolás alapján és az ország közügyeinek és foglalatosságainak figyelembevételével időpontja az elközelgő december hó első napja legyen. [3.] A zsinatra hívassanak meg a prépostok és apátok is, továbbá mindazok, akiknek akár a jog, akár a hagyomány szerint jelen kell lenniük. A meghívás formáját a főtisztelendő püspök urak egyhangúan előírták. [4.] A tartományi zsinat meghirdetett tárgya a *Sacrosanctum Concilium Tridentinum* dekrétumainak publikálása, és maguknak a résztvevőknek, valamint a klérusnak reformációja legyen ugyanezen dekrétumok tartalma szerint. [5.] Időközben az egyes főtisztelendő megyés püspök urak, már amennyire lehetséges, a tartományit előkészítő egyházmegyei zsinatokat tartsanak. [6.] Emellett ugyanezen püspök urak fáradozzanak azon, hogy lehetőség szerint álljanak rendelkezésre tudós teológusok és kánonjogászok, akiknek a tartományi zsinaton nagy hasznát lehet majd venni [7.] Mindezen felül kérjék a Legszentebb Császári és Királyi Felségeket, legkegyelmesebb uraikat, hogy eme istenfélő és szükséges erőfeszítéseiket Isten egyházainak első és hathatós védelmezőiként segíteni és óvni méltóztassanak. Miklós érsek s.k., Verancsics Antal egri püspök s.k., [Draskovich György] zágrábi [püspök] s.k., [Bornemissza Pál] erdélyi [püspök] s.k., [Gregoriáncai Pál] győri [püspök] s.k., [Forgách Ferenc] váradai [püspök] s.k., [Dudith András] pécsi [püspök] s.k., [Kövesi András] veszprémi [püspök] s.k., [Újlaky János] váci [püspök] s.k.

Ferdinánd király azonban – részint mert a cölibátus szigorítása és az egy szín alatti áldozás előírása miatt elégedetlen volt a trienti dekrétumokkal, illetve félt a belpolitikai viszonyok instabillá válásától – nem járult hozzá a kihirdetéshez. A Oláhnak és püspöktársainak ekkora végleg le kellett számolni azzal az illúzióval, hogy megállíthatják a heterodoxia terjedését. Arra kellett koncentrálniuk, hogy a régi egyház romjain élet- és versenyképes felekezet hozzanak létre, lehetőleg minél inkább kamatoztatva a közép- és felsőszintű régi egyházi struktúrák – már ami megmaradt belőlük – birtokolásából nyújtott előnyöket.

Oláh érsek 1568. évi halálával azonban a felekezetszervezés lendülete megtört. Részben azért, mert Miksa császár és király (1564–1576) uralkodása kedvezett a reformációnak, részben mert Oláh utóda, Verancsics Antal (1569–1573) inkább politikus és tudós volt, mint főpap. Még nagyobb kárt okozott a tridentianus reformok ügyének, hogy – mint már előkerült – Verancsics halála után 23 évig nem töltöttékbe az esztergomi érseki széket. Így a magyar katolicizmus vezető nélkül maradt, az esztergomi egyházmegye pedig nélkülözötte az érsek anyagi és politikai hatalmát.

A trienti katolicizmus Oláh által elvetett magja, bár még nem tudott szárba szökkeni, nem pusztult ki teljesen. Telegdi Miklós (1573–1586) az esztergomi egyházmegye káptalani helynöke, egyúttal pécsi püspök nagyarányú irodalmi működésbe kezdett, és megindította a szellemi harcot a katolicizmus érdekében. A bécsi jezsuita kollégiumtól vásárolt és Nagyszombatban felállított nyomdája segítségével prédikációkat adott a papság és a licenciátusok kezébe, hitvédelmi iratokkal válaszolt a protestánsok támadásaira. Munkássága komoly segítőkre talált az esztergomi káptalan tagjaiban, akik a bécsi jezsui-

6. Verancsics Antal

ta egyetemen képeztettek szerény számban teológusokat. Külön figyelmet szentelt távoli egyházmegyéjére is.

A 16. század második felében Oláh és Telegdi mellett leginkább Draskovich György bizonyult a tridentinumi reformok iránt elkötelezett főpapnak. Előbb tinini, pécsi, zágrábi, 1578-tól győri püspök, majd ennek kormányzóságát megtartva, kalocsai érsek és bíboros lett. Már 1559-ben

pásztorlevélben figyelmeztette pécsi papjait, hogy a divatos teológiai nézetek követése az eretnokség veszélyével jár. Részt vett a Trienti Zsinat harmadik ülészakán. Ennek tudható be, hogy mind zágrábi, mind győri egyházmegyéjében egyedülként a magyar főpapok közül kihirdette a Zsinat dekrétumait. Zágrábban már 1579-ben szemináriumot alapított. Papjai között egyházmegyei zsinatok segítségével terjesztette és erősítette a reformszellemet. A halála előtti évben, 1586-ban újból letelepítette a jezsuitákat, és kieszközölte, hogy Rudolf király (1576–1608) a turóci prépostságot nekik adományozza. Ezzel a jezsuiták, ha egyelőre csak Znióváránál, majd Vágsellyén, de véglegesen otthonra találtak a Királyságban. Draskovich a katolicizmus szellemi védelme céljából lefordította és Bécsben kiadta két régi hitvédő, Lactantius és Vincentius Lerinensis műveit.

7. Katolikus prédikáció

2. A FEJEDELEMSÉG: A BÁTHORYAK

A trienti katolicizmus megjelenésének első nyomai a Fejedelemség területén Báthory István (1571–1575-ig erdélyi fejedelem, 1575–1586 között lengyel király) uralkodása alatt fedezhetők fel. Ha a katolicizmust Báthorynak nem is sikerült a protestáns felekezetekkel ténylegesen egyenlő tényezővé tennie, fejedelmi hatalmával annyit mégis elért, hogy Erdélybe 1579-ben betelepíthette a jezsuitákat. 1580 januárjában a jezsuiták már meg is kezdték a tanítást a kolozsmonostori volt bencés monostorban nyitott iskolában. 1581 áprilisában az iskola beköltözött Kolozsvárra, ahol már kollégiumi szinten folytatódott az oktatás. 1582 őszén itt katolizált a református bihari alispán fia, Pázmány Péter. A kollégium mellett 1583-ban pápai szeminárium létesült, melynek költségeit XIII. Gergely pápa (1572–1585) és Báthory István viselte. A kollégiumon és szemináriumon kívül alumnátust nyitottak a szerényebb anyagi helyzetű diákok számára is.

1588 végén a jezsuitáknak ideiglenesen abba kellett hagyniuk erdélyi működésüket, mert a protestáns többségű országgyűlés száműzte őket. A katolikus főurak a diétán csak azt tudták elérni, hogy birtokaikon egy-egy katolikus papot tarthassanak. Háromévi száműzetés után Báthory Zsigmond (1588–1602) visszahívta a jezsuitákat, akik eredményes munkájukat (1597-ben például 30 nemes fiatalot sikerült megnyerniük a katolikus hit számára) nem sokáig folytathatták. 1603-ban, amikor Kolozsvárra bevonult az unitárius Székely Mózes, a protestáns tömegek lerombolták a jezsuita kollégiumot. Basta császári tábornok hiába helyezte vissza őket még ugyanebben az évben, 1605-ben a protestánsok megint elűzték őket. Végleges száműzetésükre az 1607-es országgyűlés rendelete következtében került sor. Ennek ellenére már a következő évtizedben sikerült visszaszívárogniuk a Fejedelemségbe.

3. A HÓDOLTSÁG: APOSTOLI VIZITÁTOROK

A trienti katolicizmus a Hódoltságot – amely az 1568-as drinápolyi békekötés óta rögzített határokkal a nemzetközi jog szerint is az Oszmán Biroda-

lomhoz tartozott – elsősorban nem a királysági hierarchián keresztül, hanem közvetlenül Rómából érte el a 16. század végén.

A reformprogram iránt elkötelezetté vált pápaságnak Ragusán keresztül nyílt ablaka a török területekre. Ragusa, ez az önálló, de a szultánnak hűbéradót fizető kis városállam a 16. században a fénykorát érte, kereskedői – mint a töröknek adózó városállam polgárai – mind a keresztény, mind a muszlim világban szabadon mozoghattak. Ezért Ragusa polgárai különösen alkalmasak voltak arra, hogy ellássák a hittérítői, misszionáriusi feladatokat. A ragusai kereskedőtelepek katolikus papjai Belgrádtói Szófiáig biztos támaszai lettek a katolikus hitterjesztésnek, és működtek ragusai káplánok a török uralom alatt álló Budán is. Nem csoda, ha a pápák a Trienti Zsinat után a Balkánon és a hódolt Magyarországon is meginduló felekezetszervező missziós munkával kezdetben főként ragusai papokat bíztak meg.

Ragusai volt az a ferences püspök is, akit XIII. Gergely pápa a török megszállás alatti Magyarország első apostoli vizitátoraként küldött ide. Ragusai Bonifác stagnói püspök – aki jeruzsálemi gvárdiánként kiválóan megtanult törökiül – nagy balkáni körútjára azonban már öregen és betegen indult. 1581. május–júliusában Boszniát vizitálta, majd 1581 nyarán Pozsegán, Pécsett és a szerémségi Babskán járt, két zsinatot tartott a hódoltsági papoknak. 1581 szeptemberétől Temesváron és környékén térített. Itt érte a halál 1582 elején. Alábbi levele a Temesköz vallási viszonyainak mindennapjaiba enged bepillantást:

Szentséges Atyám. Itt vagyunk Temesváron, ebben a magyarországi városban Erdély határán, ahol az egész környéken végtelen sok eretnekségre és meg nem keresztelt népre bukkanunk, mivel nem akarták felvenni a szent keresztiséget az antitrinitáriusok és az eretnekek kezéből. Több mint hetven ilyen falu van. Isten adja, hogy legyen erőnk teljesíteni szentséged jámbor óhaját, és hogy fáradozásaink ne legyenek hiábavalóak. Írtam Santa Severina bíborosnak, hogy ezen a vidéken sok pap nincs felszentelve, és mégis sok éven át papként működtek, ezeket felfüggesztettem. Szentséged rendelkezzen, hogy mi történjen velük, a nép hangos szóval katolikus papot kér, de nincs; ki kell-e engesztelődni velük és újra felszentelni őket vagy sem, erről utasítson és döntsön Szent-séged, hogy mit kell tenni. Ezek az emberek, ahogy mondják, harminc év óta nincsenek megkeresztelve; mindegyiket feltételesen megkereszteljük, mert lehetetlennek tartom, hogy ott nem voltak katolikus papok; ezek nagyon jó keresztények, de nincs lelki vezetőjük. Erről beszélni fogok Szentségeddel, ha épségben visszatérek Luccába. Átme-

gyek majd Erdélybe, hogy segítsék a buzgó katolikusoknak, majd Havasalföldre és Moldvába, ha Péter vajdát beiktatták, és az ország békében lesz; ezek a fejedelmek nagyon pártolnak. Szent zsinatot tartottunk júliusban Szent Jakab napján és a rákövetkező két napon. Határozatának másolatát elküldtem Szentségednek a nagyra becsült Santa Severina kardinális által; kérem hagyja jóvá legmagasabb tekintélyével és fordítsa le szláv nyelvre cirill betűkkel, mert ez az itteni pannonok és horvátok számára készült; ezek nagy lélekszámú népek. Én öregségemben nagy készséggel folytatom szolgálato-mat, és kérem, hogy imádkozzanak mindnyájunkért, hogy Isten szabadítson meg minket minden bajtól, ami érhet; mindannyian velem együtt leborulva kérjük szent áldását és megcsókoljuk szentelt lábát; ezzel befejezve leborulok Szentséged előtt és maradok Szentséged alázas szolgája és vizitátora: Ragusai Bonifác, stagnói püspök. Temesvár, 1581. szeptember 18. Szentséges Atyáknak és Urunknak, XIII. Gergely pápának, Krisztus helytartójának és Szent Péter Apostol méltó utódának

1587-ben egy újabb ragusai obszerváns ferences szerzetes, Bernardino da Ragusa beszámolt V. Sixtus pápának (1585–1590) arról, hogy „Pozsega és Temesvár tartományokban és a magyar királyság... török zsarnokságnak alávetett részeiben majd száz mezővárosban és faluban igen sok... keresztény nép pap nélkül szűkölködik”. A pápa engedélyt adott neki, hogy két másik ragusai társával, egy bencéssel és egy domonkossal a magyarországi török területekre utazzon és ott térítsen. Ragusai bencés volt az a két vizitátor is, akik 1607-ben járták be a Hódoltságot, és informálták az Apostoli Szentszéket az ott élők vallási helyzetéről, spirituális szükségleteiről.

IV. Protestáns (ágostai, helvét, antitrinitárius) konfesszionalizáció

I. AZ EVANGÉLIKUS FELEKEZET ÉS EGYHÁZSZERVEZET KIALAKULÁSA

a) Lutheránus reformáció és reformátorok

A Luther-féle reformáció 1526 után a leggyorsabban a németlakta területeket, így Nyugat-Magyarország német nyelvű városait, a felvidéki bányavárosokat, a Szepességet és az erdélyi Szászságot hódította meg.

Az ország északnyugati részén a lutheri hit terjedését nagymértékben Thurzó Elek mozdította elő, aki I. Ferdinándot nagy kölcsönökkel segítette. Ezért 1527-ben országbíró lett, majd királyi helytartó. Nagyrészt az ő védelme alatt lett az új hit uralkodóvá Pozsony, Nyitra, Trencsén és Szepes megyékben, jóllehet maga nem kötelezte el magát a protestantizmus mellett.

A Szepességben a reformáció leghíresebb apostola Stöckel Lénárd († 1560) volt, aki nyolcesztendő wittenbergi, illetve eislebeni tartózkodás után tért vissza szülővárosába. Bártfa tanácsa megbízta, hogy terjessze a lutheri reformációt és a városi iskolát modern wittenbergi szellemben vezesse. Az erdélyi szászok között Luther tanítása már 1526 előtt erős visszhangra talált. Az egész szász közösség a reformáció mellett döntően csak 1541 után foglalt állást, amikor már nem kellett tartania a királyi hatalomtól és az esztergomi érsektől, akinek fennhatósága alá tartoztak.

A Szászföldet Honterus János († 1549), akit „Erdély evangélistájának” neveztek, reformálta meg lutheri szellemben.

A királyi Magyarország magyarul lakta területein a hitújítás elsősorban ott terjedt el, ahol a nagybirtokos főurak a reformáció mellé álltak. Dunántúl protestáns hitre tért családai közül a legjelentősebbek Enyingi Török

Bálint és fia, János, Nádasdy Tamás, a század második felében protestánssá lett Batthyányiak, Zrínyiek és Erdődyek voltak. Nádasdy Tamás Vas és Sopron megyében nyitott utat a reformáció számára. Az 1530-as évek végén Sárvár-Újszigeten iskolát létesített, melyben a kitűnő humanista Sylvester János tevékenykedett, aki elsőnek fordította le magyar nyelvre a teljes *Újszövetséget*. A Zrínyiek és Erdődyek horvátországi és muraközi birtokaikra is átültették a reformációt.

Az északnyugati megyékben a lutheri reformáció fő szálláscsinálói a már említett Thurzókon kívül a Révay és Balassa családok voltak. Északkeleten a Perényiek és Homonnai-Drugethek óriási birtokain honosodott meg a hitújítás.

A Tiszántúlon a Perényiek, a Drágffyok, Majsayak, Nadányiak, Biharban Fráter György halála után Varkoch Tamás váradi főkapitány meg Petrovics Péter, Debrecenben Enyingi Török Bálint támogatta a hitújítást. A század közepéig mindenütt, ahol földesúri akarat nem szegült ellene – amiről nagyon kevés és jelentéktelen esetben van tudomásunk – elterjedtnek tekinthető a reformáció.

A reformáció meggyökereztetésében – a nagybirtokosi, városi, mezővárosi közösségi támogatás mellett – a protestáns prédikátoroké a kulcsszerep. Az ország nyugati, északi és keleti vidékein kezdetben leginkább névtelen vándorprédikátorok hirdették az új hitet, majd az elszigetelten, az egyes vidékeken működő prédikátorok mellett egyetemes hatású, nagy reformátorok léptek föl, akik gyakran mindhárom országrészre kiterjesztették működésüket. Lutherhez hasonlóan korábban szinte kivétel nélkül papok, szerzetesek: leginkább koldulórendi ferencesek, ágostonosok voltak.

8. Honterus János

A reformáció első nemzedékének egyik legjelentősebb személyisége Dévai Bíró Mátyás (ugyancsak ferences szerzetes, †1545), aki 1529-ben ment a wittenbergi egyetemre, Luthernél lakott és akivel valamint

9. Luther

Melanchthonnal szorosabb barátságot kötött. Hazatérve az új hitet főleg a Dunántúlon, majd Zemplén, Szatmár és Bihar megyékben oly lelkesen és hatásosan hirdette, hogy a „magyar Luther” nevet érdemelte ki.

Az ország északnyugati részeinek reformátorai közül kitűnt a „pápastág kemény Pörölyének” nevezett Huszár Gál (†1575). Magyaróvári plébánosként az 1550-es években kétszeri kiközösítést is vállalva csatlakozott a reformációhoz, majd fél Magyarországot bebarangolta mint nyomdász és igehirdető.

A humanista műveltség és protestáns lelkiség – wittenbergi gyökerű – ötvözésének szép példáját mutatja Bencédi Székely István, a szintén ferences barátból lett protestáns lelkész. Ő világkrónikát írt magyar nyelven (*Cronica ez világnak jeles dolgairól*, Krakó 1559). Művében a biblikus történelemszemlélet érvényesítése mellett a magyar események is tág teret kapnak, javarészt Bonfini történeti szintézisének felhasználásával s protestáns szellemű értelmezésével. De „azoknak, akik magyarul tudnak olvasni” Amerika felfedezését is elbeszélte.

A Szamos menti, Tisza melléki és felvidéki helységek híres prédikátora volt Kopácsi István (†1562) a „szent öregnek” nevezett volt ferences házfőnök. Szekhárosi Horváth András egykori ferences, mint a korai reformáció harcos terjesztője elsősorban énekszerzeményeivel szerzett magának maradandó hírnevet. Nála radikálisabb hangvétel váltotta fel a korábbi évek érvelő, térítő propagandáját. Terjedelmes hitvitázó énekeiben mély

felháborodással, fanatikus hévvel támadta a „röppenő nagy csalárd pápai hit” maradi követőit. (*Az Antikrisztus országa ellen*, 1542; *Az kétféle hitről*, 1544)

Az evangélikus konfesszionalizációt nagymértékben segítette, hogy állandósuló kapcsolatrendszer tudott kialakítani külföldi hitsorsosaival. Elsősorban Wittenberg jelentett iránytűt, szilárd tájékozódási pontot a Kárpát-medence protestánsai számára, mind a vitatott tantételeke tisztázásában, mind pedig a lelkészképzés színvonalának biztosítása terén. Itt tanult például a nemesi származású Bornemisza Péter (†1583) is, aki főleg Felső-Duna mellékén és Nyugat-Felvidéken terjesztette a protestantizmust. Sokoldalú írói munkásságával a humanista és reformatori gondolkodás szintézisét alkotta meg. Szophoklész tragédiájának magyar adaptációjával (*Elektra*, Bécs 1558) a zsarnokság elleni küzdelem alternatíváit ábrázolta, s az antik műfaj protestáns szellemű magyar változatát hozta létre. Prédikációi, költeményei, énekeskönyvei a magyar irodalmat és műveltséget új színekkel gazdagították. Detrekő várában berendezett könyvnyomtató műhelye hiánypótló kiadványokkal segítette elő felekezete szellemi életének fejlődését.

Az erdélyi magyarokhoz főleg a Szászföldről érkezett a reformáció, mely először a vegyes nemzetiségi városokban, majd az erdélyi magyar vármegyékben honosodott meg. Az erdélyi magyarság körében a reformáció két legjelentősebb terjesztője Heltai Gáspár (†1574) és Dávid Ferenc (†1579) volt. A Kolozsvárott működő Heltai Dávid Ferenc hatására evangélikus, református, majd unitárius lett. A 16. század egyik legjelesebb magyar prózaírója volt, aki a Biblia számos részét magyarra fordította.

A hódoltsági területeken a protestáns prédikátorok ugyancsak jelentős sikereket értek el. A névtelen igehirdetők munkájába kapcsolódott bele Tolnában és Baranyában Sztárai Mihály (†1575), aki itt a hagyomány szerint 120 gyülekezet hitét, vallásgyakorlatát modernizálta protestáns szellemben. Sztárai mint ferences szerzetes tanulmányait Padovában végezte. Protestáns prédikátorként először Sárospatak környékén, majd a Dunántúlon és Szlavóniában működött. Tollát is a reformáció szolgálatába állította. Ő volt az első magyar nyelvű drámaíró (*A papok házasságáról*, 1550; *Igaz papságnak tiköre*,

1559), számos éneket és zsoltárt szerzett, ugyanakkor a verses epikát is művelte.

A Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon Sztáraihoz hasonló eredményt leginkább Szegedi Kis István († 1572) ért el. Szegedi Kis István korábban valószínűleg felszentelt pap volt. Az új hitelvek hívévé szegődve mint tanító és prédikátor apostolkodott az Alföldön, a Duna-Tisza közén és a Dunántúlon. A teológiai irányzatot követő Szegedi latin nyelvű tudományos könyveivel külföldön is jelentős hírnevet szerzett magának. Teológiai műveit halála után Genfben, Baselben, Zürichben, Schaffhausenben és Londonban jelentették meg.

A nagybirtokos főurak állásfoglalásának és a protestáns prédikátorok buzgóságának eredményeként a lutheri vallás terjedése olyan viharos és sikeres volt, hogy az új hit szinte az egész országot meghódította. Néhány katolikus arisztokrata jobbagyainak, a meggyérült királyi és egyházi nagybirtokok lakóinak, továbbá a székelységnek és palócságnak, valamint a külvilágtól meglehetősen elzárt Csallóköz kivételével majdnem az egész ország protestánssá lett.

b) Zsinatok, püspökök, egyházkerületek

Ahhoz, hogy az új hit követői szilárd helyi és kerületi szervezetekbe tömörüljenek, nem volt elég csupán, hogy a lakosság kövesse a protestáns vallásgyakorlatot. A lutheránus egyházszerveződés akkor indulhatott meg, amikor a protestánssá lett területeken kellő számú olyan képzett lelkész állott a hívek rendelkezésére, aki vagy nyíltan szakított a régi egyházzal, ha azelőtt felszentelt pap volt, vagy valamelyik püspöki jogokat gyakorló hazai, illetve külföldi reformátor által nyerte el lelkészi felavatását és küldetését.

Amikor már nagyszámú lutheránus pap működött az országban, ezek országsszerte zsinatokat rendeztek, hogy azokon szervezzék meg az új egyházat. A zsinatokon került sor a hitvallási formulák megszerkesztésére, az istentiszteleti vagy liturgiai rendtartások összeállítására és az egyházi törvények (kánonok) meghozatalára. A zsinatokon a lelkészekén kívül gyakran résztvettek a reformációt támogató főurak, az úgynevezett „patrónusok” is. Az első öntudatos lépést az önálló egyházszervezet megalkotására 1542-ben a brassói és

nagyszabedi káptalan tette meg, mely megbízta Honterus Jánost, hogy wittenbergi szellemben dolgozzon ki egy önálló egyházszervezeti tervezetet az erdélyi szászág számára.

A Honterus által elkészített tanítási és szervezeti szabályzatot Brassó városán kívül 1542-ben elfogadta az egész Barcaság, s ugyanakkor bevezette a bennfoglalt egyházlátogatási rendszert. A „szász nemzet” 1544-ben megalakult közös politikai szervezete, az „egyetem” 1544 novemberében kimondta, hogy a reformációhoz csatlakozó városok azonos egyházi szervezetben és szertartásokkal éljenek, és azok a helységek, melyek még nem fogadták be Isten ígétjét, kövessék a többieket.

1545. szeptember 20-án Szatmár megye és a Szilágyság lelkészei a Szatmár megyei Erdődön Drágffy Gáspár özvegye, Báthory Anna védnöksége alatt zsinatra gyűltek össze, melyen 12 cikkelyben lutheránus hitvallást fogadtak el. Ezt 29 magyar evangélikus prédikátor írta alá. 1547. február végén a medgyesi zsinat az egész szászág számára kötelezően rendelte el a Honterus-féle kibővített és az egész szászagra kiterjesztett evangélikus rendtartást, a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum*-ot, mely a wittenbergi egyházi rendtartást vette alapul.

A felvidéki lutheránusokat legelőször Stöckel Lénárd bártfai iskolamester tömörítette szervezett egységbe. 1546. november 2-án került sor Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben és Lőcse evangélikus lelkészeinek zsinatára, melyen Radácsi Mihály személyében megválasztották az öt felső-magyarországi várost magában foglaló terület első esperesét. Az öt felső-magyarországi város hitvallását, a *Confessio Pentapolitaná*-t, miután a talán Radácsi által szerkesztett hitvallást a királyi biztosok nem fogadták el, állítólag Stöckel Lénárd készítette el. Az, hogy a hitvallást 1549-ben Lőcsén zsinat fogadta volna el, nem igazolható.

10 évvel később szerkesztették meg az 1559 telén Selmecbányán összeült lelkészek a 20 cikkelyből álló *Confessio Heptapolitaná*-t (*Hétvárosi Hitvallást*), az úgynevezett alsó-magyarországi hét város (Körmöc-, Selmec-, Libet-, Beszterce-, Baka-, Béla-, és Ujbánya) részére. Ezek a városok is szoros szervezetbe léptek. Az ágostai és az annak alapján készített hitvallások és a

lutheri törvények mellett a felvidéki lutheránusok Luther nagy- és kiskátéját használták.

A marosvidéki és temesközi prédikátorok Torony mezővárosban (Csanád megye) rendezett zsinata 1550-ben megválasztotta az ország első protestáns szuperintendensét (püspökét) Gönci Máté személyében. Az erdélyi szászok 1553. február 6-án választották meg szuperintendensüknek Wiener Pál nagyszebeni lelkészt.

Miután az 1608-as pozsonyi országgyűlés elrendelte, hogy minden bevett vallásnak saját hitvallását követő előjárói, tehát püspökei, szuperintendensei legyenek, a 17. században újabb fontos egyházszervezői zsinatokra került sor. Az első ilyen zsinatot Thurzó György nádor hívta össze Zsolnára 1610 márciusában. Célja többek között az volt, hogy a tíz észak-nyugati vármegyében három szuperintendenset válasszanak a szász egyházak példája szerint.

A zsolnai zsinat (1610) a szlovák ajkú lutheránusok részére három egyházkerületet alakított: egyet a Turóc-, Zólyom-, Nógrád-, és Hont megyében, egyet Bars-, Nyitra- és Pozsony megyében, és egyet a Liptó-, Árva és Trencsén megyében lakó hívek számára. Ugyanakkor megválasztották ezen kerületek szuperintendenseit is. A kisebb számú magyar és német nyelvű evangélikusok részére a zsinat püspökként nem *superintendenseket*, hanem *inspectorokat* rendelt. A zsolnai gyűlés hatására a szepes- és sáros megyei lutheránusok szintén szuperintendenciát hoztak létre az 1614-es szepesváraljai zsinaton.

2. A REFORMÁTUS FELEKEZET ÉS EGYHÁZSZERVEZET KIALAKULÁSA

Magyarországon a kálvinizmus csak akkor indult hódító útjára, amikor az ország nagy része már lutheránussá lett. A kálvinisták terjeszkedése erős viszatetszést váltott ki az ágostai hitvallásúakból, akik vallási megfontolásokon kívül politikai szempontból is elleneztek minden további széthúzást, mert az tovább súlyosbította a szétszakadt ország katasztrofális helyzetét. Az 1548-as országgyűlés a vallási osztódás meggátolása érdekében október 18-án ezért mondta ki, hogy az anabaptistákat és az ekkor még szakramanetáriusoknak is

nevezett kálvinistákat ki kell űzni az országból. Hasonló szellemben hoztak határozatot az 1552-es ladányi lutheránus zsinaton. A szatmári lutheránus zsinat 1555-ben kizárta sorából a reformátussá lett Tordai Demeter püspököt. Több nagyhatalmú lutheránus főúr, például Perényi Gábor és Nádasdy Ferenc az országgyűlési és zsinati döntések értelmében birtokaikról elűzték a kálvinizmushoz húzó prédikátorokat.

Ennek ellenére a genfi irányzat előnyomulását nem tudták feltartóztatni, részben egyes főurak támogatása, részben a kálvinista prédikátorok hatékonyabb fellépése miatt. A kálvinista papok kezdetben egyezkedni próbáltak a lutheránusokkal, de amikor törekvéseik sikertelennek bizonyultak, a két felekezet útjai véglegesen szétváltak. A hazai kálvinizmus egyik központja Debrecen lett. A városban, annak leghatalmasabb főura, Enyingi Török János 1552-ben hatalmi szóval honosította meg a lutheri vallást, melyet nemsokára a kálvinizmus váltott föl. A kálvinizmus diadalra juttatásában kezdetben a gyulafehérvári kanonokból lett református pap, Kálmáncsehi Sánta Márton játszotta a vezető szerepet. Működése kiváltotta a környékbeli lutheránus lelkészek ellenállását, akik az 1552. évi püspökladányi zsinaton kiközösítették az egyházból. Mikor az 1548-as országgyűlési törvény alapján Ferdinánd király nádora eljárást indított ellene, Erdélybe menekült. Innen 1556-ban tért vissza Debrecenbe, ahol magát püspöknek nyilvánította és megkezdte Debrecennek a hazai kálvinizmus központjává történő kiépítését.

Munkáját a reformáció helvét irányának leghatásosabb szervezője és terjesztője Melius Juhász Péter († 1572) fejezte be, akit az utókor „magyar Kálvin” névvel tisztelt meg. Melius Juhász Péter sok zsinatot rendezett, győztes hitvitát vívott meg, vitairatot és dogmatikai művet készített. *Herbariuma* az első magyar botanikai, gazdasági és orvostudományi munka. Melius 1567-ben Debrecenbe szervező zsinatra hívta össze a tiszavidéki és az alföldi reformált gyülekezeteket. A zsinat elhatárolta magát mind a luthernizmustól, mind az unitárizmustól, és elfogadta Bullinger *Confessio Helvetica Posteriorj*át. Ennek alapján hazai hitvallást szerkesztettek, ezen kívül egyházi törvényeket alkottak. 1570-ben Csengerben a tiszántúli gyülekezetek a helvét hitvallás alapján, főként az unitáriusokkal szemben, újabb hitvallásban még

erőteljesebben fejtették ki hitelveiket. Így alakult ki a nagykiterjedésű tiszántúli református szuperintendencia (egyházkerület).

Az alsódunamelléki és dráwaparti (Baranya, Tolna és Somogy m.) kálvinista egyházak szervező zsinatukat 40 prédikátor részvételével Hercegszöllősen 1576-ban rendezték meg s hoztak egyházi törvényeket, melyek szerint kialakult az alsódunamelléki református szuperintendencia. A zsinat hitvallását Huszár Dávid nyomtatta ki. Dunántúl nyugati részén, ahol a 16. században egy szuperintendens vezetése alatt álltak a lutheri és kálvini szellemű protestánsok, lassabban haladt a kálvinizmus szerveződése. Ez csak az 1591-es csepregi megbeszélés után történt meg. Nádasdy Ferenc meghívására Sopron és Vas megye lutheránus, illetve helvét hitvallású prédikátorai Csepregen hitvitát folytattak. Miután a helvét hitvallással szimpatizáló Beythe István püspök elhagyta a megbeszélést, Nádasdy hatalmi szóval elrendelte, hogy birtokain csak olyan lelkészek működhessenek, akik lutheri tanokat hirdetnek. A dunántúli lutheránusok 1598-ban a sopronkeresztúri zsinat kánonai alapján alkották meg önálló szervezetüket. A Dunántúl többi részén a kálvinizmus erősödött meg, és 1612-ben a köveskúti zsinaton létrehozta a dunántúli református egyházkerületet.

A Duna-Tisza közén is kialakult egy református egyházkerület. Erdélyben az ottani országgyűlés végzése alapján rendezett nagyenyedi protestáns zsinaton (1563. április 9.) megííusult a lutheri és a kálvini irányzat tanításának összeegyeztetése. A két felekezet egyházszervezetileg elvált egymástól. Az erdélyi kálvinisták külön egyházkerületbe tömörültek.

3. AZ UNITÁRIUS KONFESSZIÓ MEGJELENÉSE

Az unitárius (antitrinitárius) vallás számára, melyet 1571-ben bevett felekezetnek nyilvánított az erdélyi országgyűlés, János Zsigmond fejedelem tette lehetővé a szabad szervezkedést. Az unitárius vallást Erdélyben Blandrata György (Giorgio Biandrata) itáliai humanista kezdte terjeszteni. Blandrata mint I. Zsigmond király udvari orvosa került Lengyelországba.

Onnan jött 1563-ban Erdélybe, ahol János Zsigmond udvari orvosa és tanácsadója lett. Az antitrinitárius irányzat megerősödése akkor indult el, amikor Blandrata befolyására a korábban már említett Dávid Ferenc is átvette az unitárius vallás tanait, és azt lelkesen propagálni kezdte.

Dávid 1545–1550 közt Wittenbergben és Frankfurt am Oderben tanult. Hazajövele után tanítóként és lelkészként működött, majd 1557-ben az erdélyi lutheránus egyház szuperintendense lett. 1559-ben a kálvini vallásra tért át, melynek 1564-ben püspökévé választották. Dávid azonban ekkor már az unitarizmushoz húzott. Sikert a fejedelmet, János Zsigmondot is átvinnie a szentháromság-tagadók táborába. Az unitárius felekezet, melynek az 1568-as tordai országgyűlés szabad igehirdetési jogot adott, nem volt egységes. A mérsékeltabb (adorantista) nézeteket vallókkal szemben a radikális irányzat nyíltan elvetette a gyermekkeresztséget, és Dávid Ferenc jóvendölései alapján Krisztus közeli eljövételét és az ezeréves birodalom bekövetkezését várta. Az unitarizmus konzervatív szárnyához tartozó Blandrata feljelentésére Dávidot 1579-ben, mint vallási újtót elfogták, majd pert indítottak ellene és a dévai várban bebörtönözték. Itt halt meg 1579. november 15-én.

Az unitárius vallás Erdélyen kívül főleg Temesközben és Dunántúlon, mindenekelőtt Baranyában terjedt el. Erdélytől Szegedig, onnan pedig Pécsig az unitárius egyházaknak szinte megszakítatlan sora keletkezett. Észak felé azonban Melius Juhász Péter megállította az unitárius vallás térhódítását, miután az unitárius apostolt, Arany Tamást tanai visszavonására kényszerítette, majd Egri Lukács térítő munkájának is véget vetett. Az unitáriusok két hitelesítőjének legyőzése végleg útját állta az unitarizmus terjedésének a tiszántúli vidékeken.

4. A PROTESTÁNS EGYHÁZSZERVEZET MEGSZILÁRDULÁSA

Az idők folyamán több nemű változás és csoportosulás után a reformációnak Magyarországon meghonosult három iránya (lutheri, kálvini, unitárius) a 17. század közepéig a következő nagyobb egyházi alakulatokban fejlődött ki és szilárdult meg: 1. A lutheránus konfesszió: a dunántúli, dunáninnyi, bányai és tiszai egyházkerületben s Erdélyben

teljesen különállóan a szász nemzeti egyházban; 2. A kálvini felekezet: a dunántúli, dunamelléki, tiszáninneni és tiszántúli egyházkerületben és az erdélyi országos református egyházban; 3. Az unitárius konfesszió Erdélyben.

Európa egyes országában a katolicizmus vált egyeduralkodóvá (Itália államai, Spanyolország, Portugália); másutt az ágostai konfesszió hegemoniája figyelhető meg (számos német tartomány, skandináv országok); vagy alapításától kezdve szintiszta államegyházi rendszer alakult ki (Anglia); netalán – átmeneti jelleggel – két nagyobb felekezet egyensúlyi helyzete jött létre (Franciaország). A Kárpát-medencei felekezeti tarkaság: hogy ennyi konfesszió terjedt el és tudta kiépíteni és megtartani párhuzamosan saját egyházszervezetét, szinte egyedülállónak tekinthető. Talán a korabeli Lengyelország hasonlítható hozzá e téren. Közép-Európának ez a Varsótól Brassóig húzódó keleti sávja adott menhelyet a nyugati területekről menekülni kényszerülőknek.

5. A PROTESTÁNS KONFESSZIONALIZÁCIÓ SIKERÉNEK OKAI

A protestantizmus viharos térhódításának néhány okára már az előzőek folyamán rámutattunk. Ilyen tényezők voltak például, hogy az egyházi javadalmak katonai célokból gyakran világi kezekbe kerültek és a püspöki székeket nem töltötték be. Részben ennek lett a következménye a nagymértékű paphiány s a meglevő papság alacsony műveltségi és erkölcsi színvonala. Mivel a papság létszámának nagyarányú csökkenésével és fegyelmének széttzilálódásával, illetve tagjai meghatározó hányadának protestánssá válásával a késő középkori vallási viszonyok gyakorlatilag minden szinten felbomlottak, a hitújítás – ahol a földesúri akarat nem szegült ellene – akadálytalanul hódított. Ehhez járult még a török hatalom kezdeti protestánspártolása, mely a hódolt-sági területeken nagyban kedvezett a reformáció terjedésének. Ezeken kívül még három tényező játszott döntő szerepet.

1. *A vallásújítás fokozatos, sokszor észrevétlen volta.* A lelkipásztor nélkül maradástól rettegő, üdvösségét féltő egyszerű nép nézeteitől függetlenül ragaszkodott régi papjaihoz, illetve szívesen fogadta az új papokat, akik tulajdonkép-

pen nem új vallást hirdettek, hanem azzal biztatták az embereket, hogy az igazi evangéliumot prédikálják. Az még a 16. század derekán sem volt világos a kortársak előtt, hogy a nyugati kereszténység széttöredezése milyen mértékű, illetve mennyire végleges. Többnyire csak az olcsóbb egyház, az ésszerűbb szertartási rend, a visszaélések megszüntetése, a világi hívek nagyobb önállóságának, aktivitásának lehetősége gyakorolt vonzóerőt a lakosság különböző rétegeire. Ráadásul a protestáns igehirdetők eleinte – mondhatni természetesen – megőrizték a liturgia külső előírásait. A Felvidéken egyes helyeken még 1590-ben is szabályszerűen miséztek, legfeljebb az Úrfelmutatást hagyták el, és két szín alatt áldoztak. A falvak, mezővárosok népében sokszor nem is tudatosult azonnal, hogy tulajdonképpen protestánssá lett.

10. Istentisztelet a 16. században

Eleinte még az elit tagjai sem voltak tisztában alattvalóik, familiárisaik valóságos nézeteivel vagy politikai szempontból nem törődtek vele. Hiába hozott például az 1548-as országgyűlés határozatokat a katolikus hit védelmére, amikor végrehajtásukat Ferdinánd a meggyőződéses lutheránus Révay Ferencre bízta. Ferdinánd emellett nagyrészt lutheránus hadvezéreket rendelt az országba, akik a várakba újhítt kapitányokat és prédikátorokat helyeztek. Ferdinánd utóda, Miksa ezt a politikát már céltudatosan művelte. Lutheránus érzelmű lévén, udvartartásában, az országos méltóságokban és a várkapitányságokban nagyrészt ágostai vallásúakat alkalmazott. Az ő uralkodása idején ment végbe a magyarság nagyarányú protestantizálódása.

2. *A kegyúri jog és a szabad papválasztás (papmarasztalás) szerepe.* II. Miksa (1564–1576) uralkodása alatt az ország főnemesei közül már csak néhányan nem reformálták meg hitüket. Történt ez akkor, amikor az államhatalom gyengülése következtében a nagybirtok mind politikai, mind vallási tekintetben túl nagy hatalomra tett szert. A nagybirtokosok a kegyúri jog segítségével terjesztették a reformációt. Mint birtokaik plébániáinak kegyurai, ezekbe olyan papokat helyeztek, akik vallási nézeteikkel megegyeztek. Németországban a *Landesherr*, a tartományúr számára az augsburgi vallási megállapodás biztosította azt a jogot, hogy ő állapítsa meg alattvalói vallási hovatartozását. Magyarországon a cuius regio... elve sosem emelkedett jogérvényre.

A többnyire németnyelvű királyi városokban vallási ügyekben is legtöbbször a városi magisztrátus döntött. A feudális jog szerint ezeknek a városoknak földesura a király volt, de már a középkorban megszerezték a városok a plébánosválasztási jogot, összekötve természetesen a püspöki megerősítés kérésének kötelezettségével. A zavaros politikai helyzetben a városok igyekeztek megszabadulni mind a királyi s földesúri fennhatóság alól, mind a püspöki *confirmatio* kötelezettségétől. Az így megerősödött városi tanácsok sorra bevették az új vallást, és ezt nemcsak polgáraikra kényszerítették, hanem a város birtokain dolgozó jobbágyokra is. A szabad papválasztás sokszor mezővárosokban, öntudatosabb falusi közösségekben is komoly szerepet játszott.

3. *A hitújítók spirituális, morális és szellemi fölénye.* Súlyos elfogultság lenne, ha a protestantizmus gyors terjedésének okait csupán a már felsorolt tényezőkben keresnők. A reformáció győzelmének kifejezetten pozitív okai közül ki kell emelnünk főleg azt, hogy az új hitértelmezés, vallásgyakorlás papjainak szellemi felkészültsége sokszor messze felülmúlta a régi egyház papjait. Különösen a prédikátorok első nemzedékét mély hit, szinte fanatikus meggyőződés hatotta át. A legtöbben közülük fáradhatatlanul dolgoztak, hogy tanaikat minél szélesebb körben elterjeszthessék. Munkálkodásukat még sikeresebbé tették az által, hogy a *Szentírás*nak kiemelt szerepet juttattak a vallási élet minden vonalán, a vallásgyakorlatokat leegyszerűsítették és a nép nyelvén végezték, végül pedig hogy a nyomdatechnikából fakadó adottságokat és az iskolai oktatás nyújtotta lehetőségeket igyekeztek minél jobban kihasználni.

A reformáció századában mintegy 250 alsó és felsőfokú iskola működött hazánkban, melyek közül a leghíresebbek közé tartozott többek között a debreceni, a sárospataki, a pápai s a nagyszombati kollégiumok. Az iskoláknak több mint a felét pár évtized alatt a reformátorok újonnan hozták létre, a régiakat pedig új, a reformáció céljait szolgáló szellemmel töltötték meg. „A vallás oldaláról szorgalmazott iskolázási program találkozott egyfelől az arisztokrácia és a polgárság világi gyakorlati célú iskolázási igényeivel; másfelől a humanis-

ta-erasmista célkitűzésekkel is. Éppen ennek eredményeként a reformációval kezdődő fél század alatt váltott át mind a magyar világi elit, mind a mezővárosi polgárság tekintélyes része a szóbeliségből az írásbeliségbe, amiben a deák műveltség és a humanizmus hatása mellett legfőbb szerepe a reformáció iskoláinak volt.”

E tételnek mindegy iskolapéldája a Wittenberg mellett Strassburgot is felkereső Baranyai Decsi János tevékenysége, amely főként latin nyelvű ugyan, de a magyar művelődést több ponton gyarapította. Írt görög és latin verseket, útirajzot Erdélyről, jogi kézikönyvet, görög–latin–magyar változatban kiadta Erazmus ötezer szólásmondását (*Adagiorum chiliades quinque*, Bártfa 1598), amelyek

II. A Károli-féle biblia

közül igen sok terjedt el a magyar köznapi beszédmódban is. Sallustius-fordítás a magyar nyelvű retorikus próza első darabja, a 16. század végi Erdély történetét feldolgozó műve pedig megbízható forrásmunka. Baranyai Decsi munkássága is illusztrálja tehát, hogy a felekezetszerveződés, benne a reformáció a humanista filológia eredményeit hasznosítva a tudomány és műveltség egészét áthatotta, a hazai közgondolkodást sok tekintetben megújította, árnyalta.

Károli Gáspár 1590-ben Vizsolyban megjelent közismert Biblia-fordítása a jéghegy csúcsa csupán.

A magyar kultúra fejlesztése szempontjából a reformáció másik nagy történelmi érdeme a k ö n y v n y o m t a t á s végleges meghonosítása, mely egyúttal a reformáció érdekeit is szolgálta. A magyar reformáció első és legnagyobb hatású nyomdája 1550-ben kezdte meg működését Kolozsvárott. A második állandó nyomda Debrecenben létesült. Ezeken kívül még 27 nyomda terjesztette a protestantizmus eszméit. A nyomdákat bőkezű főurak, minden áldozatra kész városok, sőt egyes lelkes reformátorok létesítették és tartották fenn. A 16. században megjelent 275 vallási tárgyú könyvből a katolikusok csak 31-et írtak, míg a protestáns szerzők 244-et. Nem lehet csodálkozni azon, ha ez a szellemi fölény, melyet a földesúri hatalom kényszerítő ereje is támogatott, az ország lakosságának nagy részét meghódította főleg a lutheránus és kálvinista, kisebb mértékben pedig az unitárius vallás számára.

V. A trienti katolicizmus térhódítása (Forgách Ferenc, Pázmány Péter)

I. A BOCSKAI-FELKELÉS ÉS AZ 1608. ÉS 1609. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEK

a) Felső-magyarországi templomfoglalások, az 1604. évi országgyűlés

A protestáns többségű nemesség felekezetei hegemoniája megtartására és a trienti katolicizmus kezdeményeinek visszaszorítására rendi/politikai hatalmukat is igyekeztek felhasználni. Így az országgyűlésen tiltakoztak Telegdi püspök és Draskovich érsek működése ellen, és alig kapták meg a jezsuiták a turóci prépostságot, visszavételét követelték. Kifogásolták, hogy az abszolutista hatalomgyakorlással kacérkodó Rudolf király – elődeivel ellentétben – protestáns zsoldosvezérek helyett katolikusokat küld az országba, akik sokszor erőszakos módszerekhez is folyamodtak a katolikusok érdekében. Amikor királyi parancsra Belgiojoso kassai főkapitány visszavette a protestánsoktól a kassai Szent Erzsébet-templomot, az 1604-es országgyűlésen a Habsburg-államhatalom alkotmányellenes intézkedései miatt amúgy is izgatott rendek nem akartak az 1593 óta folyó török háború folytatásához szükséges anyagi megajánlásról tárgyalni, hanem helyette a kassai templom visszaadását követelték.

Rudolf ezt visszautasította és az országgyűlés által eléje terjesztett 21 cikkelyhez egy 22. cikkelyt is csatolt, melyben megerősítette „Szent Istvánnak, a magyar nemzet apostoli királyának és más Istenben boldogult magyar királyoknak” a római katolikus hit érdekében bármikor kiadott törvényeit és megtiltotta, hogy az országgyűlésen a közügyek tárgyalását bárki is késleltesse a vallási ügyek és sérelmek (*gravamina*) állandó előhozásával. Az inkriminált cikkely szövege a következő:

Végezetül: habár Ő császári és királyi felsége, mind a hitelt érdemlő jelentésből, mind pedig abból a két rendbeli kérésből, a melyeket azok, a kik magukat Magyarország kassai és rendei többségének nevezik, a fennebb említett fenséges fejedelem: Mátyás, ausztriai főherceg etc., az ő igen kedvelt testvére útján terjesztettek föl, mint eddigelő még szokatlan és épen új dolgot csodálkozással és kedvetlenül értette meg: **1. §** Azt, a mit azok az ő vallásuk megháborításáról, templomaik és jövedelmeik elvételéről, papjaik vagy prédikátoraik elmozdításáról ő fenségének úgy írásban, mint szóval előterjesztettek és fölfejtettek: **2. §** És ezenfölül ő fenségének a szentséges császári felség előtt való közbenjárását alázattal a végett sürgették, hogy Ő felsége mindazokat nekik visszaadja, hogy vallásuknak szabad gyakorlatában maradhassanak, avval élhessenek s annak örvezhessenek: **3. §** De ő fenségének a megkeresésére és figyelmeztetésére, sem kérényükre azok, a kik annak részesei lenni szándékoztak, saját nevüket aláírni nem akarták, sem azt, hogy melyik valláshoz tartoznak, be nem vallották, sem azt, hogy a miért panaszkodtak, hogy mely templomokat és jövedelmeket vettek el tőlük, előadni nem akarták: **4. §** Hanem csak általánosságban maradván, a föltett szándékuktól magukat egykönnyen eltántorítani nem engedték, és ez által ezen országgyűlés közönséges tárgyalásait nem kevésbé hátráltatták, és az ország többi hű rendjeinek is botrányt okoztak és rossz példát szolgáltatnak. **5. §** A mi ugyanis, a miképpen Ő császári és királyi felségének kedvére nem lehet, éppen úgy Ő felsége sem emlékezhetik arra, hogy Ő felsége nekik a felhozott vallásukra nézve valami méltatlanságot okozott volna, vagy valamely templomot, avagy ennek jövedelmét (főképpen a saját ősi fekvőjóságukból) elvette volna. **6. §** Ő császári felsége ezeknek a homályos követelésére nézve semmiképpen magát el nem határozhatja, főképpen azért, mivel úgy hiszi, hogy azok az új vallás gyakorlatának az előtérbe tolásában, az ország szabad városaival (a melyek a szent koronának és Ő császári felségének, mint nemes Magyarország királyának a tulajdonai) némileg összejártanak. **7. §** Minthogy pedig a császári és királyi szent felség, a boldog emléktű néhai felséges őseinek és elődeinek, úgy a római császároknak, mint a magyar királyoknak a példájára, a szentséges római katolikus hitet és vallást őszintén vallja és azt országaiban és tartományaiban is, főképpen e Magyarországon az annyi tévtanoktól és felekezetektől megtisztítva, a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére mindenütt felvirágoztatni és terjeszteni óhajta és uralkodói köteles tiszténél fogva azt tehetőségéhez képest megoltalmazni és megvédelmezni törekszik: **8. §** Ezért Ő szent felsége önkéntes elhatározásából és királyi teljes hatalmánál fogva, úgy Szent István királynak, a magyar nemzet apostolának, valamint a többi összes néhai felséges magyar királyoknak, az Ő felsége elődeinek az említett szent római katolikus hitre és vallásra vonatkozólag, bármely időben dicsőőseken és kegyesen kiadott és kihirdetett *decretumait*, végzéseit és cikkelyeit, éppen úgy, mintha azok a jelen levelébe szóról-szóra beiktatva és beírva volnának, eme különös cikkelyével kegyelmesen helybenhagyja és megerősíti: **9. §** És hogy ez utánra, főképpen az ország közönséges gyűlésein és ennek fontos tárgyalásain, senki a vallásügyet a közös tárgyalások késleltetésére és félbeszakítására, bármely

szín és ürügy alatt büntetlenül napirendre ne hozhassa, kegyelmesen megállapította és komolyan elhatározta, hogy az ilyen nyugtalankodók és új dolgok után kapkodók ellenében, a felséges néhai magyar királyoknak *decretum*aiban és cikkelyeiben megszabott büntetés szerint azonnal eljárjanak és azokat másoknak való példaadás végett multhatatlanul megbüntessék.

b) A bécsi béke és az 1608., 1609. évi országgyűlések

Ezek után nem meglepő, hogy a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes felkelésben (1604–1606), melyet Rudolf abszolutista alkotmányellenessége, Giorgio Basta erdélyi rémuralma és több igazságtalan felségárulási per csak részben magyaráz meg, meghatározó a vallási vonulat. A konfesszionális határok egyre világosabb elkülönülése és megszilárdulása Magyarországon is óhatatlanul fegyveres konfliktusba torkollott.

A Bocskai-féle felkelés folyamán a katolikusokat számos atrocitás érte. Újlaky Lajos veszprémi püspököt, aki Sümeg várába gyanútlanul beengedte a segítséget kérő Bocskai-párti Hagymási Kristóf katonáit, például agyonverték ebédlőjében és lefejezték. Bocskai fővezére, Németi Gergely a püspök fejét elrettentő például végighordoztatta a Dunántúlon. A püspökön kívül több papot és szerzetest is meggyilkoltak.

A győztesen befejezett háború lényegesen megjavította a protestánsok közjogi helyzetét. A bécsi béke (1606) ugyanis biztosította a nemesek, a királyi városok és a végvári vitézek vallásszabadságát, igaz a „katolikus vallás sérelme nélkül”. Békét becikkelyező és ezt a megszorítás elhagyó 1608-as országgyűlés a vallásgyakorlat szabadságát kiterjesztette a falvakra is, és elrendelte, hogy minden vallásnak saját püspöke legyen.

1. § Hogy a vallás gyakorlata, úgy a báróknak, mágnásoknak és nemeseknek, mint a szabad városoknak és az ország összes karainak és rendjeinek, úgy a maguk, mint a *fiscus* fekvő jószágaiiban; valamint a magyar katonáknak is, az ország véghelyein kinek-kinek a maga vallása és hite szerint; nem különben a mezővárosoknak és faluknak is, ha azt önkéntesen és kényszerítés nélkül elfogadni akarják, mindenütt szabad legyen; és annak szabad élvezetében és gyakorlatában senki senkit meg ne akadályozzon. 2. § Sőt inkább a karok és rendek közt támadható gyűlölség és meghasonlás kikerülése céljából, elhatározzák, hogy mindenik vallásfelekezetnek a maga hitét valló előjárói vagy superintendensei legyenek.

A II. Mátyás megkoronázása előtti és utáni törvénycikkek az éppen szárba szökkenése előtt álló katolicizmus teljes ellehetetlenítését, közjogi pozícióinak végletes gyengítését célozták. A rudolfi fegyveres ellenreformáció kiváltotta viharos események következményeként úgy tűnt, hogy Magyarországon végleg elvesztek a feltételei egy modern katolikus konfesszió megteremtésének. Sőt az 1606. évi bécsi béke, majd ennek nyomán az 1608. évi országgyűlés valláspolitikai törvényei a protestáns megoldás kizárólagossá válását vetítették előre.

A főbb rendelkezések: a Bocskai által eladományozott vagy zálogba vetett mintegy 350 egyházi birtok (teljes apátságok, prépostságok, káptalani és püspöki javadalmak) visszaadásának elhalasztása (1.); a tizedügyek világi bírászkodás elé rendelése (amely vitás esetekben meghíúsította a tizedek behajtását) (2.); a főesperesek vizitációs jogának átruházása (3.) és az őket illető ügynevezett *cathedraticum* odaítélése a protestáns szuperintendenseknek, illetve espereknek főként az anyagi alapokat rendítette meg (4.). A püspökök főispáni tisztének kétségbevonása (6.), a nem rezideáló főpapok, tehát nemcsak a délvidéki, hanem a hódoltsági (pécsi, csanádi, szerémi) címzetes püspökök kizárása a királyi tanácsból (7.) és kihagyása a főrendiházból (8.) a megfelelő érdeképviselet és érdekérvényesítés útját vágta el. Ugyanez mondható el arról a törekvésről, amely az udvari magyar kancellária élére világi vezetőt kívánt állítani (9.). A Jézus Társaság birtokszerzésének eltiltása pedig a leghathatósabb szellemi fegyver alkalmazását szorította szigorú korlátok közé (10.). Csekély eredménynek tekinthető, hogy a jezsuiták száműzését a protestánsok nem tudták elérni.

Mindezek a protestáns sikerek azonban nem tudták kioltani az erősödő katolikus öntudatot. Ekkor már javában dolgozott a terepen az első magyar jezsuita nemzedék, és Rudolf prágai udvarában is több nemes – köztük a későbbi nádor, Esterházy Miklós – tért át a katolikus hitre. Meghatározó mozzanat volt, hogy a hierarchia élén 1607-től a reformok iránt a végletekig elkötelezett esztergomi érsek állt Forgách Ferenc személyében.

2. AZ ÁTFOGÓ KATOLIKUS FELEKEZETSZERVEZÉS KEZDETEI: FORGÁCH FERENC (1607–1615)

Az új prímást nagybátyja, Forgách Ferenc történetíró és váradai püspök neveltette a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban. Hazatérve 1587-ben veszprémi, 1596-ban nyitrai püspök lett. Nyitrai püspök korában megreformálta a káptalant. Egyházmegyéjében sokat utazott, és mindenfelé hittérítő prédikációkat mondott. De erőszak alkalmazásától sem riadt vissza. Birtokterületéről erővel távolította el a protestáns prédikátorokat és visszavette a templomokat. Pethe Márton kalocsai érsekkel együtt ő állott a felső-magyarországi erőszakos templomfoglalások háttérében 1603–1604-ben. Intranszigns magatartását a bécsi béke után sem adta fel. Az 1608. évi országgyűlés előtt például azt tervezte, hogy bezárkózik Érsekújvárba és újakezdi a fegyveres harcot. A fokozatos felekezetszervezés szükségességéről realitásokkal jobban számot vető gyóntatója, a jezsuita Pázmány Péter győzte meg.

Forgách az 1608. évi törvények aláírása miatt II. Mátyást kiközösítő pápaság diplomáciai segítségével el tudta érni, hogy a császári címre aspiráló uralkodó végül lassanként elszabotálta a törvények végrehajtását. Már az 1609. évi országgyűlésen 1. visszaadták az egyházi birtokokat, 2. az egri káptalant és a felosztatott konventeket helyreállították, az esztergomi érsek újra rendelkezhetett, 3. az

12. Forgách Ferenc

esztergomi tizedek és 4. részben Érsekújvár felett, 5. Mikáczi váradi püspök proskribálását megszüntették. A püspökök főispáni tisztét többé nem fenyegette veszedelem (6.), a jezsuiták elleni újabb törvényt és a vallásszabadság megerősítését pedig sikerült megakadályozni (7–8.). A katolikusok számára további sikert jelentett, hogy a királyi tanácsban (*Consilium Hungaricum*) is az ő javukra változott a tagok aránya, részben az által, hogy az uralkodó Eger kivételével az összes püspöki széket betöltötte (9.). Azt, hogy az egyik legfontosabb időközben – Illésházy halálával – felmerült célt, egy katolikus nádor megválasztását nem sikerült elérni, ezek az eredmények és a prímás testvéreinek, az 1604-ben katolizált Forgách Zsigmondnak újonnan megszerzett országbírói tiszte (10.) bőségesen ellensúlyozták.

A V. Pál (1605–1621) által már 1607-ben a bíborosi méltóságra emelt és mindvégig kiemelt figyelemben részesített esztergomi érsek 1611-ben tartományi zsinatot rendezett Nagyszombatban. Az aktuálisan tulajdonképpen kezdetét vette a trienti program átfogó magyarországi megvalósítása. A Placido de Marra bécsi pápai nuncius jelenlétében megtartott zsinat a már sokat emlegetett katasztrofális paphiány miatt elrendelte szemináriumok felállítását. A püspököktől megkövetelte, hogy gyakrabban prédikáljanak és tartózkodjanak székhelyükön. A plébánosoknak a rendszeres templomi katekizmusoktatáson kívül megparancsolta, hogy vezessenek névsort a plébániájuk területén lakó iskolára alkalmas gyermekekről, és buzdítsák a szülőket: küldjék el gyermekeiket az iskolai oktatásra. Ahol a vizitáló főesperes hiányosságokat talál a gyermekek oktatásában, ott a plébánosoknak a vizitáció után havonta jelentést kell küldeniük az érseknek. A zsinat ez utóbbi határozatai arról tanúskodnak, hogy a trienti katolicizmus nagy gondot fordított a népoktatás fejlesztésére, és ennek következtében a királyi Magyarországon a katolikus kisiskolák hálózata lassan kiépült, szervezete megszilárdult.

Forgách Ferenc felekezetszervező életművére a nagyszombati jezsuita kollégium 1615. évi megalapításával tette fel a koronát. Váratlan és korai halála miatt munkájának folytatása és kiteljesítése gyóntatójára, Pázmány Péterre maradt.

3. A KATOLIKUS KONFESSZIONALIZÁCIÓ KITELJESEDÉSE: PÁZMÁNY PÉTER (1616–1637)

Pázmány 1570-ben született Váradon. Kolozsvári katolizálása után a jezsuita rendbe 1588-ban lépett be. A noviciátust Krakóban, a filozófiai kurzust Bécsben, a teológiát pedig a római Gergely-egyetemen végezte el. Pappá 1596-ban szentelték. Bármennyire is szeretett volna hazajönni, hogy tudását nemzete javára kamatoztassa, a gráci egyetemen kellett előbb bölcseletet, majd teológiát tanítania. Gráci tevékenységét pár esztendő magyarországi működés szakította meg. Végleg 1607-ben került haza Forgách óhajára, akinek gyóntatója és legkiválóbb munkatársa lett. Forgách halála után II. Mátyás előbb turóci préposttá, majd 1616. szeptember 28-án esztergomi érsekké nevezte ki. A választást V. Pál megerősítette, VIII. Orbán 1629-ben pedig a bíborosi méltóságra emelte Pázmányt, aki 1637-ben bekövetkezett haláláig állt a magyar hierarchia élén.

a) Pázmány, az író

Irodalmi munkássága két szempontból is igen jelentős. Az egyik irodalomtörténeti. Olyan szín pompás, ízes magyar nyelven írt, mely irodalmi nyelvünk kialakításában igen fontos szerepet játszott. Alakjában elsősorban barokk irodalmunk kezdeményezőjét, a hazai barokk világkép művészi megfogalmazóját, a legjelentősebb prózaíróink sorába illeszthető stilisztát kell látnunk, ilyen minőségben tarthatjuk őt számon nemzeti irodalmunk kiemelkedő értékei között. Irodalmi tevékenysége a magyar nyelv fejlesztésén kívül felbecsülhetetlen hatást gyakorolt felekezete életére is.

A lassan megszerveződő magyar katolikusságba mindenekelőtt írott munkáival és részben beszédeivel öntött életerőt. Az új hitre pártolt főnemesi családokat tollával és szavával vezette a római katolikus anyaszentegyházba. A protestáns prédikátorok támadásaira és érveire írásban adta meg a hatásos feleletet. Az ő és jezsuita rendtársai, munkatársai (Forró György, Dobronoki György, Dobokai Sándor, a Kempist magyarító Vásárhelyi Gergely, az ízléses rézmetszetekkel díszített imádságoskönyvet író Hajnal Mátyás, az 1626-ban teljes bibliafordítást közreadó Káldy György stb.) működésének köszön-

hetően a protestáns reformáció szellemi fölénye már az 1610-es, 1620-as évekre szertefoszlott.

Még gráci tanár korában, amikor missziós munkára jött haza, készítette el Magyari István könyvére adott válaszát. *A Felelet Magyari István sárvári prédikátornak az Ország romlása okairul* írt könyvére című művében megcáfolta azt a protestáns vádat, hogy a török veszélyt Isten a középkorvégi egyházi viszonyok romlottsága miatt küldte a magyarságra. A legnépszerűbb protestáns vezér, Alvinczy Péter ellen írt munkájában, az *Egy keresztény prédikátortól az kassai nevezetes tanítóhoz Alvinczi Péter Uramhoz íratott öt szép levél-ben* támadóit követve, mint képzett vitázó lépett a porondra.

Negyven műve közül – melyből 23 magyar nyelvű – a leghíresebb és leghatásosabb a röviden *Kalauznak* nevezett „*Hodegus. Isteni igazságra vezérlő Kalauz*”. A *Kalauz* három kiadása (1613, 1623 és 1637) Pozsonyban jelent meg. Három főrészből áll és mindegyik 5-5 könyvből áll. Az első főrészben Isten létét bizonyította be, és azt, hogy „a Római Gyülekezettől elszakadt vallások igazak és Isten előtt kedvesek nem lehetnek”. A második főrészben kimutatta az egyház krisztusi eredetét, és „derék bizonyságokkal állította” a római pápa tekintélyét. A harmadik főrészben kora vitatott kérdéseire adta meg a biztos választ. Pázmány a *Kalauzzal* valósággal megfordította a magyarországi szellemi élet fejlődésének irányát s annak új lendületet adott.

A *Kalauz* hatásának titka a *Szentírás* bámulatos ismerete, páratlan irodalmi tájékozottsága (közel 200 kortársíró művét idézi, nem ritkán szó szerint), éles logikája és kitűnő vitatkozó képessége. A hazai protestánsok nem is tudtak rá válaszolni, hanem latinra fordították, és Balduinus wittenbergi tanárral írták

13. A *Kalauz* első kiadása

meg a feleletet, amely azonban csak tíz év múlva jelent meg. Pázmány azonnal hathatós cáfolatot készített Balduinus művére.

Maradandó értéke van Kempis-fordításának (*De imitatione Christi*) és *Keresztyéni Imádságos Könyvének*. 1636 karácsonyára jelent meg összegyűjtött prédikációinak kötete. A száz szentbeszéd a szentignáci *Exercitia spiritualia* szellemében ad morális tanítást a korabeli társadalom legkülönbözőbb rétegei számára. A beszédekben került a polémia, bennük inkább a pedagógiai szándék, a szó erejével történő meggyőzés érvényesült (vö. p. 62–64).

b) Pázmány, a főpap

Egyházkormányzati tevékenységét, mely írói és szónoki munkásságán kívül nagyban hozzájárult a magyar katolicizmus újjáélesztéséhez, legfőképpen két cél elérése érdekében fejtette ki. Az egyik cél az volt, hogy minél több képzett és elkötelezett papot adjon a magyar egyháznak, s ugyanakkor minél nagyobb számú világi értelmiséget neveljen. Másik célja a meglevő papság tudásának, spiritualitásának elmélyítése és papi életük egyre eredményesebbé tétele volt. A papi utánpótlásról iskolák és szemináriumok létesítésével gondoskodott. Már 1627-ben azt írhatta,

hogy érseksége jövedelmének kétharmadát tanulókra és iskolákra fordítja. Érseksége alatt egymillió forintnál többet fordított a katolikus nevelésügy előmozdítására.

1623-ban alapította meg a bécsi Pázmáneumot, melynek növendékei a bécsi egyetemen tanultak. A Pázmáneum az alapítása utáni első 12 évben már

14. Pázmány Péter bíboros

63 képzett papot küldött Magyarországra. Mivel a szemináriumi nevelés előfeltétele a középiskolai oktatás volt, Pázmány mindent megtett, hogy minél több jezsuita intézmény keletkezzék. Tevékenyen közreműködött a pozsonyi kollégium, illetve a soproni, homonnai és szatmári rezidenciák létesítésében. Nagy gondot fordított a katolikus világi értelmiség nevelésére, és ennek érdekében a szegényebb nemesi családok tanulni vágyó leszármazottai részére Nagyszombatban nevelőintézetet alapított, a szegény tanulók számára pedig létrehozta a lakást és élelmet adó *Bursa S. Adalberti*. Nagyszombatban az Oláh-féle szemináriumot úgy fejlesztette tovább, hogy az alkalmas legyen más egyházmegyéek klerikusainak befogadására is. Gondja volt arra is, hogy magyar hallgatókat küldjön Rómába, a *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ba, hogy ott a lehető legmagasabb szintű teológiai képzésben részesüljenek. Ez a jezsuita vezetésű, de világi papokat nevelő intézmény évente 12 magyarországi alumnust fogadhatott. A prímás ezek kiválasztására, költségekkel történő ellátására különös figyelmet fordított. Említésre méltó még, hogy 1631-ben Érsekújváron ferences templomot és kolostort is alapított.

A magyar egyetemes kultúra szempontjából legfontosabb cselekedete a nagyszombati egyetem megalapítása, melyre 1635-ben került sor. Az egyetem fenntartására 100 ezer forintot adott saját vagyonából. A hittudományi és bölcsészeti karral rendelkező egyetemen a tanítást a jezsuitákra bízta. Az alaptanulmányokat a bölcsészeti karon lehetett elvégezni, ahol a tanulmányi idő három év volt. Az első évben logikát, a másodikban fizikát és matematikát, a harmadikban pedig erkölcsant és metafizikát tanultak a növendékek. A hittudományi karon a papi pályára készülő fiatalokat oktatták. A nagyszombati kollégiumnak és egyetemnek 1636-ban már ezer növendéke volt. A teológiai kar csak a hároméves filozófiai kurzus után nyílt meg 1638 őszén.

Mi Pázmány Péter, Isten kegyelméből az Szent Római Egyháznak Illyriai Szent Jermosról nevezett presbiter bíborosa, az esztergomi főegyházmegye érseke és ugyanezen helynek örökös főispánja, a Magyar Királyság prímása, az apostoli Szentszék született Követe, Fő és Titkos Kancellár, a Legszentebb Császári és Királyi Felség titkos tanácsosa stb. Gyakran aggódva fontolgattuk magunkban, hogyan tudnánk a katolikus hitet Magyarországon elterjeszteni és a neme magyar nemzet méltóságának is szolgálni. Minden más eszköznél előbbre valónak tűnt föl előttünk, hogy Tudományos Egyetem emeltessék, ahol a harcias nemzet lelkiülete megszelídüljön és az egyházkormányzásra és

az állam szolgálatára alkalmas emberek képeztesse. Nem is hiányzott belőlünk a kedv, sem az igyekezet e dologra, de a haza szerencsétlensége és más sürgősen szükséges alapítások mindezeideig visszatartottak, hogy kívánságunknak eleget tehessünk. Most azonban, minthogy – Isten áldásából, aki igyekevényeinket égi kegyelmével kísérte – némi anyagi eszközök állnak rendelkezésünkre, úgy látszik, tehetünk valamit, ha nem is éppen a dolog nagyságához, de mindenesetre a lesújtott haza helyzetéhez illőt. Elvégeztük azért a nagyon tisztelendő Vitelleschi atyával, A Jézus Társaság általános főnökével, hogy belegyezzék a jézus társasági atyák nagyszombati kollégiumában egyetem emelésébe és annak minden gondját és kormányzását a Társaságra vállalva, az alant következő feltételekkel és módokkal lássa el. [...] Ha idő multával (ha Isten Magyarországot a török igtól megszabadítja), alkalmasabb város találkoznék az Egyetem számára, szabadságban álljon a Társaságnak ezt a mi alapításunkat az Egyetemmel együtt máshová átvinni, úgy azonban, hogy az esztergomi egyházmegyén kívül ne kerüljön és a nagyszombati kollégiumnak előbbi alapítványa érintetlen maradjon. [...] Utódainknak és az érseki szék megüresedése idején az esztergomi káptalannak ezt az egyetemet melegen gondoskodásába ajánljuk és gyarapítását s előbbre vitelét nagy szeretettel szívükre kötjük. Végezetül amint mi mindezeket a katolikus hit előmozdításának tiszta és őszinte szándékából és a drága haza felemelésére tesszük, akként a jószágos Istent lelkiünkől kérjük, vegye kegyelmesen a jóakarát ez áldozatát...

A katolikus papság megreformálását igen hathatósan szolgálták a Trienti Zsinat által előírt egyházmegyei és tartományi zsinatok. Pázmány is igyekezett ezt az eszközt igénybe venni. Egyházmegyei tanácskozást 1628-ban hívott össze Pozsonyba, zsinatot pedig 1629-ben Nagyszombatba, amelyen 9 püspök és 80 pap jelent meg. 1630 tavaszán nemzeti, őszén egyházmegyei zsinatot tartott Nagyszombatban. Ugyanitt haláláig több egyházmegyei, 1633-ban pedig nemzeti zsinatot rendezett.

A zsinatok többek között megkövetelték a papoktól és a püspököktől, hogy követve a *Tridentinum* szellemiségét állandóan híveik között tartózkodjanak és szigorúan őrizzék meg a papi nőtleniséget. Ha szükséges, a visszaélések megszüntetése érdekében a püspökök vegyék igénybe a karhatalmat is. A zsinati rendeletek megtartásának ellenőrzését a főesperesekre bízta. A fő- vagy alesperes a kánoni látogatók alkalmával össze kellett gyűjtenie a hiányos tudású papokat, hogy oktatásban részesítse őket.

A prímás helynöke útján reformáltatta meg a szepesi és pozsonyi káptalánok életét. Személyesen 1631-ben végzett vizitációt, Turócbán és Szepesben.

Hogy a szertartásokhoz a papság kezébe vezérfonalat adjon az esketések, temetések, litániák stb. végzésére, megjelentette a *Tridentinum* előírásai szerint átdolgozott *Rituale Strigoniense*-t. Zsinati döntés alapján elindította a liturgia: a szentmisék és a zsolozsma végzésének egységesítését, és kötelezővé tette a magyar szentekről történő megemlékezésekkel kiegészített – római mise-könyv és breviárium használatát. Az istentiszteletek végzésnek méltó feltételeit a szükséges liturgikus eszközök és könyvek biztosításával templomrenoválásokkal, -építésekkel biztosította. 1631–1633 között egyedül a pozsonyi főesperességben 11 új templomot emeltetett.

Pázmánynak és főpaptársainak (Balásffy Tamás boszniai püspök, Dallos Miklós győri, Sennyey István váci, Pyber János egri püspök, Telegdy János kalocsa érsek és nyitrai adminisztrátor) felekezetszervező munkássága maradandó eredményeket hozott. A legdöntőbb az ország leghatalmasabb főurainak katolizálása volt. Az Apponyi, Bánffy, Batthyány, Csáky, Eszterházy, Forgách, Homonnay, Illésházy, Károlyi, Nádasdy, Rákóczi, Thurzó, Wesselényi és Zrínyi stb. családok példáját jobbagyaik tízezrei követték. A nagyarányú földesúri katolizálás következtében a kegyúri jog ekkorra már hátrányos lett a protestánsok számára. Ezért követelték az 1618-as, még inkább 1619-es országgyűlésen, hogy a viszatérő földesúr hagyja meg a templomokat a protestánsok birtokában. Követeléseiket nem teljesítették, mert azok beleütköztek az akkori magyar magánjogba.

c) Pázmány, a politikus

Pázmánynak sikerült nemcsak átörökíteni, hanem megerősíteni és tartalommal is megtölteni a prímások középkori eredetű közjogi jogosítványait. Felekezete jogigényeit már Bethlen Gábor (1613–1629) első hadjárata idején, 1620-ban megfogalmazott *Vindiciae ecclesasticae* című röpiratában. Az 1629. évi zsinat 2. statútumában rögzítette, hogy a magyar katolikus egyházfő egyben az ország főkancellárja is, neki kell őriznie a királyi kettős pecsétet és felügyelnie a királyi pénzverdét. Továbbá Esztergom vármegye örökös főispánja, a király tábla ülnöke, és a királyi személyes jelenléti bíróság vezetője, s csak ha ő nincs jelen, akkor helyettesítheti a királyi személynök. Pázmány

felfogása szerint a király után a prímás az első zászlósr, és nem a nádor, aki csak őt követi a méltóságsorban. Miután ilyen rangsor nem volt egyértelműen rögzítve a magyar alkotmányban, elhúzódó konfliktust idézett elő Eszterházy Miklós nádorral, aki ebben érthető módon ellenkező álláspontot foglalt el.

Pázmány, aki a Habsburg-politika meggyőződéses, de nem vak híve volt, nemcsak a katolikus egyház, hanem a magyarság érdekeit is szolgálta az által, hogy már érseksége első évtizedében felismerte Erdély állami létének szükségességét, és ezt támogatta is. Az ő nyomdokain haladt Zrínyi Miklós, aki továbbfejlesztette Pázmánynak érseksége idején kialakult realisabb politikai elképzeléseit. Természetesen Pázmány életműve elsősorban a katolikus egyház és az egyházat mindenben támogató Habsburg-királyság érdekeit szolgálta. Politikai attitűdjének markáns megnyilvánulási többek között az 1617. és 1625. évi királyválasztó országgyűlések voltak. A császári Titkos Tanács tagjaként európai horderejű kérdésekben is hallatni tudta szavát, mindenekelőtt a harmincéves háború eseményei kapcsán.

FORRÁS

A Keresztýén Olvasókhöz

Kívánságatok szerint való áldásokat terjesszen Isten reátok!

Mikor prédikációm kibocsátásáról sokan szorgalmaztatnának, és magam gondolkodnám, két dolog sokáig függőben tartotta tanácskozásomat. Első az volt: Ha Isten tisztességére és a magyarországi anyaszentegyház épületire szükséges-e, hogy amit élő nyelvemmel hirdettem, azt rendbe hozván és kiterjesztvén, nyomtatásba bocsássam?

Bezeg ha elégséges számú papok volnának, kik prédikálásokkal taníthatnák a községet: úgy tetszik, szükségtelen volna a magyar nyelven való prédikációk nyomtatása. De látom az Isten ígéjének éhségét: Látom, hogy a papok szűk voltaért nem adhatunk mindenüvé egyházi embereket; hanem licentiatusokra kell bíznya sok helyeket, hogy postillát olvassanak. Néhult azok sem lévén, világi böcsületes főemberek (örök dücsöséggel jutalmazandó dicsíretes példával vagy magok olvasnak, vagy másokkal olvastatnak cselédjek előtt nyomtatott postillákat, és megteljesítvén a Szent Ágoston kívánságát, házok népe között, püspöki tisztet viselnek). Az is szemem előtt forog, hogy

a plébánosok nem egyaránt tudósok, nem is egyaránt bevések jó könyvekkel, és így a prédikáció csináláshoz sem egyaránt érkeznek.

Azért úgy találám, hogy pásztorságom tisztíhez illendő, és sokakra nézve hasznos vagy szükséges, hogy prédikációim nyomtatásától ne kíméljem fáradságomat. Kiváltképpen olyanok lévén ezek a prédikációk, melyeket nemcsak prédikálószékből, hanem azon kívül, a szerzetes és egyéb egyházi vagy világi emberek, lelki vigasztalásokra és tanúságokra, mindennap olvashatnak. Mert noha elmeélesítő iskolai vélekedéseket és vetekedéseket, melyek a lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegyítettem: de nagy részre, amit az iskolai teológiában, erkölcsiünk igyengetésére, akaratunk gerjesztésére, a jóságok és vétkek ismerésére alkalmasnak ítéltam, iskolai tanításból prédikálószékből hoztam. A prédikátorok eleibe pedig minden keresztyéni jóságokról, minden gonosz vétkekről, minden rendek és állapotok kötelelenségüil, annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy ha amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap előhozzák, sok új prédikációkat csinálhatnak.

Magam gondolatit és újamból szopott dolgokat nem írok. Isten könyvéből, az anyaszentegyház doktorinak írásból vettem tanításimat. Lopva semmit sem vettem: mert valaki írásában valami jót talállok, enyím. Az anyaszentegyház pásztori írásához oly igazsággal nyúlok, mint a közönséges kutak tiszta vizéhez. Qui furetur, aliena aufert: Verbum autem Dei non est alienum. Nem kell tehát azt várni, hogy olyat mondjak, amit előttem senki nem mondott. Mert igazán írja Salamon, hogy semmi újság nincs e földön. Mindazáltal az is igaz, hogy soha annyi könyv nem lehet, hogy többet ne írhasanak a hívek tanítására. És amint Seneca írja, a sok írások tengeréből egybeszedni, értelmesen megválogatni, rendbe hozni, helyesen kimondani a régi bölcsektől ismert igazságokat: új munka és mi dolgunk. Nem is kisebbedik, sőt böcsületes az igaz tudomány, ha mások is azont tanították: mivel abból tetszik, hogy nem emberi találmány, hanem isteni tudomány, amit egy nyomban tanítottak a régi sok szent jámborok. Azért követem a szabados elmélkedésekben azokat, kik előttem írtak: de magamnak is megengedem, hogy valamit hozzáadjak, változtassak, elhagyjak; mert nem szolgáljak, hanem egyezőjök vagyok a régieknek.

Ennek felette, mivel Szent Pál azt írja, hogy nemcsak egyszer, hanem sokszor kell azonegy hasznos és szükséges tanítást fülébe rágni az emberek feledékenységének, én is, Szent Ágostont követvén, azon igazságot sokszor eszébe juttatom az embereknek. Mert maga Krisztus a templom böcsületéről, a világi szorgalmatosságok távoztatásáról, a mennyei kincsek gyűjtéséről, az alázatosok felmagasztalásáról és egyéb üdvösséges tanúságoknál, csaknem azon ígéjkel, azon igazságot több helyeken említette. Szent János evangélista, mennyiszor újította a szeretet ajánlását, feljegyezi ezután. Ha valaki panaszkodik ellenem, hogy annyiszor azont mondom, azt felelem, hogy mindaddig feddenem kell azon bűnöket, míg az emberek meg nem szűnnek tőlök. Mert kötelességem erőltet, hogy azoknak is megmondjam az igazat, akiknek nem tetszik. És minthogy ki-kimágán nem akar igazat hallani, ottan csak a közönséges dorgálásokat hallgassák. Én amit írtam, lelki haszonért, nem fülgönyörködtetésért írtam. Annak okáért sem ékesen szólásra, sem egyéb cifrára nem szaggattam: hanem amit üdvösségesnek ítéltam, együgyű szókkal gyakran előhoztam; noha távoztattam, vékony tehetségem szerint, hogy unalmat ne szerezzen az olvasónak.

Második tanácskozó gondolkodásom arról volt: Ha csak egy rövid prédikációt nyomtassak-e minden vasárnapra? Mely kevesebb mendemondát szerezne a szabados ítéletű emberekben: és ha nem egyébbel, rövidséggel olvasásra édesítené az embereket. Mert aki röviden prédikál, ha kedves tanítása, kívánságot és ízt hágy a hallgatókban: ha sovány és unalmas prédikálása, nagy könnyebbség, hogy hamar felszabadítja a hallgatókat.

De gondolkodásom után azt végezem, hogy ami prédikációmban készen vagyok, azt adjam a nyomtató prés satujá alá. Bezzeg ha ifjúságomban szándékoztam volna prédikációim nyomtatására, másképpen rendelhettem volna írásaimat. De noha nem mondhatom ezeket a prédikációkat hamar műnek, mely hammas szokott lenni; mivel csak a nyomtatása is három esztendőt kívánt: mindazáltal azt sem mondhatom, amit Zeuxis egy képről, melyet azért írt sokáig, mert sokáig akarta hogy maradó legyen, mert harmincesztendei prédikálásom után kezdettem gondolkodni a nyomtatásról. Akkor pedig vénségemmel együttjáró sok nyavalyáim és köteles foglalatosságim nem engedtek üdőt és erőt, hogy elől kezdjem munkámat; hanem azt kellett ékesgetnem és kibocsátanom, ami vagy készen, vagy üszögében volt. Innen vagyok az is, hogy némely napra csak egy prédikációt írtam, némelyekre egynehányat.

Hogy pedig hosszabbak némely prédikációk és nem rövideden, csak futva szaladtam az üdvösséges dolgokról, oka az: mert sem prédikálásomban, sem írásomban nem arra igyekeztem, hogy csak tanítsam, micsoda jó, micsoda gonosz. Hanem hogy elsőben, mindenféle erős okokkal meggyőzzem az okosságot a jóságok követésének és a vétkek távoztatásának szükséges voltáról. Azután, mivel tudtam, hogy nem abban áll a keresztyéni tekéletesség, hogy tudjuk, hanem hogy kövessük a jót, és a gonoszt távoztassuk. Azon voltam, Isten segítségével, hogy az emberek akaratja édesedjék a jóra, idegenedjék a gonosztól, és se gonoszt, se felettébbvalót ne kívánjon. Ehhez pedig bévebb írás kívántatik, hogysem a pusztá, sovány tanításhoz. Mert könnyű az emberek eleibe adni, mit kell cselekedni: de nehéz meggyőzni az értelmet, hogy hasznos; szükséges ennek így lenni. Annál is nehezebb felindítani az akaratot, hogy kívánja és cselekedettel teljesítse, amivel tartozik. Azzal pedig, hogy hosszabbak a prédikációk, bírsággal senkire nem vetik, hogy mind megolvassa, amit egy napra írtam: hanem kedve szerént, ki mennyit akar, annyit olvashat benne. És eszében tartsa, hogy miképpen rövidnek kell a törvénynek lenni, úgy akinek kívánságát jóra akarjuk indítani, nem elég eleibe adni köteleltségét, hanem erős okokkal meg kell győzni értelmét, gerjeszteni kell akaratját. Mert nem abban áll a prédikációnak üdvösséges haszna, hogy ember nagy részre vagy mindenestül elméjébe foglalja és előmondhassa, amit hallott vagy olvasott: hanem hogy okossága meggyőzessék és akaratja vastagodjék abban, hogy híven, serényen, állhatatosan teremtményének, és vagy meggyógyuljon, vagy alkalmasosb legyen a gyógyulásra.

Mivel azért Isten kegyelmességéből kezetekbe bocsátom, Keresztyén Olvasók, az én csekély írásomat: nagy dologról akarlak rövideden tudósítani.

(Pázmány Péter, *Prédikációk*, Előszó)

VI.

A pázmányi eredmények konszolidálása, fejlesztése (Lósy Imre, Lippay György)

I. LÓSY IMRE (1637–1642)

Az alapítások, a katolikus modernizáció addigi eredményeinek megőrzése Pázmány utóda, az addigi hűséges helynök majd egri püspök, a kiváló egyházjogász Lósy Imre feladata lett. A Pázmáneum, a nagyszombati egyetem működésében a bíboros halála nem is okozott nagyobb fennakadást. Hosszas tárgyalások után a prímásokat megillető pénzverési illetékből (*pisetum*) származó bevételeket szintén sikerült egyházi célokra megtartani. Lósy 1638. évi nagyszombati tartományi zsinata az utolsó a reformszinódusok sorában, amely határozataiban a teljesség igényével áttekinti a trienti program alkalmazásának gyakorlati kérdéseit, sőt a püspöki bíróságok kapcsán már olyan részproblémákkal is foglalkozott, mint például az egyházmegyei levéltárak felállítása, kezelése. 1642. évi, Szent Márton napjára összehívott zsinata megtartásában csupán halála gátolhatta meg.

Egyetlen jelentősebb alapítása a pozsonyi kisszeminárium, a nevét viselő *Emericanum* volt. A nagyszombati Szent István-szeminárium bővítésére, a pozsonyi ferences kolostor létesítésére és az egyetem jogi fakultással történő kiegészítésére végrendeletében különített el jelentősebb összegeket.

2. LIPPAY GYÖRGY (1642–1666)

Lósy rövid, mindössze 5 éves primátusánál jóval jelentősebb a Pázmány által kifejezetten utódául szánt Lippay György majd 24 éves egyházkormányzati, egyházpolitikai tevékenysége.

a) *I. Rákóczi György vallásháborúja*

Lippay már működése kezdetén komoly erőfeszítéseket tette arra, hogy a még mindig protestáns többséget mutató felekezeti arányokat gyökeresen megváltoztassa. A legkülönbözőbb eszközök igénybevétele természetesen a protestantizmustól sem volt idegen. Míg a katolikusok következetesen megakadályozták, hogy a vallásügyi sérelmek az országgyűlések napirendjére kerüljenek, addig I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) deklaráltan a protestáns érdekek védelmében kapcsolódott be a harmincéves háború utolsó

15. *Lippay György*

szakaszának bonyolult nagyhatalmi játékába és indított támadást a királyi Magyarország ellen 1644 tavaszán. A folyamatos béketárgyalásokkal tarkított, furcsa háborút talán az új primás vette a legkomolyabban. Nemcsak hogy minden megegyezést ellenzett, hanem mint a védelem fő szervezője a konkurens felekezetek magyarországi létének megszüntetésére is esélyt látott.

A nyugat-európai hadszíntér eseményei azonban nem kedveztek radikális elképzeléseinek. Az 1645. évi linzi béke, annak országgyűlési becikkelyezése, majd a végrehajtásról folytatott tokaji tanácskozások a kato-

15. Lippay György

likusok szinte teljes vereségét jelentették. A kompromisszumra képtelen primás szenvedélyes tiltakozásaival az ország egyik legnépszerűtlenebb emberévé vált, amit a protestáns történetírás nem is mulasztott el kellőképpen megörökíteni. Pedig Lippay álláspontja cseppet sem volt szélsőségebb annál, mint amit Pázmány vallott Bethlen felső-magyarországi hadjáratai alkalmával. Igaz, az 1646/1647-es diéta egyházpolitikai tárgyalásain tanúsított magatartása

viszont sokkal közelebb állt Forgách Ferencéhez, mint néhai mentora rugalmasságához.

Lippay végül kénytelen volt belátni: egyházának a korábbiaknál kedvezőbb kondícióit jelentősen túlértékelt, és nem valósítható meg az a célkitűzése, hogy a katolicizmus kizárólagos érvényű államvallássá váljon. Ez, miként az I. fejezetben láthattuk, az igazság abszolút birtoklásának tudatában a kora újkorban minden felekezeti saját vallására vonatkozó igénye volt.

b) Az egyházépítés folytatása: alapítások

A radikális egyházpolitika kudarcának felismerését 1647-ben az érseki tartomány és a főegyházmegye állapotának szisztematikus felmérése követte. A kéziratos sematizmus adatai szerint az Lippay joghatósága alá összesen 9 püspök, 44 kanonok, 20 prépost, 18 apát, 9 konventuális, 20 káplán, 71 licenciátus, 88 seminarista és a középkorvégi 976-tal szemben csupán 172 plébános tartozott. A magát katolikusnak valló közösségek közül 23 volt kénytelen nélkülözni lelkipásztorát.

A szükségletek számbavétele után a még mindig nyomasztó szakemberhiány pótlására majd egy évtizedes késéssel végre kezdetét vehette a pázmányi alapítássorozat folytatása. A primás legjelentősebb alkotásának a Nagyszombatban felállított generális szeminárium (*Seminarium Rubrorum*) bizonyult, amely a római német–magyar kollégium szabályzatát mintául véve a primási tartomány egésze számára kívánt papi utánpótlásról gondoskodni. Az újabb nemesi generációk katolikus szellemben történő nevelése a nagyszombati és soproni konviktusok feladata lett. Leginkább költségigényes, harmincezer, majd további húszezer forintot igénylő beruházása a mindezen intézmények irányítását végző jezsuiták trencsényi temploma, kollégiuma és noviciátusa volt, amely 1657 júniusára készült el.

A katolicizmus hazai modernizációjában továbbra is vezető szerepet játszó és a primás egyházkormányzatának legfontosabb támaszául szolgáló – és Lippay által az egyházi rend tagjaként hivatalosan is elismert – Társaság további számos érseki beruházás kedvezményezettje lett: Beszterce- és Selmecbányán, Szokolcán, valamint Rozsnyón rezidenciájuk létesült, Pozsonyban oltárjavadalmat és gyógyszerterát kaptak, gyöngyösi házukat pedig kibővít-

tette. Közvetve szintén a rend működési lehetőségeit növelte az az ötvenkétezer forint, amellyel Lippay Balassi Zsuzsanna korábbi húszezer forintos hagyományát kiegészítve volt egri püspökként hozzájárult a kassai szeminárium- és konviktusalapításhoz. Közvetve szintén a Jézus Társaság profitált abból, hogy Lósy hagyatékát a végül csupán az ő halála után létrejövő jogi kar számára tizenötezer forinttal egészítette ki.

A jezsuiták számára adott juttatások mellett jószerével eltörpülnek egyéb vállalkozásai, mint például a nagyszombati Szent Adalbert-szeminárium 1663. évi bővítése, a pozsonyi káptalanban létrehozott olvasókanonoki stallum, a garamszentkereszti érseki rezidencia átépítése. A jezsuiták mellett a ferencesek számíthattak még a támogatására, ennek bizonyítéka a csallóközi és körömcsányi kolostor- és templomépítés. Újabb rendek megtelepedését kifejezetten ellenezte, így a később sikeresen működő piaristákét is, akik csak halála után kezdhették meg rohamos terjeszkedésüket.

c) Térítések, vizitációk, zsinatok...

Az 1640-es évek valláspolitikai kudarcaira nemcsak az intézményhálózat nagymértékű és költségigényes bővítése tekinthető szerencsés válasznak, hanem annak az expanziós lehetőségnek a felismerése is, amelyet az ország területén élő görög rítusú keresztények több százezres tömegének uniója nyújthatott. Míg azonban a meg-megújuló törekvések gyakorlati eredményei, mint látni fogjuk, valójában csak évtizedek múltán értek be, addig a csallóközi protestáns közösségek közvetlenül a primás által irányított – a törvényi tiltások ellenére erőszakos templomfoglalásokat sem nélkülöző – misszionálása kézzel fogható, igaz, jóval kisebb mértékű sikereket hozott.

A térítések terén a fő csapásirány továbbra is a nemesség konverziója volt. A primás személyesen is térített (például Fánchy Pál bárót, Sándor Jánost és családját, több prédikátort stb.). Az arányokat mutatja, hogy 1656-ban főegyházmegyéje területén mindössze 1600-an katolizáltak, illetve hogy ugyanezen évben a pápának írt levelében büszkén emlegette 6 szabad királyi városi polgár és családja áttérését, illetve egy mezőváros katolikus papválasztását. Buzgó katolikus főurak, Esterházy Pál, Nádasdy Ferenc dunántúli birtokain a földesúri meggyőzés számottevőbb eredményeket mutatott fel.

Az extenzív terjeszkedésnél kevésbé látványos, de legalább annyira hasznos volt a belső egyházi élet gondos irányítása. Már-már rutinszerűvé váltak az egyházlátogatások, ezeket azonban sosem az érsek végezte személyesen, hanem a középkori hagyomány alapján az egyes főesperesek. Még az esztergomi főszékeskáptalan 1652. évi rendkívül alapos vizitációja is megbízott útján ment végbe. Az 1650-es években került sor a prímási kancellária átalakítására: az ekkor keletkezett formulás- és protokollum-kötet legalábbis erre engednek következtetni. A lelkipáztorkodó papság liturgikus tevékenységét a *Rituale Strigoniense* és a programadó 1611. évi nagyszombati zsinat határozatainak újbóli kiadása segítette. A prímás emellett mecénási működése keretében számos hazai és külföldi egyházi szerző (például Nádas János

és Athanasius Kircher) műveinek megjelenését támogatta. Ő maga érsekként a Fugger-könyvtárat is magában foglaló gazdag gyűjteménye ellenére egyetlen munkát sem publikált, noha több, elsősorban politikai témájú kézírata ebből az időből is fennmaradt.

Lippay közvetlen egyházkormányzati tevékenysége mindemellett túlmutatott a főegyházmegye határain. Például ő erősítette meg kánonilag az akkor éppen – átmenetileg – esztergomi *suffraganeus* zengg-modrusi püspökség 1655-ös vizitációján hozott rendelkezéseket. A hierarchia vezetőjeként meghatározó befolyása volt a megüresedő egyházmegyék betöltésére is: személyi

16. Templom és rendház a 17. századból
(földesúri alapítás)

javaslatai rendszerint meghallgatást találtak a bécsi udvarban. Pietro Mariani zenggi, Zongor Zsigmond nyitrai, Tarnóczy Mátyás váci, Pálfalvy János váradai, Szegedi Ferenc Lénárt váci majd egri, Bársony György váradai majd egri püspök stb., valamint két utóda: Szelepchény György és Széchenyi György elsősorban neki köszönhették püspöki kinevezésüket.

Az 1640–1650-es évek fordulóján megindult, kétségkívül látványos egyházépítő tevékenység mindazonáltal csupán korlátozott eredményeket tudott felmutatni. A felekezeti arányokon érdemben nem sikerült változtatni, és mintha a korábbi, pázmányi lendület sem tért volna már vissza. Ennek legékezebb bizonyítéka, hogy Lippay 24 évi primátusa alatt mindössze egy-egy nemzeti, illetve egyházmegyei zsinatot tartott 1648-ban, illetve 1658-ban. És bár több intézkedés – mint például a generális szeminárium megalapítása – e szinódusokra vezethetők vissza, azok mindmáig ismeretlen határozatait nem publikálták, így érdemi hatást sem tudtak kifejteni. Az 1648. évi zsinatra e mellett nagyrészt az ifjabb Draskovich György győri püspök letétele (egy részben személyi eredetű, régi konfliktus nagy vihart kavará rendezése) nyomta rá bélyegét.

Jóllehet az alapításokban, felekezetszervezésben a hierarchiát középkori kiváltságok alapján biztos kézzel irányító esztergomi érsek szerepe a meghatározó, e téren főpapkollégáik szerepe sem lebecsülendő. A számos példa között megemlíthetjük, hogy Győrben az 1623-ban győri püspökké lett Dallos Miklós alapított szemináriumot. A székhelyére visszaköltözni nem tudó Kisdy Benedek egri püspök 1657-ben Kassán hozott létre kétfakultásos egyetemet, majd pár évvel később az egyetem mellé egyházmegyei szemináriumot is emelt.

FORRÁS

A katolikus konfesszionalizáció Pázmány halála utáni problémáit, lehetőségeit komplex módon tárja elénk az alábbi dokumentum. Műfaját tekintve *relatio status dioecesis*, vagyis a megyés püspök által az Apostoli Szentszék számára előírt időközönként készített jelentés. Lippay György még egri püspök-

ként az 1630/1640-es évek fordulóján vette papírra. Jelentőségét hiteles kor-képet, helyzetelemzést nyújtó részletessége, a szétszabdalt ország mindhárom részére egyaránt kiterjedő szemlélete, illetve a benne található – és a későbbiekben jórészt meg is valósított – programpontok megfogalmazása adja. Ezek a hazai katolikus felekezetszervezés szinte valamennyi aspektusára kiterjednek.

*

Az egri püspökség összesen négy területre osztható, illetve tagolható. Tudvalevőleg pedig egyik s legszámottevőbb része az, amelyet a török a magyaroktól elfoglalt és uralma alatt tart. Maga a püspöki székváros, Eger az egyházmegye területének több mint felével ehhez a Mohamed tévelygésének rút gonoszágától megfertőzött vidékhez tartozik. Egy másik rész az eretnekeké, a harmadik a szakadároké, végül a negyedik a katolikusoké.

A püspöki birtokokat és jószágokat is magába foglaló első, vagyis a török terület csak akkor menthető meg, ha a keresztény név ellenségeit hatalmas sereg számottevő fegyveres erővel onnan kiűzi. Mindazonáltal a törökök fennhatósága alatt lévő településeket, helységeket a várak és a nagyobb városok kivételével jelenleg is keresztények lakják. Egyesek közülük a lutheránusok, mások a kálvinisták, sőt néhányan a katolikusok közé tartoznak. Nekik plébánosaik is vannak. A licenciátusokkal együtt nem kevesebben, mint huszonöt, legfeljebb harminc lelképásztor működik az egri egyházmegye területén, s meglehetősen nagy plébániákat látnak el. Ezeket akképpen osztották fel, hogy öt, hat esetleg több licenciátus tartozzék egy plébánoshoz, tőle függjenek és övéiknek legalább húsvétkor, illetve súlyos betegség esetén a szentgyónás elvégzésére és az oltáriszentség vételére papot biztosíthassanak. Megsegítésük szerfölött nehéz, a következő okok miatt.

Először is azért, mert a törököktől való félelem és az állandó ellenségeskedés következtében a főesperesek és a vikáriusok számára nem nyílik lehetőség felkeresésükre.

Másodszor, mivel az anyagi javak rendkívüli szűkössége és az állandó halálfélelem miatt nem nagyon akadnak olyan papok, plébánosok, akik szívesen vállalnák, hogy ebbe a török zsarnokság számtalan nehézségének és veszedelmének kitett vidékre menjenek. Ezért feltétlenül szükséges, hogy licenciátusok, vagyis az olvasásban és valamicskét a latin nyelvben lehetőség szerint jártas világiak pótolják a papok hiányát: Püspöki engedéllyel alkalmasint gyerekeket keresztelhessenek, eskethessenek, temethessenek, valamint ünnepnapokon a híveknek az evangéliumot és prédikációt előírás szerint felolvashassák, nehogy a nép teljesen az állatok módjára legyen kénytelen élni. Harmadszor, mert akaratuk ellenére az eretnek prédikátorokat nem lehet javaikból, illetve településeikről elmozdítani. A török tudniillik pénzért cserébe segítséget nyújt számukra és megvédelmezi őket.

Negyedszer, mivel a plébánosoknak sem elég biztonságos a mi részeinkre jönniük, a főesperest, a püspököt vagy másokat felkeresniük. A folyvást gyanakvó törökök ugyanis

azon ürüggyel hogy kémek, elfogják őket, és nemcsak pénzbírsággal, hanem a legsúlyosabb büntetésekkel, olykor halállal szokták sújtani, noha ártatlanok.

Itt tehát úgy gondolom, hogy más úton s módon nem lehet segíteni, csak ha az odavalósi-aknak a törökhöz és otthonukhoz hozzászokott fiai a Társaság atyáinak iskoláiban nevelőd-
nének. Néhányan közülük alkalmasak lehetnének a papságra és a nőtlen életre is, mások pedig, akik a cölibátust nem akarnák vállalni, legalább jámbor és példamutató licenciátusokká válhatnának. E terv megvalósításához egy alapítványra lenne szükség, ám nem a régire és a bécsire, hanem egy másikra a homonnai avagy ungvári kollégiumban, ahol a növendékek külön esküvel vállalnának kötelezettséget a török uralom alatt élő lelkek gondozására. Máskülönbén ugyanis, ha saját költségükön tanulnak, vagy magasabb szintű képzettséget nyernek, nem lehet majd őket arra készíteni, hogy ama nyomorúságba és veszélyek közé visszatérjenek. Az is sokat használna, ha azokon a részeken a jezsuita atyák missziója megerősödne és terjeszkedésnek indulna, kiváltképpen ha rezidenciákat emelnének, amelyekben iskoláik lennének és az ifjúságot tanítanák. Egy ilyen létesítésére ugyan kísérlet történt Kecskemét városában, minthogy azonban ez nem bizonyult sikeresnek, mostanság — biztos és szilárd alapítvány híján — a püspök jótékony adakozása Gyöngyösön tart fenn és működtet egy jezsuita missziót.

Másodszor. Az egri püspökségben rutén szakadárak is laknak, akik a Lengyelországot Magyarországtól elválasztó Kárpát-hegység vonulatain élnek, teljes hosszában le egészen a moldvai és erdélyi határig. Számuk majdnem a százezer lélekhez közelít, a görögök szakadár hitét követik, a szlavóntól avagy illírtól nem nagyon különböző, sőt azzal közel azonos rutén nyelvet használják. Műveletlen, egyszerű nép, mindnyájan parasztok, falusiak. A betűvetésben jószerével senki sem jártas közülük, a fegyverforgatásban is csak kevesen, szinte kivétel nélkül mindnyájan földműveléssel és állattartással foglalkoznak. Skizmatikus pátriárkájuk¹ Magyarországon, az erdélyi fejedelem,² mint magyar főúr tulajdonában álló munkácsi vár mellett székel. Ugyanott található Szent Bazil szakadár szerzeteseinek kolostora, amelynek megélhetését három vagy négy település kellően biztosítja. Ez a pátriárka, bár az erdélyi fejedelem mindenféle ármánykodással, falvainak, birtokainak elvételével a kálvinizmus felvételére akarta kényszeríteni, megmaradt vallásában. Igaz, akadnak olyan települések is, amelyek már az eretnekségre tértek és beengedték a prédikátorokat. A rutének között számos görög rítusú egyházi, pap működik, akiket batyókóknak³ neveznek, ám műveletlenek: a latin nyelvben teljességgel járatlanok, alig tudnak írni, leginkább csak a cirill betűket ismerik, a köznéptől nem különböznek sem életmódjukban, sem pedig szokásaikban. Edddig e ruténeket, mivel a görög rítust és az illír nyelvet használják, az egri püspökök

¹ Basilius Tarasovich († 1648), 1633-tól munkácsi ortodox püspök

² I. Rákóczi György († 1648) 1630-tól Erdély fejedelme

³ Számuk például az 1660-as évek során a munkácsi uradalomban 26 volt.

elsősorban az óriási paphiány miatt a szomszédos lengyel püspökök⁴ figyelmébe ajánlották. Arra kérték a lengyeleket, hogy amennyiben nekik jobb lehetőségük nyílik felkarolásukra, ne habozzanak segítségükre sietni és viseljék szívükön a vallás, az istentisztelet ügyét. Úgy tűnt azonban, hogy az efféle ajánlás meglehetősen csekély eredményre vezetett, s hogy a lengyelek nem fordítanak akkora gondot és figyelmet az idegen bárányokra, mint a sajátjaikra, kiváltképpen azon dolgokban, amelyek némi pénzt és költséget igényeltek volna. Végül pedig a kínálózó alkalmat megragadva maguknak kezdték követelni a rutének területeit és arra törekedtek, hogy az őket egri püspök és az ország kárára lelkiekben joghatóságuk alá vessék. Ezért azt véltem alkalmasabbnak s szükségesnek, hogy saját pástoraik szánják rá végre magukat és kíséreljenek meg végre törödni e juhaikkal. Kiváltképpen azért, mivel nem olyan régen nyolc vagy tíz település is egyhangú döntéssel, önként a katolikus hit és a római rítus elfogadására ajánkozott, sőt mi több, néhány más falu már korábban felvette a katolikus hitet. Istápolásukra lenne mód és lennének eszközök.

Először is, ha pátriárkájuk skizmából az egyházzal alkotott unióra visszavezethető lenne. Ő a maradék tömeget könnyen, s szinte észrevétlenül egyesíthetné az egyházzal és az igaz vallásra téríthetné.

Másodszor, ha e rutének fiai iskolákban és alumnátusokban nevelődnének, tanulnának, soraikból később nem csupán papok, hanem püspökök és pátriárkák is kikerülhetnének. Leginkább persze abban az esetben, ha néhányan közülük Rómában, a keleti rítusú görög kollégiumban folytathatnák tanulmányaikat.

Harmadszor arra lenne szükség, hogy a rutének között Szent Bazil uniót szerzetesei számára mihamarább s tényleg létesüljön egy kolostor és épüljön egy templom. E szerzetesek oktathatnák a népet, kiszolgálhatnák a szentségeket, a sokaságot pedig a hitre vezethetnék és abban megtarthatnák. Ilyen rutén nyelvű és görög rítusú szerzeteseket a szomszédos lengyelektől nem lenne nehéz szerezni, kiváltképpen nem az Apostoli Szék tekintélyének latba vetésével, amelynek parancsára és az iránta való engedelmességnek köszönhetően e szerzeteseket be lehetne hozni az országba.

Negyedszer a rutének áttérítésének és nevelésének nem csekély javára válna katolikus földesuraik befolyása és hatalma, leginkább Homonnay gróf úré,⁵ az ifjabbik Rákóczyé⁶ és néhány másé.

Harmadszor. Az egri egyházmegyében eretneknek: lutheránusok és kálvinisták is élnek. Arányuk, számuk, ráadásul hatalmuk messze a legnagyobb, mivel az eretnekség kevés kivételtől eltekintve szinte a teljes nemességet megfertőzte. A közhatalmat pedig ez szokta gya-

⁴ Minden bizonnyal Methodius Terleckij chelmi püspök (1629–1649).

⁵ gróf Homonnai Drugeth János († 1645) 1626-tól Ung, 1631-től Zemplén vármegyék főispánja, 1636-tól országbíró

⁶ felsővadászi gróf Rákóczi László († 1664) 1636-tól Sáros vármegye főispánja

korolni: a vármegyékben mindent irányítása alatt tart. Mindazonáltal a főurak három vagy négy kivételével a katolikus hitet követik. A városok a lutheránus szektát vallják magukénak. Mindenekelőtt pedig azon öt szabad királyi város,⁷ amely jözszerével csak a német nyelvet használja és az összes katolikus papot, plébánost kitiltotta területéről (Kassa kivételével, ahol a jezsuitáknak kápolnájuk és rezidenciájuk van).⁸ De a többi civitas is olyannyira vesztettül eretnek, hogy a katolikusok közül még polgárai sorába sem enged be senkit. A magyar nemesség a köznéppel együtt csaknem teljes egészében a kálvinizmus híve. Ott van még azután a hét hajdúváros. Lakóinak száma tizenkétezer fegyveresre rúg, mindnyájan Kálvin követői, egy részük azonban a váradi püspökség területén lakik.⁹ S ezek az eretnek nemesek az egész országban a lutheránus és kálvinista tévelygés fő mozgatói, életben tartói. Az országgyűlésen roppant erőfeszítések és hathatós ármánykodások közepette, valamint sokaságuk révén a katolikus vallással, az egyházi szabadsággal szembehegyezkednek; jözszerével az ő akaratuktól függ mindaz, amit az egész ország gyűlésein, diétáin eldöntenek, majd törvénybe iktatnak. E köznemesek azok, akiknek lehetőségük, mi több képességük van arra, hogy fegyverre kelve és belháborút kirobbantva a törökök és az erdélyiek segítségével a katolikus vallás ellen harcoljanak, amint annak megtörténtét az elmúlt bethleni időkben saját bőrünkön nem egyszer megtapasztalhattunk. Erdély tudniillik közel van hozzájuk, amelynek hatalmas eretnek fejedelme a vallás úgymond - miként ők maguk fennen hangoztatják - megvédelmezése érdekében alkalomadtán könnyedén s a legkészségesebben akár tizenötezer fegyverest is a rendelkezésükre tud bocsátani. Közöttük laknak a már említett hajdúk is, akik tizenkétezeren lehetnek, maga a nemesség pedig, továbbá néhány báró őket széles karéjban övezve élvezzi vagyonát és hatalmát. Sároستól egészen Szatmár vármegyéig terjedő, közel ötven német mérföld hosszúságú területüket Felső-Magyarországnak nevezik. Hogyha e nemeseket és hajdúkat el lehetne vezetni a katolikus vallásra, egész Magyarország az ősi katolikus hitre térhetne, sőt semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy áttérésükkel ez már meg is történt.

Leginkább akkor lehetne megnyerni őket, ha Ungváron nemesi konviktus létesülne, ahol fiaik a jezsuiták iskoláiban ingyen tanulnának és nevelődnének, majd ezáltal a katolikus hitre térnének. A magyarok tudniillik igen szeretik a különféle tudományokat, és semmi más nem ragadja meg őket annyira, mint az ilyesfajta tanulmányok. Az alapítás létrejöttével az történné, hogy még az eretnek szülők is elküldenék fiaikat ingyenes tanulásra, vagy szüleik akarata ellenére a jezsuita oktatás vonzó módszerétől elcsábítva fiaik maguk sietnének oda, miként azt a gyakorlatban olykor tapasztaljuk. Másodszor sokat használna, ha Erdélynek katolikus fejedelme lenne, ugyanis ha azon ország közeli segítése és befolyása,

⁷ A felső-magyarországi városszövetség tagjai: Kassa, Lőcse, Eperjes, Bátfá, Kisszeben.

⁸ Az 1631-ben létrehozott rezidencia és az úgynevezett királyi kápolna.

⁹ A modern szakirodalom hajdúság lélekszámát a 17. század derekán 100 000-re teszi.

amiben többnyire bíznak, elveszne számukra, az országgyűléseken nem lenne már akkora erejük, és otthon sem maradna meg korábbi hatalmuk, valamint okuk az elbizakodottságra és az álhatatlanságra.¹⁰

Harmadszor javukra válhatna a katolikus mágnások buzgalma, akiknek környezetében számottevő nemes szokott tartózkodni, s többnyire különféle szolgálatokra is kötelezve vannak. Ha e főurak udvarában egy-két szerzetes vagy más egyházi tartózkodna, működésük nem lebecsülendő termést hozna a nemesség körében is. Negyedszer a heretikus köznép avagy településeket akkor lehetne megnyerni, ha a katolikus urak, akinek tulajdonában állnak, kitiltanak onnan az eretnek prédikátorokat és helyükre katolikusokat helyeznének. Mindvégig ugyanis szüntelen arra törekedtünk, hogy annyi vallási engedmény és szabadságok közepette ennek lehetősége és joga a katolikusok számára manapság is sértetlenül megmaradjon. Noha az eretnekek teljes erővel, mind az országgyűléseken, mind pedig háborúban, fegyverekkel ellenszegültek, e jogunkból sohasem engedtünk, sőt a prédikátorok folytonos kitiltásával, elmozdításával, valamint katolikus papoknak helyükre történő állításával nap mint nap törekszünk megtartására és érvényesítésére. Ugyanakkor nem tartjuk tanácsosnak, hogy ezt a módszert kiterjesszük, és egyetemlegesen, bárhol s bármikor alkalmazzuk. Máskülönbén ugyanis az ebbe soha bele nem nyugvó eretnekek erdélyi és török támogatással bizonyára fegyverre kelnének. Ők tudniillik azt állítják, hogy a katolikusoknak egyáltalán nincsen joguk a plébániák és templomok elvételére. Ez a vita máig eldöntetlen maradt, anélkül azonban, hogy az uralkodók valamelyik fél javára állást foglaltak volna. A köznépen tehát legfőképpen csak akkor lehetne segíteni, ha nagy számban akadnának tudós és jámbor magyar papok, kiváltképpen pedig odavalósiak, akik az embereket szóval és példával tanítanák és a katolikus urak eretnek alattvalóit a hitre térítenék. Ám hogy mekkora ebben az egyházmegyében a paphiány, a hamarosan elmondásra kerülőkből bőségesen és világosan ki fog derülni.

Negyedszer. Az egri egyházmegyében élő katolikusok helyzete a következő. Van püspökük és tizenhét kanonokból álló káptalanuk, akik — miután Egerből a megveszekedett törökök elűzték, Kassáról pedig a Bocskai-lázadás alatt az eretnekek kitiltották és elzavarták őket — a jászói prépostság jelentéktelen városában kényszerültek letelepedni és székhelyüket kialakítani.¹¹ A sarutlan ferencesek két kolostora esik a keresztény területekre,¹² egy található a török uralom alatt.¹³ A bő ujjú csuhát viselő barátok egy kolostorral és egy rezidenciával

¹⁰ Az elképzelés másfél évtizeddel később, némileg több realitással, a török elleni pápai segítségnyújtással összefüggésben II. Rákóczi György (1648–1660) kapcsán is felvetődött.

¹¹ Jászó 1614–1650 között volt káptalan és püspökség székhelye, ezután pedig ismét Kassa.

¹² Az obszerváns ferencesek Szendrőn 1629-ben és Sebesen 1637-ben alapított kolostorai.

¹³ A gyöngyösi ferences kolostor még középkori alapítású volt.

rendelkeznek,¹⁴ ahol a minap egy szerzetes az eretnekektől mártíromságot szenvedett.¹⁵ A jezsuitáknak nálunk egy kollégiumuk és két rezidenciájuk működik¹⁶, a törököknél csak ez utóbbiból egy, mégpedig Gyöngyösön.¹⁷ Az egyházmegye bárói és főbb mágnásai többnyire katolikusok. Homonnai gróf úr, aki családi jogon a többiek előtt a püspökség területének messze legnagyobb részét birtokolja; rögtön utána következik a nádor gróf úr,¹⁸ valamint Forgách Zsigmond úr,¹⁹ Nyáry István gróf úr,²⁰ Melith Péter,²¹ Barkóczy László²² és a gyermek Rákóczi László²³ stb. Mindazonáltal nem hiányoznak az eretnek mágnások sem, Perényi György,²⁴ Lónyay Zsigmond,²⁵ Prépostváry Zsigmond²⁶ és mások. Az ő vezérük Erdély fejedelme,²⁷ aki Magyarországon magánjogon birtokol bőségesnél bőségesebb javakat. A köznép olyannyira eretnek, hogy egy katolikusra könnyen kétszáz heretikussal lehet számolni. Az egyebiránt jó és buzgó katolikus főurak ugyan minden törekvésükkel azt kívánják, hogy udvaraikban, sőt a hatalmuk alatt álló vidékeken és birtokaikon is előmozdítsák a vallás ügyét, nem ritkán egyenesen ki is tiltják — máskülönbén eretnek — falvaikból és birtokaikról a prédikátorokat. A vármegyék persze küzdenek ez ellen, s az eretnekek sokszor nincsenek híján a fegyverrel és lázadással való fenyegetőzésnek sem. Ebben az egyházmegyében azonban akkora a katolikus papok hiánya, hogy a mágnások még legnépesebb, nagyszámú nemességgel telezsúfolt udvaraikban sem tudnak alkalmas és magyar papokat tartani, aki életük példájával, tudásukkal és prédikációikkal a katolikusokat megőrizhetnék és a szentségeket számukra kiszolgáltathatnák, az eretnekeket pedig — maguknak a főurak-

¹⁴ A minoriták 1617-ben Sztropkón (Stropkov), illetve a bodrogközi Rádon (Rad) 1634-ben létrehozott intézményei.

¹⁵ Iglódi Illés († 1639)

¹⁶ Lippay vélhetően a szövegben név szerint is említett intézményekre: a Homonnán 1613–1615-ben alapított, 1640-ben Ungvárra áthelyezett kollégiumra, valamint a kassai (1631) szendrői (1640) rezidenciákra gondol. Ugyanakkor – a szakirodalom szerint – egyházmegyéjének nem hódoltsági tartozó területén egy harmadik rezidencia is működött, mégpedig Szatmárban (1634), amit a jelek szerint kifejejtett.

¹⁷ A gyöngyösi rezidencia 1633-ban létesült.

¹⁸ galántai gróf Esterházy Miklós († 1645) 1622-től országbíró, 1625-től nádor

¹⁹ gyimesi gróf Forgách Zsigmond († 1645) 1634-től Borsod vármegye főispánja, valamint szatmári kapitány

²⁰ bedeghi gróf Nyáry István († 1643) 1621-től Szabolcs, 1635-től Bereg vármegyék főispánja, és felső-magyarországi főkapitány

²¹ briberi báró Melith Péter 1655–1667 között Szabolcs vármegye főispánja

²² szalai Barkóczy László († 1659) 1653–1659 között Bereg vármegye főispánja

²³ felsővadászai gróf Rákóczi László († 1664) 1636-tól Sáros vármegye főispánja

²⁴ perényi báró Perényi György 1643-tól Abaúj vármegye főispánja

²⁵ nagylónyai báró Lónyay Zsigmond († 1653), 1627-től Kraszna, 1644-től Bereg vármegye főispánja

²⁶ lokácsi Prépostváry Zsigmond († 1645) 1619–1629 között Közép-Szolnok vármegye főispánja

²⁷ I. Rákóczi György († 1648) 1630-tól Erdély fejedelme

nak közreműködésével — megtéríthetnék és a hitre vezethetnék. Még kevésbé találnak plébánosokat és egyháziakat azon települések számára, amelyekből már kitiltották vagy kitiltani készülének az eretnek prédikátorokat. Olyannyira nem, hogy miután óriási erőfeszítéssel, a helybeli heretikusok hihetetlen ellenállása és gyűlölködése dacára mezővárosaikból és falvaikból elmozdították a prédikátorokat, sehonnan sem tudnak katolikus papokat szerezni, hogy azokat helyükre állítsák. És emiatt akár akarataik ellenére is kénytelenek kezdeményezésüket kinkeservesen feladni, a már egyszer megszabadított plébániákat az eretnekeknek visszaszolgáltatni, sőt a prédikátorokat gyalázat és zavarodottság közepette visszavezetni. És általában véve is, nemcsak e mágnásoknál, hanem ezen egyházmegye összes katolikusainál, egyháziak és világiak körében egyaránt akkora a paphiány, hogy emiatt minden esztendőben sok ezer lélek kényszerül az örök kárhozatra jutni. A katolikus települések: mezővárosok és falvak összes javuk feláldozása, rabságba hurcolásuk ellenére, nem ritkán pedig vérük ontása és haláluk árán a hitetlenek temérdek fegyverének árnyékában sem voltak restek évszázadok során a katolikus vallást megőrizni. Ám most sírva és jajgatva tanúul hívják az égieket és a katolikus papok csekély száma miatt arra kényszerülnek, hogy az eretnekségre térjenek, elfogadják és bebocsássák a prédikátorokat, legyen ez szükséges akár eretnek uraik miatt, akár pedig azért, hogy állatok módjára ne nélkülözze tovább az istentiszteleteket.

Szavakkal bizony nem vagyok képes kifejezni lelkem fájdalmát és szívem szorongását, amit a minap, püspökségem vizitálása során éreztem. Történt ugyanis, hogy katolikus népek és vidékek — nevezetesen pedig egy nem jelentéktelen mezőváros, Hanosfalva,²⁸ amely eretnek földesurai²⁹ töretlen ellenkezése dacára a Szentlélek különleges sugalmazásától ösztönözve nem késlekedett a katolikus vallást önként átölelni — sem ütlegetésekre, börtönbe vetésre, javaik elkobzására, sem pedig válogatott szorongatásokra, módszerekre nem voltak hajlandók saját uraik elől meghátrálni, valamint a felismert igazságtól visszakozni. Ezek az emberek tehát, miután már több mint két éven keresztül övéik és mások révén a legállhatatosabban követelték, majd végül hozzám, lelkük pásztorához járulva és térdre borulva a halhatatlan Istenre s lelkük üdvösségére könnyek között kérték, hogy jelöljek ki számukra egy papot, aki plébánosuk lehetne. Máskülönben — mondták — kénytelenek lesznek örökre elveszni és az egyszer már elhagyott eretnekségre visszatérni, amire pedig uraik semmilyen büntetés kiszabásával sem tudták rávenni őket. A prédikátorok ugyanis, ha csak nem vallják az ő eretnekségüket, nem hajlandók megkeresztelni fiaikat, megáldani házasságukat,

²⁸ Eperjestől keletre, a Tapoly völgyében fekvő település (Hanusfalva). Nem tévesztendő össze a Szepességből található azonos nevű faluval, mivel az az esztergomi főegyházmegyéhez tartozott.

²⁹ A mezőváros urbáriumai csupán 1687-ből, 1688-ból és 1744-ből maradtak fenn. A birtokosok között ekkor egyedül Stephanus Desőffy, Martinus Madarasz, valamint Georgius et Ioannes Keczer neve tűnik fel. A település tulajdonviszonyaira, illetve az 1630-as évek ottani eseményeire a Rákóczi család iratai között sem maradtak fenn adatok.

eltemetni halottaikat. De még ezen olyannyira jámbor és méltányos kérésükre és könnyeikre sem akadt papom, akit el tudtam volna küldeni hozzájuk. Így az történt, hogy legtöbbjük elszakadt a hittől, bár néhányan közülük még kitartanak. A mérhetetlen paphiány miatt ugyanez történt más mezővárosokkal és falvakkal is, lelkem hihetetlen gyötrelmére, hiszen kénytelen vagyok végignézni, mint ragadják el juhaimat és juttatják őket az örök kárhozatra.

Látva tehát ezeket a nehézségeket és szükségleteket, minden — igaz csekély — erőmmel azon voltam, hogy egyházmegyéim számára papokról gondoskodjam. Valahány növendéket csak találni tudtam, azokat Bécsben, Nagyszombatban, Sopronban saját költségemen neveltetem, kanonokjaimat pedig szóval és példával arra ösztönöztem, hogy ugyanezt tegyék. Bécsben szemináriumot emeltem, részben amennyire szegénységem és lehetőségeim megengedték, részben pedig a Trienti Zsinat dekrétumának megfelelően egy egyszerű javadalom bevételeinek e célra történő fordításával.³⁰ A világi főurakat segítségnyújtásra és növendékek tartására buzdítottam. Ők mindnyájan örömmel meg is ígérték támogatásukat. Ám olyan, s annyira szálnalmas azon részek helyzete, hogy nem mondom hogy papokat, de még olyan növendékeket is csupán elenyésző számban tudtam találni, akik a retorika hallgatására és további tanulmányokra alkalmasak, majd rögvest pappá szentelhetők lennének, noha az egész országban a lehető legalaposabban tájékozódtam. Így akár ebből is nyilvánvaló, hogy többféle eszközre és módozatra van szükség ahhoz, hogy a lelkek iszonytatos tömegét a pusztulástól megmenthessük, miként arról most említést fogok tenni.

Úgy ítélem meg tehát, hogy másképpen nem lehet egyházmegyémet megmenteni: a katolikusokat megőrizni, az eretnekeket megtéríteni, csak eme négyféle segítségnyújtás eszközeivel.

Először is Bécsben fenn kell tartani egy húsz fős alumnátust, ahol a retorikától kezdve a növendékek magasabb iskolákat végeznének. Annyira műveltekké és tudóssokká válnának, hogy képesek lennének felülmúlni az eretnekeket, megcáfolhatnák és összezavarhatnák tanításukat. Belőlük kerülhetnének ki a káptalan tagjai.

Másodszor szükség van egy másik szemináriumra, magában az egyházmegyében, Ungváron, ahol a jezsuita atyák kollégiuma található és ahol a retorikáig bezárólag folya az oktatás. Ott a növendékek kisebb költséggel, nagyobb könnyebbséggel, hazájuk szívében és szomszédságában, egyszóval otthon nevelődnének, elsősorban pedig a kisebb klerikusok, akik gyerekkoruktól fogva az egyházi rendre adják magukat. Közülük lehetne majd az alkalmasakat kiválasztani és magasabb tanulmányok folytatására Bécsbe küldeni. Máskülönben ugyanis, ha zsenge koruktól nem szoktatják őket rá, a magyarok igencsak bajosan szánják el magukat az egyházi pályára. Természetük sajátos ösztönzésének köszönhetően ugyanis szinte mindnyájan a fegyverforgatás és a katonáskodás után áhítoznak. Azután ezek között

³⁰ *Sessio XXIII, decreta super reformatione, canon XVIII.*

tanulhatnának azok, akik a jelen szükséglet szerint valamelyes retorikai és kazuisztikai ismeretek megszerzése után tüstént a papságra felszentelhetők és a plébániákra kihelyezhetők lennének. Továbbá ide kellene, sőt lehetne is a hódoltságból kihívni a török igája alatt nyögő katolikusok fiait, lehetőség szerint őket tudományokkal és az egyházi rend szentségével felruházni, majd kevéssel később övéikhez visszaküldeni. Mások ugyanis, miként fentebb arról szó esett, nem kényszeríthetők arra, hogy Törökországba menjenek. Ugyanezen részek szükségleteinek kielégítésére itt néhány olyan tanulót is lehetne tartani, akikből legalább derék és erkölcsös licenciátusok válnának. Végül itt tanulhatnának, majd innen léphetnének elő a görög rítust is gyakorló egyházi rendre a rutének fiai. Ekképpen e népet is fel lehetne karolni és meg lehetne téríteni. A rutén növendékek közül egyeseket Rómába, a görögök kollégiumába kellene küldeni. Belőlük kerülhetnének ki idővel azok, akik alkalmasak lennének a patriarkátusra.

Harmadszor szükség lenne ugyanott, Ungváron, egy nemesi szemináriumra, ahol a nemesek fiai ingyen tanulnának és nevelődnének, miként fentebb már bővebben kifejtésre került.

Negyedszer a szakadár rutének támogatása céljából igen nagy szükség lenne arra, hogy közöttük a bazilita szerzeteseknek mielőbb és valóban létesüljön kolostora templommal, valamint legkevesebb tíz fő megélhetését biztosító alapítvánnyal.

A püspök a legalázatosabban könyörög, hogy mindezen elképzelések jövőbeni megvalósításához és véghezviteléhez Őszentsége nyújtson számára segítséget, és támogassa az említett alapítások létrehozására irányuló törekvéseit, kívánságait. Ha az Indiákon, Perzsiában és Angliában oly nagy erőfeszítéseket és költségeket fordítanak a vallás javára³¹, ha Németországról — ahol máskülönben bőséges és szinte fejedelmi egyházi javadalmak találhatók — német földön, Rómában és másutt létesített pápai alumnátusokkal gondoskodtak,³² ebben az apostoli országban, ahol az aratás sokkal bőségesebbnek tűnik, és már mérsékelt támogatással is hatalmas dolgokat lehetne művelni, Őszentsége miért nem teszi ugyanezt? Terve hogy könnyebben megvalósuljon és Őszentségét csak a lehető legkevesebb költség terhelje, a püspök segélyül mindössze nyolcezer aranydukát kegyes és bőkezű adományozását kéri.

Ezt elnyervén megígéri, hogy a maradékot saját szegénységéből és más lehetséges módokon kiegészítve pótolja, és hogy a fent említett alapításokat teljes egészében és a megfelelő módon megvalósítja. És először is a bécsi alumnátusról már majdnem véglegesen gondoskodott és a szükséges teendőket elrendezte. Ígéri és kötelezettséget vállal arra is, hogy ha azon nyolc ezer forint rendelkezésére fog állni, a maradék hármát az elősorolt módokon kielégítően megalapítja és felállítja: Ungváron tudniillik egy húsz klerikust befogadó alumnátust, egy másikat pedig húsz nemes ifjú számára szintén ugyanott. Végül a bazilita szerzeteseknek monostort és templomot fog építeni, és mintegy 10 szerzetes számára tartós alapítványt fog

létesíteni, mint reméli, két esztendő leforgása alatt. Biztos ugyan, hogy a kért támogatás nem elegendő ekkora vállalkozások számára, de miután elkezdődtek és alapjuk meg lett vetve, a hiányzó összeg hozzátehető, majd mások ösztönzése, hathatós kérése végül elvezethet a kívánt célhoz. Ő császári felsége is annyi háborús kiadás és szükségletek között arra ígérkezett, sőt már neki is kezdett, hogy két jezsuita kollégiumot alapít és iskolákat nyit: egyet Kassán, egy másikat pedig Szendrőn.

Es ezek látszottak számomra megvalósítandónak, számomra, aki híveim üdvéért a rettenetes és szigorú isteni ítélet előtt fogok számot adni. Ezeket kell megkísérlni a lelkek oly mérhetetlen romlásától szenvedő katolikus vallás szükségében és — mint remélhető — az igen bőséges aratás érdekében. Hogyha a támogatást nélkülözni kényszerülök, kérem az isteni felséget, hogy legyen hozzám irgalmas, s annyi lélek elvesztését ne rója fel kárhozatomra.

³¹ A *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* által irányított világméretű missziószervezésről van szó.

³² Lippay a reformpápaság által kiépített római és északi kollégiumhálózatra hivatkozik.

VII.

Az új és reformált szerzetesrendek. A barokk katolikus művelődés

I. JEZSUITÁK

Mint láhattuk, a trienti katolicizmus terjesztésében Magyarországon is meghatározó szerep jutott a jezsuitáknak, akik gyorsan eljutottak az ország minden tájára, és kitűnő szervezetük, valamint a rendtagok nagy száma és kiválósága révén minden más egyházi intézményt megelőztek. Elsősorban a királyi országrészben honosodtak meg, ahol a 17. században *ca* 25 helységben létesítettek rendházat és még több helyen átmeneti missziós állomást. A „lelkek megmentése” érdekében mindenféle lelkipásztori munkára, így plébániavezetésre is vállalkoztak. Az osztrák rendtartományhoz tartozó kollégiumaikból, missziós állomáshelyeikről sorra járták az ország falvait, városait, és ígehirdetésükkel a katolikusokban megerősítették a hitet, a nem katolikusokat pedig áttérítették. Éves jelentéseik (*litterae annuae*) szerint 1623–1625 között 445, 1629–1630-ban pedig 313 protestánt tért így át. Nagy eredménnyel járt az 1616-os pécsi misszió, melynek hatására 100 protestáns katolizált.

17. Jezsuita szerzetes

Az egyház érdekeit a leghatásosabban oktató-nevelő munkásságukkal szolgálták. Míg elemi iskolát csak néhány helyen vezettek, a középfokú oktatás munkáját a 17. században – leszámítva a század végén néhány piarista és ferences intézményt –, majdnem kizárólag a jezsuiták végezték. Középiskoláik száma az 1600-as években *ca* 18 volt. Nagyobb iskoláikban több száz növendéket neveltek. A

vágsellyei gimnázium tanulóinak száma már 1601-ben 400 körül mozgott, a nagyszombati gimnáziumban pedig 1618-ban 700 diák tanult. A *Ratio studiorum* a jezsuita középiskolai oktatásban öt osztályt különböztetett meg, de megadta a lehetőségét annak, hogy a legelső osztályt, melyben a tanulók a latin nyelvvelőtanulmányaival foglalkoztak, két részben (a *parva* és *principia* elnevezésű osztályban) végezzék el. Ennek következtében a jezsuita gimnázium hatosztályos lett. A grammatikai osztályban a fő tárgy a latin nyelvtan, hangtan, szótan, a *syntaxis*ban a mondattan volt. A poétikai osztály tananyagában elsősorban latin költők, a retorikáéban a prózaírók művei szerepeltek.

Az oktatás mellett rendkívüli gondot fordítottak a morális nevelésre. Ezt a célt szolgálta a jezsuita iskola egész rendszere és légköre. A tantervben vallásoktatás alig szerepelt, de erre nem is volt szükség, mert az intézetek szelleme, főleg a Mária-kongregáció keretében végzett vallásgyakorlatok és a tanárok példája, nevelői lelkülete elérte a kellő hatást.

A 17. század második felében a Magyar Királyság területén egyre több helyen sikerült gimnáziumot létesíteniük. Az 1690-es években 21 hatosztályos nagygimnáziumban tanítottak. Kisgimnáziumaik száma, ahol csak a grammatikai tagozat működött, 5 volt. Ezen kívül ők tanítottak a nagyszombati egyetemen és az 1657-ben alapított kassai egyetemen, ahonnan 1682-ben Thököly száműzte őket. Az elűzött jezsuita tanárok 1686 januárjában visszatérhettek a városba és folytathatták a kassai egyetem két fakultásán a tanítást. A 17. század végén Magyarországon 354 jezsuita atya működött részben közép- és főiskolai tanárként, részben missziós lelkipáztorként. Missziós állomáshelyeik száma ebben az időben 16 volt.

2. EGYÉB RENDEK: OBSZERVÁNS ÉS KONVENTUÁLIS FERENCESEK, PÁLOSOK, PIARISTÁK

A többi szerzetesrend közül elsősorban a ferencesek működése volt jelentős. A hivatások számának emelkedése következtében a ferencesek közül különösen a mariánus provincia kezdett megerősödni a század első felében. A mariánus rendtartomány tagjai közé lépett többek között Draskovich Ferenc, a nagyhatalmú János horvát bán öccse, Ebeczky Sándor győri és Kopcsányi

Pap Márton esztergomi kanonok. (Utóbbiról még hamarosan szó lesz.) Draskovichnak, aki tartományfőnök lett, valószínűleg bátyja segítségével sikerült visszaszereznie a varasdi, zágrábi, nagyszombati és ormosdi (friedau) kolostorokat. A terjeszkedés tovább folytatódott, úgyhogy 1640-ben már 20 kolostorban éltek és tevékenykedtek a mariánus ferencesek. Ekkorra a szalvatoriánus rendtartomány ügye is egyenesbe jutott. A szakolcai kolostor után vissza kapták a fülekit és a szécsényit is. Ezekon kívül a Hódoltságban Gyöngyösön, Szegeden, Kecskeméten, Erdélyben pedig Csíksomlyón volt rendházuk a 17. század első felében.

Terjeszkedésük a század második felében felgyorsult. Gyors egymásutánban foglalták el és építették újjá régebbi rendházaikat, illetve létesítettek újakat. Az ország középső és északi részére kiterjedő szalvatoriánus rendtartomány a 17. század végén 25 kolostorral és 215 rendtaggal rendelkezett.

A bosnyák rendtartomány Magyarországon működő tagjai az 1700-as évek első évtizedeiben Buda körül és Bácskában 27, Szlavóniában pedig 41 plébániatemplomot és ezeken a részeken összesen 120 filiális egyházat létesítettek. E közel 200 helységben a bosnyák ferencesek a hívek tízezreinek kelkigondozását végezték. A bosnyák provincia hazánkban levő kolostorainak a száma 1700-ban 14 volt. Ezek a rendházak a Dráva és Száva közén, valamint a Duna mentén észak felé egészen Budáig foglaltak helyet. A ferencesek még Erdélyben is tudtak terjeszkedni, ahol 1710-ben 6 kolostorral és 62 rendtaggal bírtak.

Szent Ferenc rendjének második ága, a konventuális, másképpen minorita rend Lengyelországból települt át hazánkba. A minoriták egyes buzgó főúri családok jóvoltából először a Felvidéken találtak otthonra. Az első fészket a Pethő-család rakta le számukra 1617-ben Sztropkón. Róma 1629-ben adott felhatalmazást a rendnek, hogy Felső-Magyarországon missziós tevékenységet folytasson. A következő negyedszázadban (1629–1654) számos olasz minorita szerzetes tevékenykedett Felső-Magyarországon, elsősorban mint vándor misszionárius, vagy mint a terület katolikus főnemeseinek udvari papja. Működésük enyhítette a régióban uralkodó paphiányt, de helyi nyelvek ismerete nélkül tevékenységük nem lehetett áttűtő. Próbálkozáaik, hogy

saját telephelyhez, kolostorhoz jussanak, nem vezettek eredményre. Az egyetlen biztos pontnak, amit sikerült kiépíteni, a Bodroghözben fekvő – brebiri Melith György által alapított – rádi kolostor számított, amely azonban elhelyezkedése miatt nem volt képes nagyobb hatást kifejteni.

Az olasz szerzetesek nem tudták a magyar főpapok támogatását megszerezni, akik nyelvismeret hiányában céltalannak ítélték működésüket. Róma a magyar főpapok elutasító álláspontját csak lassacskán fogadta el. Nem véletlen, hogy a források akkor hallgatnak el az olasz konventuálisok magyar megbízásairól, amikor 1654 során ugyanebben a térségben a magyar pálosok kaptak engedélyt missziófőnökség alapítására. A konventuálisok legfontosabb tette az volt, hogy a felső- és kelet-magyarországi katolikus diaszpóra gondozásán túl előkészítették a talajt rendjük végeleges megtelepedéséhez, amely Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány szepescsütörtökhelyi alapításával 1668-ban vette kezdetét.

A pálos rend a 17. század elején szinte a teljes megsemmisülés szélén állt. A középkorvégi viszonyokat idéző, szabados életmódjuk miatt Pázmány Péter, akinek korábbi megreformálási kísérletei kudarcot vallottak, 1632-ben VIII. Orbán (1623–1644) pápának a rend eltörlését ajánlotta. A pápa azonban a Marnavich Tomkó János boszniai püspök által elvégzett alapos vizitáció után megkegyelmezett a rendnek. A pálosok mind spiritualításban, mind diszciplinaritásban lassan megújultak, és a rend század második felében már a pasztoráció minden vonalán nagy eredménnyel tevékenykedett. Különös jelentősége van 1660–1670-es években Felső-Magyarországon folytatott pápai (apostoli) felhatalmazással folytatott missziós tevékenységüknek. Sorukból a kora újkori magyar hierarchiának olyan nagyformátumú alakjai kerültek ki, mint Borkovich Márton zágrábi, Kéry János szerémi majd váci, Benkovich Ágoston váradi püspök és Széchenyi Pál kalocsai érsek.

Az első piarista kollégium 1642-ben nyílt meg a lengyel zálogban levő Podolinban. Ezt a század folyamán a Felvidéken még három követte, de csak Lippay primás halála után, aki – ismétlőjük – nem akart a jezsuiták számára

„konkurrenciát” teremteni. A piarista rend nagyszabású kulturális, oktatási tevékenysége Magyarországon a 18. század elején indult meg.

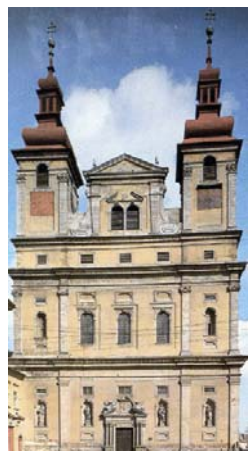
3. A MAGYARORSZÁGI BAROKK MŰVELŐDÉS KEZDETEI

A katolikus konfesszionizáció térhódításának köszönhetően a Kárpát-medencében is egyre nagyobb számban jelentek meg a Rómából kisugárzó barokk műveltség jellemző motívumai (melyekbe Pázmány munkássága révén már belepillanthattunk). Ezek alapjaiban ingatták meg a jórészt késő reneszánsz szellemi miliőben gyökerező protestantizmus kulturális, spirituális pozícióit.

A barokk vallásosság, műveltség terjesztésében is értelemszerűen a Jézus Társaság járt élen. Szaporodó intézményeik a rendi előírásoknak megfelelően

gazdag könyvtár összeállítására törekedtek. Különösen a pozsonyi és nagyszombati kollégium fennmaradt könyvtárjegyzéke mutatja, hogy az európai katolikus tudományosság legújabb alkotásait igyekeztek beszerezni a rendi könyvtárosok.

A királyságbeli rendházak, iskolák és könyvtárak mellett sorra épültek a jezsuiták templomai is. A római II Gesù volt a minta, ennek újszerű építészeti megoldásait követték Európa-szerte. Az Esterházy Miklós nádor költségén 1629–1637 emelt nagyszombati jezsuita templom római és bécsi példák nyomán készült, a Spazzo fivérek tervei szerint. A belső díszítés szintén a barokk ízlést követte. Hamarosan megépült a győri Szent Ignác- és a soproni Szent György-templom is, hasonló stílusban. Az katolikus konfesszionizáció keretében útjára indult barokk művészet két évszázadig formálta a magyar

18. A nagyszombati
egyetemi templom
kültúra arculatát.

A barokk művészet kínálta lehetőségeket a jezsuiták mellett más szerzetesrendek és világi papok szintén igyekeztek kiaknázni a katolicizmus terjesztése

érdekében. A század derekától a ferencesek templomai, népszerű prédikációi, imakönyvei és ájtatossági munkái révén a barokk a falusi-mezővárosi környezetben is tért hódított, sőt később még a protestáns prédikátorok közül is sokan hatása alá kerültek.

Jellegzetes alakja e korszaknak Kopcsányi Márton, aki esztergomi kanonokságáról mondott le azért, hogy az ismét szigorúbb szabályokat követő

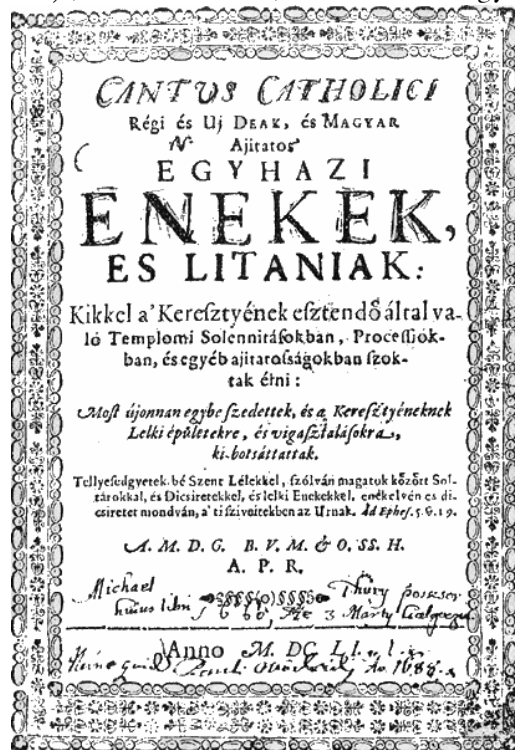
ferencesek közé állhasson. 1630-tól az Esterházy nádor által építtetett kismartoni kolostor gárdiánjaként sokrétű írói tevékenységet fejtett ki. Katekizmust, evangéliummagyarázatot, imakönyvet és Szűz Mária életéről szóló értekezést egyaránt írt, lelki kalauzsként szolgáló elmélkedésgyűjteménye (1634) pedig a középkori vallásosságnak azokat az elemeit újíttotta fel, amelyek ismét népszerűek lettek (számmisztika, Mária-kultusz, példázatok). Míg a jezsuiták a társadalom felső rétegeit akarták meghódítani, addig a ferencesek főként falvakban igyekeztek elősegíteni a katolizációs folyamatot. Kopcsányi például a hívek összességének, a falui igehirdetőnek vagy éppen a latinul nem tudó apácáknak ajánlotta írásait.

A magyarországi katolikus barokk művelődés számos területét áthatották a felekezeti jelegű a *Regnum Marianum* illetve *Regnum Apostolicum* toposzok, amelyek gyökerei a középkori *Patrona Hungariae*-fogalomig és Szent István-

19. Patrona Hungariae (oltárkép Árpádon)

kultuszig nyúlnak vissza. E gondolatok létrejöttéhez és megszilárdulásához jelentősen hozzájárult a Mohács utáni nemzeti tudat másik meghatározó összetevője, a török hódítás, a kollektív elhagyatottság- és fenyegetettségérzet.

ferences Kácsi János által közel 800 szövegből, dallamból összeállított *Cantionale catholicum* (Csíksomlyó, 1676). Utóbbi nagy szerepet játszott egyrészt a középkor archaikus nyelvi, zenei hagyomány megőrzésében, másrészt a barokk kegyességi irodalom köznépi nyelvének kialakításában.

Szent Szűz idvözlesi

(Nota Oh születendő, hozzánk jövő)

Jesus Edénye, Szüzesség fénye, Idvöz légy Mária:

Képzőművészeti és irodalmi kifejezései már a 17. század második felében gyakran mondhatók. A főként jezsuita szerzők (például Nádas János) főpapok (Szelepcsény György), és főurak (Esterházy Pál) is képviselői, terjesztői voltak a Mária Ország és az Apostoli Királyság eszméinek.

A lelkeségi, hitvitázó, történeti stb. irodalom mellett külön meg kell említeni a magyar katolikus énekköltészetet. Legfontosabb gyűjteményei a jezsuita Szöllősi Benedek által szerkesztett és Kisdy Benedek egri püspök által kinyomatott *Cantus Catholici* (1651) és annak bővített kiadásai (Kassa 1674, Nagyszombat 1675); illetve a

Támagy mellettünk, Jesus Urunkat engeszteld nékiünk.

Mennyei Asztal, tellyes Malasztal, Idvöz légy Mária:

Segéld igyünket, hogy dicsirhessünk Szent Istenünket.

Gedeon gyapja, Földünk Istapja, Idvöz légy Mária:

örizz bennünket, régi szent Hitben tartsd nemzetünket.

Frigynek Szekrénye, Szentség örvénye, Idvöz légy Mária:

Tartsd békességben egész Hazánkat minden időben.

Aaron virágja, Noé Galambja, Idvöz légy Mária:

Kérleld Urunkat, vidd Jesusunkhoz akaratunkat.

Moyses csipkéje, Isten szüléje, Idvöz légy Mária;

Imádgj érettünk, kik Istenünknek sokszor vétettünk.

Dicsőség légyen Istennek, Amen: Idvöz légy Mária:

Jesus Annjának zengjen dicsiret, Szüz Máriának.

(*Cantus Catholici*, Kassa 1674, 15.)

A katolicizmus a protestantizmus szellemi fölényét nagyrészt a reformált és új szerzetesrendek tevékenységének köszönhetően tudta leküzdeni. A protestánsok mindenhol szakítottak a szerzetesség hagyományával: ez hosszú távon komoly versenyhátrányt jelentett számukra. Magyarországon szerzetesközösséghez nem kapcsolódó komolyabb katolikus szellemi alkotó, alkotás viszonylag kevés akad a korszakból. Leginkább Lépes Bálint kalocsai érsek prédikációszerű elmélkedésgyűjteménye, Balásffy Tamás boszniai püspök vitairatai, Nyéki Vörös Mátyás (1575–1654) győri és a katolizálását irodalmi igénnyel megíró Veresmarti Mihály pozsonyi kanonok említhető.

Nyéki a költészetben honosította meg a barokk stílust. Terjedelmes elmélkedő-oktató költeményei a gazdagság és pompa közepette élő bűnös embert ítélik el, szakítanak a reneszánsz életöröm elvével, melynek helyét a túlvilágkultusz, a pokol borzalmainak festése, a barokk komor vallásos szemlélete foglalja el. Veresmarti elbeszélése nemcsak ízes, tanulságos, hanem mai is izgalmas olvasmány (vö. a következő oldalon).

FORRÁS

*Veresmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése
históriájának első része (részlet)**Buzgóságos indulatom a kálvinistasághoz*

Az én elébbeni vallásomba fölötté kemény, ez mastani hitöm ellen pedig csuda mely fene ember voltam én elein. Mert arra képest, amit predikátoroktól, iskolamesteremtől és egyéb emberektől a pápisták felől hallottam vala, nem ítéltém, hogy ég alatt pápistánál dögleletesb nép lehessen. Ifjúkoromban azért hazámból oly helyekre kelvén, ahol valami kevés pápisták is voltak, annyi ellenek való gyűlölség viselt, hogy csak egy öregasszony is szentegyház előtt imádságát békével miattam el nem végezhetette.

Pogányság ellen hadak hogy osztán indulának, deáktársaim tanakodtak, végre hadba el is mentek (Anno 1593. Laurentius Szegedi, alii), és Keresztesnél közülök ennyihány vesze is; de kisértetésekre válaszként tülém csak az lett, hogy én nem megyek, mert csak török ellen vagyom még had, de ha pápisták ellen leszen, jószívvel elmegyek: és nem tudom, vihetöm-e szándékomat végbe, nem-e; akár vihessen pedig s akár ne, de bizony minden igyekezettel azon lészek, hogy miattam közülök sok meghaljon; azután én is az Úristennek vígan adom lelketem.

A derék kálomistaságba történt volt nemcsak születnem, de nevednem s tanulnom is. Azt tartom azért, hogy tehetségem kívánságomnak ha megfelelhett volna, a keresztyének üldözésébe Saulnak semmi részből nem engedtem volna. De mint szinte ő, merthogy ignorans feci, amit cselekedtem, egy tudatlanságból cselekedtem, azért, mint szinte Saul, én is misericordiam Dei consecutus sum, az Úristentől kegyelmet nyertem. Vallásomhoz azért zelus, buzgóság nagy, de malitia, szánt gonoszság bennem soha semmi nem volt. Sőt jóindulat oly volt, hogy gyermekkoromban, ha iskolamesterünk oly áhítatosságot mutató éneket kezdött a szentegyházban, a több gyermekek között azt könyvem hullásával énekettem. Ifjúságomban pedig azután ennyihányszor megújított fogadással köteleztem az Úristennek magamat, hogy csak segítsen hozzá lelki ajándékival, egész életömbe híven és fiúi engedelmisséggel szolgálom ő szent felségét.

Vallásomban első megütközésem

A pápisták felől pedig mindaddig is semmit olyat nem hallottam, míg nem Nagy-Győr felől közinkbe jött (az debreceni iskolába) deákok (David Szegedi, Joannes Szegedi) kezdtek mondaní: a pápistákkal, úgymond, az eccelésiáról, bizony dolog ám, hogy nem bátorságos disputációba eredni.

És úgy vagyom, hogy ők két-három szóváltás után mindjárt oda akarnak minket vonni. Lásd ennek példáját fellebb, de nekünk is még nem kevésbé kell azon lenniünk, hogy onnan elránt-suk őket, és a beszédet másban üssük. Mely beszédekre képest gondoltam, de mi oka lehet annak; mert igazságunk ha vagyom a pápisták ellen, nem kell túllök a hitnek velük akármely kérdésbe levő cikkel efelől való vetekedéstől is irtóznunk, abba szaladásra utat nézniünk, cselhányással élniünk. Azután a dologra jobban vigyázván, gyakrabban kezdék hasonlókat hallani; és

végre általértém, hogy ez hát leszen traditio, írás nélkül, szóval, kézzől kézre adott titkos tudomány köztünk.

Vallásomban lévő akadékomnak újulása

...Ezeknek és több ezekhez hasonló dolgoknak hallása újította s öregbítette szívembe való akadékomat, és reájok képest gondoltam: de mint lehet ez; igaz keresztyénekről szól; akiket nevez, szenteknek mondja, az régi, igaz ecclesia históriájából böcsülettel beszél: ezeket: azonközbe kész pápista dolog, amelyeket szól felőlük. Mint fér azért e kettő össze: igaz keresztyének s szentek voltak. És pápisták voltak? Vagy pedig: ez ha jól esik, a mi dolgunk úgy rosszul leszen. Mi bizony úgy tévelygők, eretnekek leszünk. Ezek ellen mindazáltal én mind eljártam még dolgomban, és elsőben (Ceglédén, Kecskeméten) a hódoltságban iskolamester voltam, azután predikátorrá lettem. De rövid üdűn a hadak miatt mind (Kőrösről) városostól ide felfutánk, és én Mátyusföldében egy mezővárosocskában telepedém meg, Irmelt, Nitrán egy mértfölddel alól.

Ott laktomba, szomszédságba, Komjatin Dobronoki Miklós, akkori superattendens volt predikátor; iskolamester pedig Suri Mihály, kinél létömben egykor elővén egy nem tudom ki könyvét, és olvasván, a pápista feleletire a kálvinista így szól vala: No! hallottuk már ezt régen; egyebet nem tudtok ti felelni, mindenkor csak ezen egyet mondjátok. A katolikus ismég: Bez-zeg mi mindenkor ezen egyet mondjuk, és ezen eggyel ellenetek mindenkor meg is érjük. Nem úgy, mint ti. Mert minthogy néktek igazságtok nincsen, készkénytelen változnotok kell. Egyszer azért egyet mondotok; azt kiütik markotokból: azután meg mást feleltök, abból is kifogyatunk; meg elébb s meg elébb, de ugyan mindenebből kifogatnak. Mondék: bizony mondom, igen találá. És minthogy azt nem felejthetem, s kérdi, mint tetszik az, és mondom, hogy igen jól, mond: Én azt tartom, hogy erős pápista volnál te, ha pápista lettél volna. Mondom: Már azt nem tudom, de ha mind így mégyen el dolgába, ez itt bizony igen helyén tapogat. Monda: Én pedig ezt semminek tartom, és efféléket ingyen eszembe sem akarok venni, hanem inkább mind csak azon vagyok, ellene mit szólhassak.

Imhol a disputációkban ezeknek rossz magokviseléseknek oka, fundamentoma s gyökere: a megátalkodás vagy vallásokon magok oktan megkötések: melyből a vetekedésbe nem arra néznek, ami annak tulajdon vége volna, hogy az előttök lévő dolgot azáltal meghányárvetvén, az igazat abban általlássák s értsék; és mint a mértékszerpenyő hogy a reá vetett erőnek enged, úgy ők is, az igazság bizonyításának erejétől meggyőzetvén, annak engedjenek; hanem mint az más ellen tusakodó barmok, ők is minden erejekkel csak azon vannak, hogy valamint s valahogy lehet is, ortályozásnak, kiáltozásnak, cigánykodásnak segítségével is, győzedelmesek legyenek. És ezentül itt is már, ezek dolgába, egyebet nem láthatsz, hanem vagy vallásokba megátalkodás jelentést; vagy megátalkodásból a győzödelömmre való verekedést. Az Suri beszédi pedig noha nekem nem tetszének: mindazáltal még ez eddig élembe találkozott akadékok ellen, ha nagyobb erő nem ért volna, én ma is kálvinista predikátor volnék: de rövid üdő múlva jobban felnyiták szömömet; mert:

Fogságba vittetésem Nitra várában

Közönséges szokásunk szerint affélékkel, aminémű hitvány gyalázások a község szájában is forganak, kímélés nélkül bezeg én is rajtok voltam ám a pápistákon. Volt pedig ott oly nemes ember (Irmely István), aki bemondogatott efféléket Nitrára (kit én nem tudtam) a püspöknek, bódog emlékeztű Forgách Ferencnek. Egykor azért kezdék mondani, hogy a püspöknek igen ellen vagyok Irmelt létem, mert sokat káromkodom. Haragszik azért reám, fenyeget, bevitet, jobb, ha gondot viselők magamra. Jó üdő múlva szomszédságból egy alkalmas nemes ember (Ivánkáról Dömjön János eleinte kálvinista, s azután megtért vala) jüve hozzám börtbe, mondván, hogy Pozsonból az országgyűléséből ő nékem rossz hírt hozott, mert a nitrai püspök ott azt beszéli, hogy húsvét napján házamnál bizony békével a kokonyát meg nem eszem. Én azért, úgymond, azt adnám tanácsul, hogy más helyről gondolkodván, viselnél gondot magadra. Bővebb beszédét is meghallván, mondék: Termetetre képest nagyra volnál méltó. Azért, ha királyod egy végháznak gondját reád bízván, azt az ellenségnek csak fenyegetésére pusztán hagynád, mit érdemlenél? Az én Istenem is engemet, a bálványozók között, úgy rekesztett, mint egy kertben, körös-körül (Suránba, Tardoskeddin, Selyén, Mocsoságon) rajtam itt s itt, mind azon pápisták vannak. De csak fenyegetésekre felkeljek-e, és az én gondviselésemre bízott nyáját farkasok prédájára hagyjam-e? Nem cselekszem. Látod, oly kézzel-lábbal vagyok, hogy kaszára-kapára vagy kardra-kopjára termöttem inkább, hogysem pennára; vasat esztendeig tovább is elpengethetek; vársőprést, kertásást, egyéb munkát felvehetek; egy nyomná sem megyek. Ez beszédekre reám álmélkodva monda: Az Úristen éltesen, uram; ezt én szinte nem vártam volna, de akarom; nem is szólok én effelől többet. Húsvét napja eljüve, és ami keveset főztek vala, azt békével el is költök; de az aratásnak utolja len szerencsétlenebb. Mert a porkoláb (Gradecki Mihály) kijűve ennyihány magával, és engemet kedvem ellen is föltévén a kocsi-ra, bevín Nitra várába. Holott mindjárt a püspöktől fogságomnak okáról tudakozván, arra cédu-lám hátán ilyen írással taníta meg: causa tuae captivitatis est, quod sis calvinista haereticus, pervertens oves Christi, et traducens fidem catholicam coram tuis auditoribus. A te fogságod-nak, úgymond, ez az oka, hogy te egy kálvinista eretnek vagy, ki a Krisztus juhait tántorgatod, és az igaz keresztyén hitet gyalázod a te hallgatóid előtt. Melyet én superattendensömnek kiküldék, de magam ott, kedvem ellen, két hónapig levék...

A vallások között az igazságnak kitalálására, a katolikusok írásának

csak olvasása szüükséges

Valami vártatva, elébbeni papommal s egyebekkel szoltomba, két könyvet egy inas elhozván, mondá, hogy azokat az úr küldötte, hogy ahol a jegyzések vannak, olvassam. Látásokra a vér is megpozsdula bennem. Kedvetlenkődésemre hozzájok, onnan elfordula vélük; és kevés üdő múlván, hogy hálólhelyemre menék, ott találok őket, s újonnan ugyan megirtózáim túllok. Bellarminus disputációinak két része volt. Ennyihány nap hozzájok sem éritők. De meggon-dolván osztán, hogy ha vallásom a tudományok megpróbálását csak egy parasztembernek is megengedi, azontúl engemet is az nem tilt; nagy irtózva felnyitván egyiket, ellenvetésre találék. Rostálom azt igen, ha tulajdon erejébe hozza-e elő, vagy megerőtlenítve; és hogy dolgába csalárdságot nem vehetek eszembe, tetszik benne. Az ellenvetésre való felelet állott a

Szent Pál mondásának megmagyarázásába, melyből (már nem jut eszembe, melyből) vétettek volt. Azt a mi részünkre világosnak s megronthatatlannak tartom. De hogy megolvasám a feleletet, úgy tetszik, hogy oly jó módjával s oly fundamentomosan magyarázza meg a Szent Pál mondását, hogy afelől maga is Szent Pál mást nem mondott volna. Levetém, hogy jöven-dőbe valóba megolvasom, de már mast ugyan békét hagyok neki. De nem állhattam.

Két-három nap múlva is még elővévén azért a másik könyvet, akadék oda, ahol a bűnnek okáról disputál, leginkább Calvinus ellen. Lehetetlennek tartottam megmutathatását, hogy tanításával Istent Calvinus akármi módon is a bűnnek okává tegye. De minekutánna megolvasám azt a részdisputációt, úgy tetszett, hogy ha mégsem az, nem tudom, mi lehessen valaminek világos megmutatása. Ennyihány nap múlva, még azont nézegetvén, az utolján találék ilyen írásra: Oratio in scholis habita. Az iskolába tett predikáció. Meg sem gondolván, hogy abba valami szívembe sértőgető dologra találhassak, elkezdém olvasni.

Mondja azért hallgatóinak, hogy: Noha tíz esztendeje, miulta a Lutherekkel harcol, de még eszébe nem jutott volt, hogy elejőkbe adta volna, micsoda állat légyen az, amelyet Luthernek hínak. Mast azért a Szent János látásából azt akarja nékiek megmagyarázni. Szép dolognak tetszik érteni, mit fogjon beszélni. Tovább azért a Szent János beszédit (Apoc. 9. vers. I.) előmondá: Et quintus angelus tuba cecinit etc. Az ötödik angyal is megfújá trombitáját, és látám, hogy az égből csillag esék a földre, és adaték annak a mélység kútjának kulcsa. Felnyitá a mélységnek kútját, és a kútból, mint egy nagy kemencéből, a füst úgy kezde feltekergeni: és meghomályosodék a nap, és a levegő a kút füsttől etc. Ezek után mondja, hogy pörbe va-gyon, kikről kelljen ezt érteni. Mert a Lutherék s kálvinisták azt kiáltozzák, hogy órájok (a pápistákra) illik; ők pedig nemcsak mondják, de nagy nyilván meg is bizonyítják, hogy a Lu-therekre s kálvinistákra nagy szépen illék.

VIII.

A Hódoltság és a Fejedelemség. Missziók

I. HÓDOLTSÁGI MISSZIÓK

Míg a 16. század második felében úgy-ahogy még működtek katolikus világi papok a török által megszállt területeken (emlékezhettünk, a váci egyházmegyében a század végén 13 pap volt), a hosszú török háború után, a következő században a hívek lelkipondozását az egyházmegyes papság kihalása, utánpótlási nehézségei miatt mind kizárólagosabban a ferencesek és a jezsuiták látták el. A ferencesek néhány kolostorukat a török megszállás időszakában fenn tudták tartani. Gyöngyösön például egy percre sem szakadt meg a ferences élet folytonossága. Az atyák ügyes diplomáciával oltalomleveleket szereztek a budai és egri pasától, később a kuruc kapitányoktól, valamint a császári hatóságoktól, és ezek segítségével Gyöngyösön kívül messzi vidékek lakóit meg tudták tartani a katolikus hit számára. A gyöngyösi ferencesek mintegy 300 környező falu népét (majdnem a fél Alföld katolikus lakosságát) látták el szentségekkel, felváltva látogatva a különböző helységeket.

Ugyanakkor a falvak lakossága is, ha tehette, bejárt Gyöngyösre. Sok ezren, kiszorulva a templomból, a kolostor udvarán hallgatták a szentmisét. Lényegében ugyanez volt a helyzet a szeged-alsóvárosi kolostorral. A szegedi kolostor előjárói (gvárdiánjai) sokáig egyúttal a csanádi püspök helynökei is voltak. Jászberényben 1586-ig maradtak az atyák. Utána Gyöngyösre jártak át ide időnként. Újból 1661-ben találunk ferencset a városban, aki egyúttal a város plébánosa volt. A szalvatoriánus rendtartomány életéről tanúskodik, hogy a török uralom fénykorában még terjeszkedésre is jutott erejükből. 1643-ban állandóan megtelepedtek Kecskeméten, sőt 1647-ben a plébánia vezetését is átvették. A ferencesek plébániát vezettek még Zomborban, és állandóan lakott egy-két atya Bácsott, Temesváron, Siklóson, Szigetváron és Pesten,

illetve Budán. Az itt tartózkodó szerzetesek azonban nem a magyar, hanem a bosnyák rendtartomány tagjai voltak.

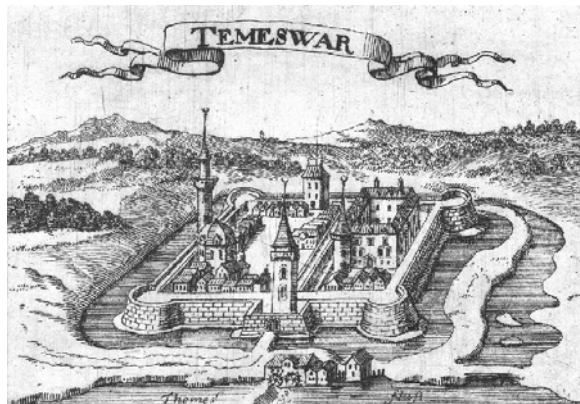
A gyöngyösi, szegedi, kecskeméti stb. ferenceseknek köszönhető leginkább, hogy az Alföldön és a Délvidéken az állandó háborúk és a vallásújítás viharai közepette a magyar lakosság számottevő része nem vált protestánsná. Ezt a tényt közvetve maga Pázmány Péter is elismerte 1627. november 30-án kelt levelében. A ferencesek a legnagyobb elismerést azonban nem a hivatalos egyházi személyektől, hanem a magyar néptől kapták, mely áldozatkész hűségükért, jóságukért a ferenceseket barátainak, barátoknak nevezte el.

A hódoltsági magyarságot a Szentszék felhatalmazása alapján időnként a belgrádi missziós püspökök is felkeresték, hogy templomokat, papokat szenteljenek, prédikáljanak és kiszolgáltassák a bérálás szentségét. 1649-ben például a török Porta hozzájárulásával Pozsegai Ibrsimovich Marinus ferences belgrádi püspök végiglátogatta a hódoltsági katolikus településeket, és összesen 8443 hívőt részesített a bérálás szentségében. Jászberényben például 1649. augusztus 14-én felszentelte a romjaiból újjáépített főtemplomot, és öt napon keresztül közel 600 katolikus bérált meg. A püspököt egyházi funkciói végzése közben a Gyöngyösre átvándorolt ferencesek segítették. A belgrádi püspök alá 1651-ben 34 plébánia tartozott. Ezek közül 20-at a bosnyák ferencesek, 10-et világi papok, 4-et pedig jezsuiták vezettek.

1651–1674 között az ugyancsak ferences Benlich Máté belgrádi püspök saját egyházmegyéjén kívül többször meglátogatta a kormányzására bízott egyházakat, a Száva, Dráva, Duna és Tisza közét, és 31 689 embert bérált meg, 27 áldozópapot, 25 szerpapot, alszerpapot és kisebbrendűt szentelt föl.

A ferencesek mellett a jezsuiták végeztek továbbra is rendszeres és igen hatásos lelkipásztori munkát főleg a Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy megye), Kalocsa környékén, de Gyöngyösön és Temesvárott is. Legfontosabb missziós központjuk Pécs maradt, ahol mivel a török nem engedte be őket a fallal körülvett városba, a szigeti külvárosban telepedtek meg. Az első három jezsuita misszionárius név szerint Várhelyi Gergely, Szini István és a horvát származású Kasics Bertalan volt. Számuk az évek folyamán állandóan emelkedett. 1650-ben már 25 atya működött a hódoltságban. A 17. századból ca

170 jezsuita neve ismeretes, aki a töröktől megszállt területek pasztorációjának szentelte életét.

A pap nélkül maradt helységekben a hívek lelki igényének kiszolgálására jött létre és szilárdult meg leginkább a Hódoltságban a licenciátus korábban már említett intézménye. Az intézmény mellett licenciátusnak nevezték azokat a világi férfiakat is, akik kereszteltek, prédikáltak, könyörgéseket mondtak, a híveket keresztény oktatásban részesítették, eskettek, temettek, haldoklók mellett imádkoztak, sőt nemritkán még gyóntattak és szenteletlen ostyával áldoztattak is. Ez utóbbi két funkciót mindenképpen az egyházi előjárók tudta és akarata ellenére végezték. Mivel a sok zaklatás és az igen szűkös anyagi helyzet miatt egyházmegyes pap alig vállalkozott a hódoltsági szolgálatra, az egyház elfogadta őket, mint a hívek vallási életének nélkülözhetetlen táplálói és ápolói.

A licenciátusok működési engedélyüket, megbízatásukat az adott püspökség főpásztorától (*ordinarius*) kapták. Az egyes főpásztorok a tizenöt éves háború idején meglazult kapcsolataikat fokozatosan újraszórták hódoltsági egyházmegyéjükkel: hívekkel, papokkal, birtokokkal egyaránt. Pálffy Tamás gróf például csanádi püspökként nemcsak a vikáriust bízott meg helyettesítésével a szegedi ferencesek közül, nemcsak licenciátusoknak adott meghatalmazást, hanem a neki járó tizedek és egyéb szolgáltatások behajtására is gondot fordított. A váci püspök hódoltsági plébánosra (például az ecsegire) ruházta a helynöki teendők ellátását, alkalmasint pedig Nógrádban rezideálva érintkezett hódoltságbeli nyájával. Ez az érintkezés a század 70-es éveire elmélyült. Pongrácz György püspök 1675. évi – személyesen végzett – *ad limina* látogatására készített jelentésében páratlanul részletes képet adott török ura-

lom élő híveiről. A licenciátusokat, plébánosokat például névre szólóan feltüntette. Utóbbiaknak ugyanezen évben az egyházmegyén kívül, Garamszentbenedeken gyűlést, kvázi zsinatot is tartott.

A veszprémi püspökök sümei rezidenciájukról, az egri püspökök Jászóról majd Kassáról szenteltek a század derekától egyre nagyobb figyelmet a végvári vonalon túli területek vallási viszonyainak. Az esztergomi érsekek közül Forgách Ferencnek jelentős szerepe volt a pécsi jezsuita misszió elindulásában, Pázmány pedig már 1622. évi, a római Hitterjesztési Kongregáció számára írt tervezetében széles körű figyelmet szentelt a hódoltsági viszonyoknak, sőt 1630-ban Keresztési Máté gyöngyösi plébánossal vizitáltatta is azt, hogy naprakész ismeretek álljanak rendelkezésére. A prímások folyamatos jelenléte a török területeken Szelepchény György alatt valósult meg, aki a budai bosnyák szerzetesekkel képviseltette magát és gyakorolta joghatóságát főegyházmegyéje megszállt részein.

FORRÁS

Benich Máté belgrádi missziós püspök 1664. évi jelentése a Hitterjesztési Kongregációnak

Eminenciás és Főtisztelendő Uraim, tiszteletre méltó Patrónusaim. Első látogató körutamról 1657-ben Eminenciátoknak küldött beszámolómban elmondtam, amit lehetett mind a belgrádi, mind a többi kormányzásom alatt álló egyházmegye templomainak állapotáról; és ebben az öt évben a templomok helyzete nem javult, hanem inkább mindenképpen rosszabbodott ezekben a pusztító háborús időkben, mert mindezek a viharok az én egyházmegyémben és a kormányzásom alatti területre áramlanak, úgyhogy a vallás területén kevés eredményt lehetett elérni, mert úgy a papok, mint a katolikusok mindnyájan nagy elnyomás alatt élnek és mérhetetlen terheket viselnek, és ezekben az időkben sok helyen (sőt a legtöbben) nem mernek és nem is tudnak összegyűlni a templomban a szentmiséhez.

Belgrád városában Istennek hála még nem maradt el az istentisztelet, és a szentmise és a vecsernyék szokásos látogatása, bár csak nagy körülmények között történhet. Itt két obszerváns ferences atya a boszniai provinciából látja el a szolgálatot, naponta misézve és kiszolgáltatta a szentségeket a szent Trienti Zsinat előírása szerint. A templomban nem őrzik az Oltáriszentséget, kivéve Nagycsütörtököt. A szentelt olajat tisztességes kis edényekben tartják; ezekben

kényelmesen el lehet vinni a betegekhez. Az nincs szokásban, hogy a keresztlőkutat megáldják és őrizzék. A templomnak megvan a búcsúja Keresztelő Szent János születésének napján; és a harmadrendi társulatok, úgymint a Rózsafüzér, a Kármelhegyi Boldogasszony, a Szeplőtelen Fogantatás és a Stigma Társulatai saját búcsúival rendelkeznek. Újjonnan nem készült más, mint egy faoltár Pádai Szent Antal tiszteletére. Több alkalommal béráltam Belgrád városában 121 férfit és 85 nőt, összesen 206 embert. És itt Belgrád városában még megvannak a katolikusok, mind a raguzai, mind a bosnyák kereskedők, bár állandó elnyomások és zaklatások közepette. A belgrádi egyházmegyeről nincs más mondanivalóm. A múlt évek mindegyikében szenteltem olajat, kivéve ezt az évet, mert nem volt lehetséges, nem lévén biztos hely az igazgatásom alatt álló egyház templomában, és hogy el ne veszítsem életemet a velem lévő papokkal, elmellőztem nagy elkeseredésemre, de majd gondoskodom róla kívülről stb. A tatárok nagy pusztításokat végeznek a szerémségi plébániákban, Bácskában, a kalocsai érsekség területén és más helyeken, ahova eljutottak, Pécs környékén és máshol stb.

Szendrőben ma csak nyolc szegény katolikus család van, és három évvel ezelőtt, amikor leégett az egész város, egy kereskedő házában elégett minden egyházi kellék, csak a Szent Mihály templom — kissé a városon kívül — maradt csodálatosképpen épen, mert az anyag, amely körülvette, és a tető elejéhez kötött fa egészen elégett, csak a templom menekült meg. És ebben a városban nem lakik plébános, mert az a kevés és szegény katolikus nem tudja eltartani, ahogy már elmondtam első vizitációmkor, bár a legfontosabb ünnepekre esetenként küldenek papot a srebrenicai kolostorból, és néha odamegy egy pap Belgrádból, ha nagy szükség van rá. És erről a szendrői püspökségről nem tudom, hol vannak a határai, és azt sem tudom, van-e még egyáltalán katolikus abban a püspökségben, mivel én nem vagyok a saját püspökük, de amióta adminisztrátor vagyok, senkitől sem hallottam, hogy lennének még más katolikusok abban a püspökségben; a szendrőiekkel jótekonyságot gyakoroltam Isten iránti szeretetből. A saját püspököknek kellene értesítenie az adminisztrátorokat püspöksége hatáiról, hogy tudja mihez tartani magát a lelkipásztori kormányzásban.

A Szerémségben a három plébániát, azaz Ilokat, Babskát és Ljubát kifosztották a tatárok, és sok embert is elvittek, a katolikusok közül pedig sokat megöltek és szétszórtak erre-arra. A babskai templomot feltörték és elvitték az egyházi felszereléseket, gyertyákat és egyebet, ami benne volt, és fel is akarták gyújtani, de Isten nem engedte meg; a Szűzanya képét darabokra vágta és a földre dobta; a plébánost otthon találták; mikor el akart menekülni, nyíllal megölték, de nem okoztak halálos sebet. És így a lazi plébániában is, mikor egy tanyán megtalálták a plébánost, elvették két lovát és a miséhez szükséges felszereléseket, és mivel a katolikusok szidalmazták őket ezekért a tettekért, megöltek egyet szakállas puskával, és még többször rálőtték a papra, és egyikük eltalálta ruhája ujján, de nem okozott kárt rajta, és ha nem menekült volna el, őt is megölték volna, és így Szerémség minden plébániája fel van dúlva.

A Dráván túl a templomok még állnak, még vannak papok Izsép és Szajk plébániáin, de nagy félelemben. A katolikusok nagyon szétfutottak, mivel a hadsereg útjában vannak. Pécsen a templom még áll, a jezsuita atyák a keresztényekkel a méltóságos bán gróffal mentek, amikor kifosztotta Pécs városát, és abban a felfordulásban néhányat megöltek, és abban a csatájában a

legközelebbi plébániáról is két pap elmenekült. Kanizsa fölött egy faluban — Miháld nevűben —, miközben egy szerzetes plébános szentmisét mutatott be, bejöttek a tatárok és rögtön felkoncolták az oltárnál, rajta a miseruhával, és kifosztották azt az egész falut.

Buda körül az ottani szegény katolikusokat is bántalmazták, és menekülve szétszéledtek, ki erre, ki arra. A pesti templom még áll, és két obszerváns ferences pap van ott, a szent tárgyak a helyükön vannak, és ezek a papok szolgálják az ottani katolikusokat; pontosan tudom, hogy a szállás, ahol laknak, tele van török katonasággal, nehézzé téve helyzetüket, és semmi új nem történt stb.

Temesváron a templom melletti lakónegyedben két boszniai ferences pap lakik és szolgálja az ottani katolikusokat. A templom minden szent tárgyával még fennáll és semmi változás nem történt. És áll három másik templom is, amelyek körül ugyanazok a barátok szolgálnak, ezekben az ünnepeken és más napokon mutatnak be sorban istentiszteletet, a szokás és megegyezésük szerint, hogy templomról templomra misézzenek; és azok a szegény katolikusok még megvannak a szokásos elnyomás alatt; fogynak és nem szaporodnak. Ugyanígy a Dráva és a Száva, a Duna és a Tisza között is elnyomás van, fosztogatások az emberek holmijában, adók, csalások és sok más nyomorúság, úgyhogy alig elviselhetők, és ha tovább tartanak ezek a csapásoktól súlyos idők, biztos vagyok benne, hogy azokban az egyházmegyékben rövidesen nagy számban hiányozni fognak a keresztények.

Így a kalocsai érsekségben is a hat obszerváns Ferenc-rendi szerzetes a boszniai provinciából folytatja hivatását és szolgálja az ottani katolikusokat, bár nagy félelemben és veszedelemben, mert a tatár fejedelem fia azon a területen telelt a Zombor nevű helyen, és ezért a szegény katolikusoknak keserves megpróbáltatásokat okozott ellátásuk. Így minden helyen eltartották a katonaságot, nagy költséggel és bajjal, mivel az a kegyetlen népség nem elégedett meg a kellővel és az elegendővel, hanem a túl bőségeset kívánta.

Múlt októberben, miután don Luca szerémi vikárius elmenekült ellenségei elől a Dráván túlra az izségi plébániára, mert nem tudta elviselni az említett helyen a katonaság nagy zaklatását, míg abban a plébániában a templom mellett a szokásos szálláson tartózkodott, egy este gyilkosok rohanták meg, bevitték a templomba és összeszedték mindazt, ami a templomban volt, szent tárgyakat és sok más holmit, amit a szegény katolikusok mint biztos helyen ott elhelyeztek, és elvitték; és sok bántalmazás után végül letérdeltették a Szent Péter és Pál-oltár előtt, hogy levágják a fejét, de egyikük megszánva őt megszabadította; de az igazságos Isten rögtön megmutatta haragját, mert ahogy az eset után azok a rablók visszamentek a templomból, őt rögtön elfogtak a szent tárgyakkal és rögtön lefejezték, és pár nap múlva a többieket is társaságukból nyomorultul kivégezték stb.

Ami az én helyzetemet illeti, az elmúlt években körbejártam és elidőztem egyházmegyémben és igazgatási területemen nagy veszély és kockázat közepette, ide-oda utazva, meglátogatva a templomokat és a lehetőség szerint szolgálva a katolikusokat, amíg meg nem sokasodtak ezek a nagyobb háborúk, learattam azt a kevés gyümölcsöt, amit tudtam, ahogy kitűnik majd lejjebb, de azután, hogy a múlt ősszel visszajött a katonaság, nem tudtam találni szállást, sem biztos otthont azon a vidéken, és hogy elkerüljem a tatárok és más katonaság dühét, átköltöztem

házamba, Banjalukába, kevés és szegényes holmimmal együtt, abban a hitben, hogy egy időre biztonságban leszek. És lám, váratlanul megérkezik egy nagy pasa kétezer harcossal, és így elfoglalták az ottani katolikusok házaikat és a plébános barátok szállását, úgyhogy újból szükséges lett és kénytelen voltam elmenekülni onnan egészen a fojnicai kolostorig; míg ott időztem egy ideig azokkal a szegény atyákkal, Nagycsütörtökön ez a borzasztó dolog történt: miután az atyák befejezték a szertartásokat a templomban és ahogy szokás, letették a Szentséget, kis idő múlva összegyűltek a refektóriumba az étkezésre; még egy negyedóra sem telt el, váratlanul a konyhai tűzhely körül tűz gyulladt ki a gerendán, bár nem volt nagy tűz rakva a konyhában szokás szerint – saját szememmel láttam –, és semmiképpen nem lehetett eloltani, hanem Isten megengedte a mi megpróbáltatásunkra és talán az itteni vidék eljövendő romlásának jóslataként és jeleként – egyedül Isten ismeri isteni titkainak okát – hogy egy negyedóra alatt leégjen az egész kolostor a templommal, a könyvtárral, a szegény barátok minden házával együtt, annyira, hogy a legkisebb dolgot sem lehetett megmenteni, kivéve az Oltáriszentséget és a sekrestye legfontosabb tárgyait. És mivel az én szegényes lakásom a legközelebb esett ahhoz, ahol kigyulladt a tűz, és mire beszaladtam a szobába, már behatolt oda a tűz az ablakon keresztül, úgy hogy nem tudtam mást megmenteni, mint egy ládikót, amelyben pápai bullák és más fontos iratok voltak, meg egyetlen breviáriumot. Alig tudtam megmenteni életemet az egyetlen rajtam lévő ruhával, ott maradtam csupaszon minden nélkül; és amikor azt hittem, megúszom a tatárok dühét, beleestem a tűzbe. Isten legyen áldott. És az említett kolostor esete nemcsak a rendház atyái számára volt káros, hanem az egész tartománynak és az egész kereszténységnek érrefelé, mert székhelye volt a tartománynak és mindenki menedéke.

Mármost, Eminenciás és Főtisztelendő Uraim, vegyék tekintetbe vidékünk templomainak és kereszténységének szomorú állapotát és szegény életmét stb., és mivel nem volt szabad lehetőség sokat járkálni és püspöki tevékenységet folytatni az itteni nagy veszedelmek, a háborúk és ennek a népességnek gyanakvása miatt, semmi módon nem lehetett többet tenni, és ezt a keveset az elmúlt, kicsit nyugodtabb időkben tettem stb.

Belgrádi püspökségemben többszöri alkalommal 206 személyt bémáltam meg mindkét nemből. Dragotini plébániámban mindkét nembeli 406 lelket bémáltam meg. A szerémi egyházmegyében a két nemből 934-en részesültek bémálásban. A pécsi püspökségben 614 embert bémáltam. Ugyancsak a pécsi püspökség plébániáiban 860-at. Buda környékén és a pesti templomban mindkét nemből 302 embert bémáltam meg. Egészben véve 3050 embert bémáltam. Különböző időkben nagy veszély közepette 44 papot, 39 diakónust és 44 szubdiakónust szenteltem fel. Az első tonzúrára és a kispapságra négyet, mert nem volt még meg az életkoruk más rendekhez stb. 43 ferences barátot. Megáldottam 40 kelyhet és az istentisztelethez szükséges sok más szent tárgyat stb.

Ezekben a háborús időkben nem lehetett többet tenni, mert az ember az életét kockáztatja, és mind a papok, mind a katolikus hívők többször is rábeszéltek, hogy hagyjam el a látogatásokat ezekben az időkben, nehogy életemmel fizessek és más nagy bajba keveredjem. Fogadják tehát, Eminenciás és Főtisztelendő Uraim ezt a csekély fáradozást, és én, amíg élek, nem fogom elmulasztani, amennyire lehet, hogy szolgáljak Istennek és a Szentegyháznak. Lábaik elé borul-

va alázatosan megcsókolom Eminenciátok szent öltözetét. Isten megáldja stb. Kelt Fojnicában, 1664. április 20-án. Eminenciátok szolgálja, fra Matteo Benlich, Belgrád püspöke

2. KATOLICIZMUS ERDÉLYBEN ÉS A PARTIUMBAN

a) A katolikusok jogi helyzete

Tudjuk jól, hogy Erdélyben a 16. században hozott törvények értelmében négy bevett, befogadott vallás volt: a kálvinista, az evangélikus, a katolikus és a mérsékelt unitárius felekezetek. A vallási helyzetet véglegesen az „*Approbatae Constitutiones*” rögzítette. Ez az 1540-től fogva hozott s érvényben maradt erdélyi törvényeknek I. Rákóczi György fejedelem által készítettett gyűjteménye volt, melyet II. Rákóczi György (1648–1660) törvénykönyv formájába öntetett, az 1653 januári országgyűlés elfogadott, s a fejedelem ugyanezen év márciusában megerősített és kiadott.

A törvénykönyv első részének 5–9. artikulusa a katolikusokkal kapcsolatban a következő rendelkezéseket tartalmazza: Püspökük ezután sem lehet, de püspöki helynökük igen (akit világszerte páratlan módon a protestáns fejedelem nevezett ki!); jezsuiták a fejedelemség területén nem tartózkodhatnak; katolikus pap csak a „szokott helyeken” lehet; a katolikus főurak saját szolgálatukra papot tarthatnak; a községekben a templomok a többséget illetik meg, de a kisebbség is építhet magának templomot stb. A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által támogatott kálvinisták felekezeti erőfölénye miatt a katolikusok a mindennapi életben még a törvényben biztosított csekély engedményekkel sem tudtak gyakran élni. A törvénykönyvnek főleg a püspököt Erdélyből kitiltó végzése volt igen sérelmes a katolikusok számára. A helynökök ugyanis, mivel nem rendelkeztek a püspöki ordoval, papokat nem szentelhettek, és híveiket is csak

külön fejedelmi engedéllyel vizitálhatták. A püspökeiktől megfosztott erdélyi katolikusokat ezért egyre kevesebb pap gondozta, s a képzett lelkipásztorok hiánya mind súlyosabb következményekkel járt.

E problémán érdemben az esztergomi érsekek sem tudtak segíteni, akik az ország prímásaként kötelességüknek tartották, hogy figyelemmel kísérjék az erdélyi viszonyokat. E figyelem fontos mozzanata volt, hogy a bécsi udvarral igyekeztek az erdélyi és váradi püspöki címre olyan papokat kineveztetni, akik Erdélyből származtak, illetve alkalmasnak látszottak arra, hogy lehetőség adódván átvegyék a egyházmegyéik irányítását. E püspökök, például Simándi István, Benkovich Ágoston, rendszerint a határmenti leleszi prépostságot is megkapták, ahonnan közvetlen közlelről szemmel követhették püspökségeik viszonyait. A fejedelemség katolikusai felett Lippay és Szelepcvény tudott a prímási kiváltságokra hivatkozva némi joghatóságot gyakorolni, amennyiben kánonilag megerősítették a vikáriusokat, plébánosokat.

b) Jezsuita misszionáriusok

A hiányzó papság pótlásában s a meglevő papság kisegítésében a jezsuita misszionáriusok szerepe volt jelentős. Világi papi ruhában a 17. században ca 120 jezsuita szerzetes működött Erdélyben, tevékenységük már Bethlen Gábor fejedelemsége idején újra számottevő. Bethlennek a tudós képzettséget elismerő nagyvonalúságára mutat, hogy távol Erdély központjától, Karánsebesen megengedte két jezsuita megtelepedését. Fogarason is engedélyt adott egy jezsuitának, hogy lakóházában missziókat tartson, majd Gyulafehérváron iskolát nyisson. Ugyanezt fejedelmi engedéllyel két jezsuita Kolozsmonostoron is megtehetette. 1625 óta Székelyudvarhelyen is laktak jezsuiták és iskolát is tartottak fönn.

Bethlen Gábor jóindulata ellenére a jezsuiták Erdélyben állandó bizonytalanságban éltek, mert a törvények tiltották működésüket és ezért mindenkor készen kellett állniuk a kiutasításra. A jezsuiták azonban nem törődtek az őket fenyegető veszélyekkel és kitartottak a magukra hagyott erdélyi katolikusok mellett. Részben az ő érdemük, hogy a 17. század elején még mindössze hét katolikus főúri családhoz újabb visszatérők csatlakoztak, és a székelység zöme megmaradt katolikusnak. Ez utóbbiban a római Hitterjesztési (Pro-

paganda) Kongregáció által irányított, és főként ferencesekre épülő apostoli misszióknak is meghatározó szerepe volt.

c) Bosnyák, magyar és olasz ferences apostoli misszió

Székelyföldön elszigetelten élő katolikus kisebbség lelki gondozása mint probléma már a Hitterjesztési (Propaganda) Kongregáció első jegyzőkönyveiben, az 1620-es években felbukkan. A kapucinusok erdélyi küldetésében nem sikerült megegyezni, a kiválasztott minoriták pedig nem tudtak bejutni a török vazallus fejedelemségbe. A Szentszék így egyelőre erdélyi származású kispapok kiképzésével próbált meg a terület paphiányán enyhíteni. A Közép-Európában alapított pápai intézetekben (Braunsbergben, Grácban, Olmützben és Bécsben), illetve Rómában folyamatosan tanultak kisebb-nagyobb számban erdélyi származású növendékek, akik közül azonban csak kevesen akartak és tudtak szülőházjukba visszatérni. A külföldi intézetekben található alapítványi helyek önmagukban nem voltak képesek megoldani az erdélyi katolicizmus utánpótlási nehézségeit. Az erdélyi katolikusokat elszigeteltségükből – a jezsuiták mellett – néhány bosnyák ferences megjelenése lendítette ki, akiket erdélyi főurak hívtak be az országba, és akik a fejedelem jóváhagyását is megszerezték számukra. A bosnyák ferencesek feltűnése arra ösztönözte a magyar szalvatoriánus provinciát, hogy a korábnál nagyobb figyelmet szenteljen csíksomlyói kolostorának.

Bár a magyar és bosnyák szerzetesek hol burkolt, hol nyílt háborút folytattak egymással, az erdélyi ferences közösség a következő évtizedekben folyamatosan erősödött, és a püspök nélküli erdélyi, székelyföldi katolicizmus leg-erősebb oszlopává vált. VIII. Orbán 1640-ben önálló őrséggé (*custodia*) szervezte az erdélyi rendházakat, de nem csatolta a bosnyák provinciához. Ez lehetővé tette, hogy hosszú távon a magyar elem szerezzék meg az őrségben a vezető szerepet, és az erdélyi kolostorok nem lettek a bosnyák provincia kiszolgáló területévé.

A bosnyák Szalainai István és az apostoli vikáriusként – vagyis missziós terület főpásztoraként – titokban püspökké szentelt Damokos Kázmér működésének köszönhetően a székelyföldi vallási élet jelentős megújuláson ment át. A szerzetes papság mellett megerősödött a világi papság, sike-

rült visszaszorítani a konkubinátust. A Kongregáció által is támogatott csíksomlyói gimnázium jelentősen hozzájárult a katolikusság megmaradásához.

A csíksomlyói gimnázium mellett nagy jelentőségű volt a Királyságban eltöltött évek után Erdélybe visszatérő Nagy Mózes plébános által alapított esztelneki és kantai iskola. Ez utóbbi vezetését minorita szerzetesekre bízta, akik a 17. század második felében Moldvából folyamatosan szivárogtak be Erdélybe. A rájuk bízott feladat irányít szabott működésüknek. Lehetővé tette, hogy magyar újoncokat vegyenek fel, s ezzel hozzájárult, hogy erős, önálló magyar rendtartományuk alakuljon ki. A roppant szűk anyagi viszonyok között alapított és mind a mai napig működő kantai iskola fennmaradása nem utolsósorban a Propaganda Kongregáció még a 18. században is csordogáló segélyeinek volt köszönhető.

d) A Katolikus Státus

A püspökeiktől megfosztott, paphiányban szenvedő erdélyi katolikusság egyes világi és egyházi tagjai már az előző században összefogtak és közösen intézték az erdélyi egyházközségek irányítását. Közös gyűléseket tartottak s e gyűlések határozatainak engedelmeskedtek. Az egyházi és világi elemnek ezt a társaságát, önkormányzati szervét, azaz autonómiáját *Katolikus Státusnak* nevezték. Maga az elnevezés a 17. század végén keletkezett, amikor az erdélyi országgyűlés katolikus tagjainak a vallási ügyeket intéző gyűléseit az „erdélyi katolikusok Státusa gyűlése”-nek kezdték hívni. Az erdélyi katolikus autonómiának alapja az *Approbatæ Constitutiones* első részének harmadik artikulusa, mely szerint az egyházi és világi elemnek közös gyülekezési jog adatik az egyháznak olyan ügyeire nézve, melyek a hitbeli és erkölcsi tanokat nem érintik, vagyis az egyház világi vonatkozású ügyeire. Ezen az alapon az erdélyi katolikusok, egyháziak és világiak vegyesen időnként összejöttek és az egyház világi vonatkozású ügyeit intézték. Az erdélyi katolikusok helyzete csak

20. *Minorita misszionárius*

a török kiűzése és Erdélynek a magyar királysághoz csatolása után változott meg.

e) Fejedelmi hadjáratok a Királyságban

Mint már előkerült, az erdélyi protestáns fejedelmek nemcsak saját országukban, hanem a királyi Magyarország területén is harcoltak a katolicizmus ellen és a protestantizmus megerősítése érdekében. A keleti magyar protestáns államiság egészen a század derekáig királyságbeli hitsorsosai legfőbb hatalmi bázisának bizonyult.

A fegyveres küzdelmet Bocskai után Bethlen Gábor folytatta, aki vallási okokat is hangoztatva kapcsolódott bele a harmincéves háborúba. 1619-ben a Felvidék meghódítása után véres kegyetlenkedésekre is sor került. Grodecz Menyhért s Pongrácz István jezsuita atyákat, valamint Körösi Márk esztergomi kanonokot Rákóczi György hajdúi Kassán halálra kínozták, mivel nem voltak hajlandók hitüket megtagadni. X. Pius pápa 1905-ben boldoggá, II. János Pál pedig 1995-ben szentté avatta őket. Jászón egy másik csapat az egri káptalan egy részét koncolta föl. Bethlen, kezdeti sikerek után – az 1620. évi besztecebányai országgyűlés csak három katolikus egyházmegyét akart meghagyni a Királyságban – kénytelen volt az 1621-es nikolsburgi békeben megelégedni a bécsi béke és az 1608-as törvények engedményeivel.

Következő támadása és az azt lezáró második bécsi béke (1624), majd harmadik hadjárata sem hozott több eredményt a protestánsoknak, akik csak I. Rákóczi György újabb támadásának eredményeként az 1645-ös linzi békében könyvelhettek el újabb sikereket. A linzi béke és az ezt becikkelyező 1647–1648-as országgyűlés megerősítette az 1608. évi országgyűlés vallásügyi törvényeit, hangsúlyozva, hogy a protestáns jobbágyságot is megilleti a vallásszabadság joga, illetve számos templomot visszaadott a lutheránus és kálvinista konfesszióknak. Főként utóbbi bizonyult komoly érvágásnak a katolikus felekezet számára, amit Lippay prímás heves, ám hiábavaló tiltakozásai is bizonyítanak.

IX. A trienti katolicizmus hegemoniájának megteremtése

I. A WESSELÉNYI-ÖSSZEESKÜVÉS EGYHÁZPOLITIKAI DIMENZIÓI

A sokirányú expanzió ellenére a katolikus felekezet a linzi békekötés után még mindig kisebbségi felekezetnek számított a Királyságban is. Az 1655. és 1662. évi országgyűlésen a töretlen protestáns köznemesi többség és szabad királyi városok magabiztosan őrizték gyűlekezeteiket, templomaikat. Az éles felekezeti szembenállás ellenére az 1660-as évekre egy sajátos rendi, nemzeti jellegű átmeneti „ökumené” alakult ki a bécsi udvar abszolutisztikus, a magyar érdekeket elhanyagoló politikája miatt.

A harmincéves háborút lezáró 1648. évi vesztfáliai béke után a hazai politikai elit számottevő része (a teljes protestáns nemesség, a katolikus arisztokrácia több meghatározó személyisége, így Batthyány Ádám, Zrínyi Miklós stb., valamint a püspöki kar néhány tagja, például a primással mind rosszabb viszonyba kerülő Püsky János kalocsai érsek) Pálffy Pál nádorral az élen mind hevesebben követelte, hogy a Habsburgok nyugati hadszíntéren felszabadult erőiket – többek között Erdélyt is megnyerve – végre az oszmánok ellen fordítsák. A Lippay György köré csoportosuló kisebbség azonban a realitásokat felmérve nem kívánt szembefordulni a háborúskodásban kimerült dinasztiával. A Habsburgokban mindenekelőtt a katolikus érdekek legfőbb védelmezőjét látták. Az élesedő politikai vitában a felek gyorsan radikalizálódtak. Míg Pálffy, majd annak halála után Zrínyi Miklós a nemzeti királyság gondolata felé kezdett hajlani, a bécsi kormányzat több tagjával kifejezetten baráti viszonyt ápoló Lippay még az olyan nagy felzúdulást kiváltó intézkedéseket is pártfogolta, mint a Magyarországon állomásozó német katonaság létszámának

növelése és a fontosabb stratégiai pontokon történő elhelyezése. III. Ferdinánd haláláig, 1657-ig folytatott politikájának valóban nem volt megvalósítható alternatívája, mindazonáltal makacs törekvése, hogy óriási ellenzékével szemben az ország közéletének legfőbb irányítója legyen, az 1608 óta fennálló rendi alkotmány keretei között nem volt sem reális, sem túl szerencsés. Az 1655-ös országgyűlésen nem is volt képes elérni a nádorválasztás elhalasztását és helytartóságának meghosszabbítását, azt viszont kétségkívül sikerként könyvelhette el, hogy az új nádor, Wesselényi Ferenc az ő táborából került ki.

A primás magatartásában érdemi változás – az általa megkoronázott – I. Lipót (1557–1705) trónra lépte után következett be. Az új kormányzat abszolutisztikus törekvéseinek egyik legfőbb akadályát a magyar rendi berendezkedésben látta. Lippay már 1659 elejére világosan felismerte, hogy az a bécsi közeg, amelyben kancellári működésétől kezdve oly otthonosan mozgott, s amelynek Magyarországra vonatkozó döntéseit érdemben befolyásolni tudta, végképp a múlté lett.

A tényleges fordulatot az ő és több főpaptársa meggyőződésében 1660 folyamán, az Erdély elleni, Várad elvesztéséhez vezető török-tatár támadás kapcsán tapasztalt bécsi passzivitás váltotta ki. Lippay, aki korábbi sérelmeit, előítéleteit félretéve minden követ megmozgatott II. Rákóczi György és fejedelemsége megmentésére, kénytelen volt rádöbbedni, hogy a Habsburgokból hosszabb távon is hiányzik a politikai akarat az ország felszabadítására. Ez már a teljes magyar elit számára elfogadhatatlan volt. 1660-tól kezdve az ebben a vonatkozásban a felekezeti szempontokon felülemelkedni tudó primás a nemzeti egységpolitika fő kovácsolója lett. Mi sem mutatja ezt jobban, mint Zrínyihez fűződő, korábban hol kifejezetten ellenséges, hol meglehetősen ambivalens viszonyának átértékelése. Feltétel nélkül támogatta hadászati elképzeléseit, 1664-ben pedig lépéseket tett a bán fővezérsege érdekében. A részben az érseki uradalmak bevételeiből fenntartott Érsekújvár előző évi elvesztése, majd a „szégyenletes” vasvári béke megkötése után teljesen azonosult korábbi ellenfelei nézeteivel, s talán ő maga lett a Wesselényi névvel fémjelzett rendi szervezkedés egyik fő kezdeményezője.

A tényleges, francia és török kapcsolatokat kereső összeesküvésben halála miatt már nem vehetett részt. A legfontosabb vezetők között egyházi részről

Sennyey István veszprémi, Szegedy Ferenc Lénárt egri püspököt és Szelepchény György kalocsai érsek, udvari kancellárt találjuk. Az szervezkedés leleplezése, leverése után a felelősségre vonást ők elkerülték. A bécsi és linzi békék rendelkezéseit, a rendi alkotmányt felfüggesztő Habsburg-udvar ugyanis az abszolutista berendezkedés fő társadalmi támaszául a hegemon helyzetbe hozandó katolicizmust szánta. Az 1666-tól már a prímási székben ülő Szelepchény felvállalta a vallási meggyőződésének – nem mellesleg tökéletesen – megfelelő program irányítását. Az ideológiai muníciót Bársony György váradi püspök, szepesi prépost *Veritas toti mundo declarata* (Kassa 1671) című röpirata szolgáltatta, amely kendőzetlenül tárta a világ elé a katolicizmus középkori kiváltságokra, törvényekre is hivatkozó monopolisztikus igényeit.

21. Szelepchény érsek címere

helyi püspök és kamarai elnök, arra hivatkozva, hogy azok azelőtt úgymond

2. FEGYVERES ELLENREFORMÁCIÓ

a) Templom- és iskolafoglalások karbatalommal

A magyar protestantizmus fegyverrel való megtörése – amelyet vallási szempontból azonos megítélés alá kell vonnunk például Bethlen és Rákóczi királyságbeli hadjárataival – két fő szakaszra oszlott. 1671–1674 közt Szelepchény (együttal királyi helytartó, pontosab-

ban *in iudiciis locumtenens*), valamint Kollonich Lipót bécsúj-

katolikus tulajdont képeztek, fegyverrel kezdték elfoglalni a szabad királyi városok templomait és iskoláit. Az akciót az akkor még nagyrészt protestáns katonaság ellenséges hangulata miatt abbahagyták, ugyanakkor a falvakban tovább folyt a felekezeti jelleg hatalmi segídlettel történő radikális megváltoztatása.

b) Prédikátorperek

A protestánsellenes küzdelem második szakasza a Szelepchény által felsőbb parancsra összehívott pozsonyi törvényszék működése volt. A protestánsok erőszakos elnyomása, az idegen katonaság garázdálkodása és a rendi alkotmány felfüggesztése miatt bujdosásba kényszerített magyarok, akiket ekkor már kurucoknak is neveztek, fegyvert fogtak, és már 1672-ben Erdély és a Partium területéről többször betörték a királyi országgrészebe. Ezek során feldúlták a katolikus templomokat, üldözték a papokat, szerzeteseket és a katolikus híveket. Közülük többen megcsonkítottak és sokat, ca 14–15-öt meggyilkoltak. Miután a császári csapatok 1672. október 26-án Györkönél (Abaúj vármegye) a bujdosók felett győzelmet arattak, majd a kurucok a Partiumba visszavonultak, a bécsi udvar döntő támadást indított, hogy megtörje a magyar protestantizmus erejét.

A közvetlen ürügyet a budai török pasa magatartása szolgáltatta, aki elárulta a császáriaknak, hogy több protestáns város nagy összeget ígért neki, ha katolikus papokat és császári tiszteket fogságra vet. Mivel a megbízók nem fizettek, a pasa a foglyokat elengedte és az ügyről a kormányt értesítette. A bécsi udvar ekkor elrendelte, hogy Pozsonyban rendkívüli bíróság vizsgálja ki az esetet. Az 1673. szept. 25-én megalakult rendkívüli bíróság erre a napra 33 protestáns prédikátort és tanítót idézett maga elé. Ezeket a törökkel való összeesküvéssel, a felkelők támogatásával, a katolikus vallás megsértésével és képrombolással vádolták. Bizonyítékul valódi és hamisított leveleket mutattak föl, melyekkel azt akarták igazolni, hogy a lelkészek részt vettek a Wesselényi-féle összeesküvésben. A levelek bizonyítóerejét és valóságát illetően nincs egyetértés a történészek között. A Habsburg-abszolutizmus számára nem a levelek valósága volt a fontos, hanem, hogy eszközül szolgálnak a végső cél eléréséhez. Hogy ez ténylegesen a konfesszionális homogeneitás

megteremtése volt, kitűnik a bíróság magatartásából, mely elmarasztalta a vádlottak a lázadásban való részvétel miatt, utána mégis büntetlenséget ígért nekik, ha kimennek az országból vagy nyilatkozatot írnak alá, hogy prédikátori és tanítói működést többé nem fejtenek ki. A legtöbb vádlott elhagyta az országot, néhányan pedig aláírták a nyilatkozatot.

A törvényszék hamarosan újabb pert indított számos protestáns lelkész ellen. Ennek kiváltó oka az volt, hogy 1673 végén további terhelő anyag, melyben igen sok hamisítvány is akadt, került a királyi ügyészség kezébe. Ennek alapján az 1674. március 5-én összeült törvényszék elé több mint 700 lelkészt és tanítót idéztek meg. Közülük azonban csak 250 lutheránus és mintegy 80 kálvinista lelkész, valamint tanító jelent meg. A bíróság a védelem érvelését figyelmen kívül hagyva április 4-én a lelkészeket, 7-én a tanítókat halálra ítélte. Az ítélet szövege április 30-án Szelepcvény aláírásával jelent meg. (*Részletét lásd e fejezet függelékében.*) Kollonich fenyegetései és egyéb gyötrelmek hatására sok elítélt hajlandó volt aláírni a nyilatkozatot. Ezeket szabadon engedték. Sokan ezúttal is a kivándorlást választották.

Számosan azonban kitartottak hitük mellett. Őket különböző börtönökben helyezték el, hogy megtörjék lelki erejüket. A mindvégig kitartó rabok közül negyvenkettőt 1675 tavaszán katonai kísérettel Nápolyba hurcoltak gályarabságra. Néhány foglyot Buccariba hajtottak, és ott adták el őket gályaraboknak. A Nápoly felé vonuló lelkészek közül útközben 3 megszökött, 7 meghalt. 1675. május 8-án 32, más vélemény szerint 30 fogoly megérkezett Nápolyba, ahol őket három evezőpadsoros hadigályákra osztották be. Embertelen sorukról lutheránus kereskedők által sikerült hírt adniuk. Megaláztatásuk ismertté válása rendkívüli felháborodást váltott ki a svájci, a holland és a német protestánsok körében. Kiszabadításukra nemzetközi akció indult meg. Ennek hatására 1676. február 11-én az életben levő 26 fogolyról levették a bilincseket és átadták őket de Haen holland altengernagynak. Másnap az egész holland hajóraj parancsnoka, Michael de Ruyter ünnepélyesen fogadta őket. A Buccariban gályarabságra eladott lelkészeket 1676. május 2-án váltotta ki n. János György szász választófejedelem. A Nápolyban kiszabadított 26 lelkész Svájcban és Németországon keresztül érkezett haza. Mint a lelkiismereti sza-

badság hőseit ünnepelték őket Európa-szerte. Az ünnepelést megérdemelték, mert valóban a lelkiismereti szabadság hősei voltak.

c) Katolikus mártíriumok

De szintén a lelkiismereti szabadság hőseinek kell tartanunk azokat a katolikus papokat és híveket is, akik viszont a protestáns kurucok fanatizmusának lettek az áldozatai. Így például az Eger és Sátoraljaújhely közötti területen missziózó Csepellény György pálos szerzetest. 1674. március 26-án, húsvét másnapján protestáns katonák rabolták el rabszíjra fűzve a füzéri plébániáról. Hatvan napig tartották fogságban, s ez idő alatt állandóan bántalmazták. Például napokon keresztül ruhátlanul kellett járnia. Gyakran megostorozták, leköpdösték. Előfordult, hogy bíborköpenyt húztak rá, hatalmas csomagokat kötöttek a vállaira, majd az egyikük a hátára ült és sarkantyúját mélyen az oldalába vágva, futásra kényszerítette. A szemtanúk elmondása szerint mind ezt a megaláztatást Csepellény György alázattal tűrte, sőt megkínzóiért imádkozott. Közülük egy meg is sajnálta, és szent embernek nevezte Györgyöt, amiért aztán társai agyonverték. Csepellényt elrablói, fogvatartói Farnosra, majd a Mezőkövesd melletti – azóta már elpusztult – Szőke községbe vitték, s május 24-én ott végezték ki. Megölése után teste napokig hevert temetetlenül, majd az egri pasa intézkedett, hogy „Isten szent emberét” tisztességesen eltemessék. Az egerfarmosi templomban a mártírok miséjét imádkozták érte. (Szentté avatása mindmáig várat magára.)

Tudománytalan és történelmietlen felfogás lenne tehát a küzdő felek bármelyikéről is azt állítani, hogy az képviselte az emberi jogokat és a lelkiismereti szabadságot, a másik pedig a hatalmat és az erőszakot. Akkor az emberi jogokra csak az elnyomott fél hivatkozott: amikor azonban hatalomra került, a maga abszolút „igazának” tudata megadta a lelkiismereti alapot a másik eltiprására.

3. A THÖKÖLY-FELKELES ÉS AZ 1680-AS ÉVEK ORSZÁGGYŰLÉSEI

A prédikátorok meghurcolására nemsokára még kegyetlenebb válasz következett protestáns oldalról. 1678-ban a bujdosók élére gróf Thököly Imre

állt, aki szerencsés harcokban a királyi ország északi területeinek jelentős részét elfoglalta. 1682. szeptember 16-án Füleken Ibrahim pasa Apafi Mihály erdélyi fejedelem jelenlétében 40 ezer tallér évi adó fejében Thökölyt Magyarország uralkodójának kiáltotta ki és átadta neki a IV. Mohamed szultántól küldött uralkodói jelvényeket. Thököly felvidéki uralma idején a katolikusok igen sokat szenvedtek. Nemcsak az elfoglalt templomokat vették újra birtokba a protestánsok, hanem sokszor hajtóvadászatot indítottak a katolikus papok ellen. Az üldözés során 15 szerzetes és egyházmegyes papot megöltek, 19-et kegyetlenül megkínoztak, 44-et pedig kiraboltak és elűztek.

A kuruc győzelmek hatására a király 1681-ben a soproni országgyűlésen részben visszaállította a magyar rendi alkotmányt, s az országgyűlés Esterházy Pál személyében nádort választott. A vallástügyekkel foglalkozó

22. Szelepchény György

25. és 26. törvénycikk 1. a földesurak jogainak fenntartásával megerősítette a vallás szabad gyakorlását biztosító 1608. évi törvényt; 2. kimondta, hogy vallásgyakorlatában senkit sem szabad háborgatni; 3. megengedte a száműzött prédikátorok és tanítók hazajövetelét; 4. az elvett templomok helyébe újak építésére jelölt ki helyet. A soproni országgyűlés a linzi békéhez viszonyítva azonban lényeges megszigorítást tett. A keleti részeken

nem kisebbitte a protestánsok vallási szabadságát, több nyugati vármegyében (Vas, Sopron, Pozsony, Nyitra, Bars, Zólyom, Túróc, Liptó, Árva, Trencsén, Szepes megyékben) azonban korlátozta. Ezekben a megyékben a protestánsok csak a törvénycikkben (*articulus*) felsorolt helyeken – ezért *artikuláris helyek* – tarthattak papot, tanítót és bírhattak templomot. Ezt a jogot is csak az evangélikusok és helvét vallásúak kapták meg, minden megyében két-két helyen.

Ez a rendelkezés abban az időben nem volt példa nélkül való. Láthattuk például, hogy Erdélyben, ahol nem lehetett egyetlen püspök sem, a katolikusok helyzete régóta hasonló volt. A protestánsok ezt a rendelkezést mégsem ismerték el. Csak a kuruc mozgalom kudarca, és a török fölött aratott nagy győzelem hatására fogadták el az 1687–1688-i országgyűlésen az 1681-es soproni országgyűlés vallási határozatait és mondtak le a szabad királyválasztási, valamint az ellenállási jogról.

4. A KATOLICIZMUS HEGEMONIÁJÁNAK MEGSZILÁRDÍTÁSA KONFESSZIONÁLIS ESZKÖZÖKKEL

A totális államegyházi expanziónak köszönhetően a katolicizmus szinte „túlnyerte” magát Magyarországon. Híveinek, templomainak száma jelentősen gyarapodott. A hierarchia tagjai, mindenekelőtt Szelepchény primás lehetőségeikhez képest igyekeztek megfelelni a korszak legfontosabb egyházkormányzati feladatának: a megnövekedett lelkipásztori szükséglet kielégítésének. Mivel a perek, illetve a meggyőzések hatására tömegével áttért prédikátorok licenciátuskénti alkalmazása nem fedezhette kielégítően a korábbiaknál égetőbb paphiányt, a Szelepchény Nagyszombatban Oláh és Pázmány, illetve Lippay után a harmadik, a legnagyobb utánpótlás-nevelő intézményt hozta létre. Az 1678. szeptember 9-én ötvenezer forint tőkével, valamint a bozói prépostság hatvanezeret érő javainak és egyéb haszonvételek lekötésével alapított *Seminarium Marianum* összesen hetven növendék befogadására volt alkalmas. Az alapítólevél a filozófiai tanulmányok megkezdéséig lehetővé tette

világiak bentlakását is, és külön kedvezményeket biztosított a Hódoltság területéről érkezőknek, amire szerencsére már csak átmenetileg volt szükség.

Szelepchény e mellett számtalan templomot építtetett; Szakolcán, Zsolnán és Lőcsén a jezsuitákat, Pozsonyban az irgalmasokat, Pozsonyszentgyörgyben 1684-ben a piaristákat, Komáromban pedig a ferenceseket telepítette le 1672-ben a nemrég még protestáns lakosság kifejezett kérésére. Vélhetően szintén az újonnan katolizált, a koráléneklést megszerető hívek igényeinek kielégítését szolgálta a *Cantus Catholici* számottevően bővített, már említett 1675. évi kiadása (*Editio Szelepcheniana*). Az 1629-es zsinat határozatainak, a *Rituale Strigoniense* újabb, nagy példányszámú utánnyomása pedig a lelkeskedő pap-ság munkáját volt hivatott könnyíteni. A teendőket a korábbiaknál részletesebb és pontosabb, az áttérteket a jegyzőkönyvekben név szerint, illetve számszerűen feltüntető főesperesi egyházlátogatások mérték fel, és állapították meg: a Királyság uralkodó felekezete immáron a katolikus.

FORRÁS

A protestáns prédikátorok elleni ítélet, Pozsony, 1674. április 30. (részlet)

[...] A bemutatott bizonyítékokból és más okiratokból egyértelműen kitűnik, és elegendő bizonyítást nyert, hogy habár a törvény elé idézettek fentebb megnevezett legszentebb Felséges Urunk és a Szent Korona iránti töretlen hűség megőrzésére az erre vonatkozó eskü erejénél fogva, miként az ország és a Birodalom többi lakója, Uruk és legkegyesebb királyuk előtt kötelesek voltak, ám ők ezen köteleességeiket Istenről, az emberekről és valamennyi előljárójukról nem átválván megfélemleni mégis elhanyagolták, sőt a honi törvények szigorát lebecsülve és saját hivatalukkal hamisan visszaélve nem állottak az előbb említett legszentebb királyi Felség és több, kiemelkedő tekintélyű személyiség, következőképpen a katolikus rend ellen prédikációikban, szónoklataikban nyilvánosan éppúgy, mint magánbeszédeikben, gyűléseiken és tanácskozásaikon gyalázatos és szégyenletes módon kifakadni, és amazok becsületét keresztény emberhez különösen méltatlan és becstelen szavakkal gyalázní; sőt végül magát a legszentesebb Királyi, úgy is mint Apostoli Felséget és az egész katolikus rendet istentelen nyelvvél hitszegőnek, szentségtörőnek, bálványimádónak, sőt pápista kutyának csúfolták és mocskolták; a szenteket és Isten kiválasztottjait pedig, s ami még nagyobb istentelenség, mi több, példátlan

szabadosság, Isten Boldogságos szülőanyját, Szűz Máriát is rágalmazták, és saját utálatos feleségükhöz hasonlították, s más hallani és kimondani is szörnyű és rettenetes istenkáromlásokat okádtak ki magukból.

Bizonyos továbbá, hogy az Istentől elrugaskodott kisszebeni prédikátor, a megvetendő emlékeztető Régius Pál⁵ – fertelmes istentelenségre vetemedve – a szentségtartóbból a tiszteletre méltó oltáriszentséget a földre dobta, és ott azt az Isteni Felség iránti megvetés kinyilvánítása-ként több mint szentségsértő lábával megtiporva megszentégtelenítette; valamint, hogy a többi előbb felsorolt vádlott különböző időben és helyeken veszélyes konventikulumokat tartott, titkos összeesküvést melengetett, párttűt leveleket fogadott az ország Felső Réseinek lázadóitól és azok erdélyi cinkostársaitól, sőt még a törököktől is, és végül a zendüléseket támogató titkos szövetség és azon istentelen összeesküvés cinkosává vált, amely nemcsak a Magyar Királyságot, hanem a törökkel egyesülve az egész kereszténységet is fenyegeti; a hegyvidéki városokban, Pozsonyban és más környező városokban, továbbá Szenicén, Szobotistban és egyéb környékbeli helyeken, sőt az ország Dunán túli provinciáiban és városaiban, miként Pápán, Győrött, Sopronban, Kőszegen, Veszprémben és más környező helyeken az ottaniakat, akik érdekelték voltak e titkos szövetségben és kárhuzatos összeesküvésben, zendülésre buzdította, s hogy a romlott szándékú s az ország törvényeiben sokszor tilalmazott konventikulumokat annál nagyobb titokban folytathassa, az ország, sőt az egész kereszténység nyilvánvaló veszedelmére a veszprémi erősség bástyájának falát is áttörte.

Következőképpen az előbb említett Császári és Királyi Felség, miként az ország közrendje ellen is, a legkülönbözőbb ellenségeskedések kitervelésével, a különböző vármegyék és parókiák – egyébként pedig legszentebb Felséges Uruk iránti hűségükre az övékével egyazon eskü által kötelezett – embereit és előkelőit titokban lázadásra készítették fel és buzdították.

Ráadásul álnokságuk nyilvánvaló bizonyosságaként a szomszédos tartományokbeli bűnös cinkostársaikkal egymást kölcsönösen bizalmukba avatták, s elhatározták, hogy az egész országból az adót a töröknek kellene adni, hogy ők maguk a lázadókka egy szív, egy lélek lesznek, továbbá követeket is küldözgettek hozzájuk.

Ezenfelül a franciák királyától vártak segítséget, és a köznépet feltűzelték a lázadók megérkezését, pártfogását, segítségnyújtását ígérve, a lázadók sikeres ideérkezése érdekében pedig nyilvános fohászokat tartottak.

Ezen titokban tartott bűnös tanácskozásaik és összeesküvéseik nyilvánosságra hozását megkövezzel és könyörtelen gyilkossággal való fenyegetéssel tiltották meg.

Az előbb említett legszentebb Felség és az Ország ellenében – egy hasonló jogi eljárás során már egyébként elítélt – más, lázadásban mesterkedő hűtlenekkel és főkolomposokkal, mint az átkos emlékeztető Vitnyédi Istvánnal, Tekelyvel, Petrőczivel és ugyanígy az utálatra méltó hitszegés többi résztvevőjével kölcsönös levelezésben voltak, és őket tanácsal, segedelemmel, pénzzel, adománnyal és élelemmel is támogatták – sőt lelkesültségükben házukba is befogadták.

A sokaság lazítására és felkelésre való buzdítására egymás után küldözgették hamis vádakkal és okfejtésekkel teli összeesküvő leveleiket a külhoni népeknek és a hitvallásukon lévő fejedelmeknek.

Olyan rágalmazó, grúnyolódó iratot írtak és nyomtattak ki, amely zendülésre, összeesküvésre és nyílt felkelésre buzdított, és amelyet holmi imádságok örve alatt, mondvacsinált ürüggyel, hamis látszatot keltve osztották szét a köznépnek, s ezáltal híveiket felkelésre bujtogatták, s tették mindezt úgy, hogy az efféle titkos összeesküvéseket sem fentebb említett kegyes és legszentebb Felségüknek, sem az ő legfőbb tanácsosainak soha föl nem fedték.

Azonkívül a törökkel is leveleztek, ahonnan válaszul lelkesítő leveleket kaptak, s ami messze a legkárhózasabb, ezen törvénybe idézettek néhány prédikátort, tudniillik a bűntársaikat, követségbe küldték hol a budai vezírhez, hol a nógrádi béghez, sőt a kanizsai erősségbe, majd Egerbe, Váradra és Fehérvárra, s az ország szentesített 1659. évi törvényének 13. cikkulusában kifejezetten semmibe véve az ottani törökökhöz folyamodtak oltalom, tanács és támogatás végett.

Ráadásul a felfebb említett alperesek közül néhányan határozottan kijelentették: inkább alávetik magukat a pogány hitetlenségnek, mintsem hogy a mostani törvényszék előtt megjelenjenek.

E gyalázatos tetteik révén pedig a megnevezett keresztény Magyarországra, mint a vele szomszédos országok, és az egész kereszténység védőbástyájára, egyéb tartományok, következésképpen az egész kereszténység számtalan királyának és fejedelmének országára és tartományára végső romlást és teljes pusztulást előidézni törekedtek, amint ezt azon tettek is tanúsítják, amelyeket különösen Szenicén és – Nyitra, Trencsén, Árva vármegyében – több más helyen is, tudniillik az ország Felső Résein, akárcsak a Dunán inneni részeken, Felséges Uruk sok ártatlan híve legkegyetlenebb lemezárásával vittek végbe bűnös szándékuk és az összeesküvések borzalmas és hallatlan példáiként.

A törvény elé idézettek ezen rendkívüli gonoszáguk és kárhózas felségsértésük miatt immár említett ő Császári és Királyi Felségüktől, továbbá ezen ország Szent Koronája iránti kötelező és csorbíthatatlanul megőrzendő hűségüktől elpártoltak, s magukat fentebb említett Uruknek, a Magyar Királyság legkegyesebb királyának ártalmára ezen Császári és Királyi Felség és a közrend ellen szőtt lázadás, felkelés, belső és külső összeesküvés résztvevőivé, cinkosáivá és tettestársaivá tették, nem rettenve vissza az e bűnökért kijáró legszigorúbb büntetésektől sem, amelyeket az ország szokásjoga és törvényei szentesítettek.

Ezért a fentebb felsorolt vádlottakat a megnevezett felperes úr ügyésze által az előbbiekben elősorolt honi törvények foglalata és tartalma szerint, nevezetesen: Szent István II. törvénykönyvének 51. fejezete, Zsigmond császár és király I. dekrétumának vonatkozó részei, és ugyancsak az ő III. dekrétumának 9. cikkulusa, a Hármaskönyv I. részének 13., 14., 16. és 49., 2. részének 12. és 51. titulusa, azonkívül az 1556. évi 14. és 15., az 1536. évi 40., sőt az 1556. évi 23. cikkulus, továbbá az 1622. évi 20. cikkulus szerint felségsértés, tehát hűtlenség bűnében elma-

rasztalván fővestéssel, valamint – hogy azok a királyi kincstárat illessék meg – mind a Magyar Királyság határain belül, mind pedig a csatolt részeken, a Magyar Szent Korona joghatósága alatt bárhol birtokolt és bárhol leledző ingó és ingatlan javaik elvesztésével, Régius Pál kisszebeni prédikátort pedig az előbbiekben ismertetett büntette, a szent szakramentum, méltatlan és megvetendő földre dobása és szentségtörő megtaposása miatt az 1553. évi 7. cikkulus és Mátyás király VI. dekrétumának 61. cikkulusa szerint súlyosbításként előbb kéz- és láblevágással, majd elevenen megégettetéssel kell sújtani. A korábban felsorolt valamennyi vádlott számára szolgáljon ez megérdemelt büntetésül, hogy valamennyi utóduk örök időkre nyögve gyászolja bűnös voltuk megtorlását s az említett vádlottak büntetésének gyötrelmeit, azok számára viszont, akik hasonló cselekedetekre találnának vetemedni, legyen ez minden időkre rettenetes és félelmetes példa és visszatartó erő.

Miután e döntésünket az említett felekre vonatkozóan, a szokott módon meghoztuk, és kihirdettük, az ügyész úr szorosan ragaszkodva ezen ítélethez, mindehhez hozzátette: minthogy ezen ország törvénye és szokásjoga szerint, valamint az igazságszolgáltatás követelménye szerint az ilyen jellegű bírói ítéleteket végre kell hajtani (hiszen hiába volna az ítélet, ha a végrehajtására nem adnának utasítást) ezért, hogy az említett végrehajtás annál hatékonyabb legyen (de egyébként is, minthogy a hasonlóan kirívó esetekben alkalmazott törvények és a szokásjog alapján is a büntető ügyekben, de még inkább a felségsértési perekben jogilag elmarasztalt személyeket meg szokták bilincselni, és tömlőbe szokták vetni) azt kívánta, hogy a fentebb említett vádlottakat – miután bírói ítélettel elítéltettek – együtt és egyenként vegyék őrizetbe és börtönözzék be.

A fentebb említett ügyész kérelmét követően úgy döntöttünk, hogy mivel – mint láttuk – a törvényesen elítélt személyek nagy száma és a megfelelő számú béklyó hiánya miatt az említett valamennyi perbe idézett egyenként nem börtönözhető be, az elítéltek az ítélőszék különös kegyéből egészen az utolsó határozatig Pozsony városának falain belül maradjanak; e döntésünk alól magát kivonni, és innen az ítéletben kimondott büntetés azonnali és irgalmatlan s minden halasztás nélküli végrehajtásának terhe alatt eltávozni közülük senki ne merészljen.

Miután az ítéletet tehát a fentebbiekre vonatkozóan meghoztuk, az ügyész úr ekkor ismét követelte, hogy Sterba Péter felsőlehotai, Nerauni János zólyomlipcsei, Kajári Péter sárkeresztúri, Obudai András abai, Udvari Pál seregélyesi; Sári István kajári, Czene István polgárdi, Kis Lőrinc battányi, Garantai János foksabadi, Tóth Mihály és a másik, Bólyey Mihály, Mikóczi Mihály csajági, Bólyey János foksabadi, Rácz-kői János berhidai, Búj Péter kiliti prédikátor és Gombai Mihály; hasonlóképpen a peremartoni, ládányi, lángi, kálózi, hörcsöki, főlegresi, enyingi, hídvégi, csurgói, bodajki, mohai, mezőszentgyörgyi, szilasi, lepszényi, ádándi, cséri, komáromi, keresztési, tóti, bozsoki, ösküi, marpsi és táci prédikátor a törvényszéki ajtó előtt a személyes megjelenésre és a per felvételére kikiáltassék.

Mivelhogy a töröknek meghódolt helyek prédikátorai közül többen a törökhöz futottak emiatt, s a török fenyegetés segítségével, amint az nyilvánvalóan kitűnik a prédikátorok perbe

hívását intéző bírák jelentéséből, arra merészkedtek, hogy ezen idéző levelek átvételét vakmerő és tisztán lázadóra valló merészséggel meghíúsítsák, az ügyész követelte, hogy őket is tekintsék megidézettnek, akiket perbe fogtak, és további cinkostársaikkal egyetemben minden jószáguktól és jogaiktól fosszák meg őket, és mondják ki rájuk az ítéletet.

Azokat illetően pedig, akiket ugyan kihirdettek, mindazonáltal nincsenek jelen, az ügyész úr a szokásos módon tiltakozott e kihirdetett vádlottak közismert makacssága miatt. Erre vonatkozóan bemutatta egyrészt a fent említett veszprémi káptalan, másrészt Zólyom vármegye szolgabírójának új leveleit, s ezekkel bizonyítja, hogy a törvényszék mostanra kitűzött időpontjára az említett, név szerint kikiáltott prédikátorokat törvényesen perbe citálták, azok esetében pedig, akiknél a török fenyegetése miatt az említett törvénybe idézés átvétele meghíúsult, az említett idézés megakadályozását.

Minthogy a panaszemelés a kereset egészére vonatkoztatva, a távol maradók mint ellenszegülők ellen is érvényes, követelte, hogy az ő mint felperes fenti valamennyi bizonyítékát, dokumentumait, bizonyításait, érveit és magát a peres eljárást is, rájuk is terjesszék ki, egyrészt mint megidézett peres félre, másrészt mint akik, a citáció előtt a törökhöz folyamodván, gyalázatos módon elszöktek; kérte, a vádakat ellenük teljesen tekintsék érvényesnek és bizonyított-nak, s adják ki számára a minden jószáguktól és jogaiktól való megfosztásukat elrendelő leveleket.

Miután meghallgattuk az ügyész úr folyamodványát, magunk ekként határoztunk: mint-hogy a fentebb említett levelekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a nevezett prédikátorokat törvényesen idézték a rendkívüli törvényszék elé a mostanra kitűzött időpontra és ide, erre a helyre, ők azonban – vétkességük nyilvánvaló jeleként – a joggal és a törvénykezéssel makacsul szembeszegültek, többek pedig, hogy őket semmiképpen se lehessen a mostani törvényszék elé idézni, a törökhöz futottak, és az említett citációt a törökök fenyegetésének segítségével ek-képpen sokféle módon megakadályozták, ezért valamennyiüket együtt, és külön-külön is [...] el kell marasztalni, és a száműzetésükre vonatkozó, a minden jószáguk és jogaik elvesztését elrendelő ítéletlevelet ellenükben ki kell adni. [...]

Pozsonyban, érseki curiánkban április 30-án, a fentebb írt 1674. évben.

Szelepchény György esztergomi érsek

X. Felekezeti viszonyok a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc idején

I. AZ ORSZÁG FELSZABADÍTÁSA ÉS EGYESÍTÉSE PÁPAI KÖZREMŰKÖDÉSEL

Részben a kuruc mozgalom sikerein felbuzdulva, a Porta elhatározta a Habsburg-birodalom végleges megtörését, elsősorban Bécs elfoglalását. Azt, hogy a török terv dugába dőlt, sőt az oszmán-török támadás végső következménye Magyarország felszabadítása lett, elsősorban XI. (Boldog) Ince pápának (1676–1689) köszönhető. A Szentszék hatalmas diplomáciai munkával készítette elő a török visszaszorítását. Sikertült Lengyelországot elvonnia a Habsburg-ellenes szövetségtől és a Habsburgok mellé állítania, ugyanakkor a franciákat, legalábbis egy időre a Habsburg-ellenes támadásoktól visszatartania. A török ellenes harcok előkészítésében nagy szerepe volt Marco D'Aviano kapucinusnak és Francesco Buonvisi bíboros, bécsi nunciának. Marco D'Aviano egész Európát bejárva, prédikációival igyekezett a népeket megnyernie a keresztes háború számára. A felszabadító harcok hatalmas vállalkozásának pénzügyi szükségletét javarészt a pápa fedezte, aki a hadműveletek céljaira több mint 1 millió aranyforintot küldött, továbbá a magyar hadműveleti területeken tábori kórházakat állíttatott fel.

A nagylelkű segítségnek meg is lett az eredménye. 1683. szeptember 12-én Bécs alól elűzték a keresztény seregek Kara Musztafa hadait, október 27-én pedig Esztergomot foglalták vissza az ellenségtől. Bécs felmentése után Ince pápa diplomatai rávették az ingadozó Lipótot a harcok folytatására. 1684-ben a pápa felhívására megalakult a török-ellenes Szent Szövetség, melynek okmányait Sobieski János lengyel király Krakkóban 1684. március 5-én, Lipót Linzben március 28-án, Giustiniani doge Velencében április 25-én írta alá.

Velence 1685 tavaszán Dalmáciában indította meg hadjáratát a török ellen. Lotharingiai Károly herceg főparancsnoksága alatt a szövetséges keresztény sereg augusztus 19-én visszafoglalta Érsekújvárt. Ugyanebben az évben a Felvidék keleti része is a császári csapatok kezébe került, mert Thököly kurucjai egymás után adták át a birtokukban lévő várakat a császári generálisoknak.

23. XI. (Boldog) Ince pápa

Buda ostromát a Szent Szövetség 65 ezer főből álló serege, melyben az Európa minden tájáról összegyűlt kereszteseken kívül ott volt 15 ezer magyar katona is, 1686 júniusában kezdte el. Az ostromló csapatokat számos szerzetes tábori lelkész buzdította. Közülük az egyik, a ferences Gabriel Gauthieri, akit a magyarok Tüzes Gábornak neveztek el, tüzéségi szakértő is volt. A vár bevételére a harmadik általános roham szeptember 2-án reggel 6-kor indult meg. Este 7 órára az ország ősi fővárosa felszabadult a 145 éves török megszállás alól. Buda vára visszavételének emlékére a pápa egész Európában kötelezően előírta Szent István király ünnepének szeptember 2-án történő megülnését. Buda elfoglalása után a török már nem tudta feltartóztatni a keresztény seregeket. Még ugyanebben az évben felszabadult Simontornya, Szeged, Pécs, Kaposvár. 1687. augusztus 12-én a Szent Szövetség hadai hatalmas győzelmet arattak a török hadak felett Nagyharsánynál („második mohácsi csata”), majd mélyen benyomultak Szerbiába. Ha a balkáni hódításokat fel is kellett adni, az 1699-es karlóczai béke a Temesköz kivételével véget vetett a török megszállásnak.

2. VALLÁSPOLITIKAI VISZONYOK A SZÁZADFORDULÓN

A protestáns egyházi elit megtörése a perek által, a Thököly-felkellés kudarca, a szuverén hatalmi entitás elvesztése a Fejedelemség Habsburg kézre kerülése nyomán, illetve az ország felszabadítása pápai segédlettel a legkedvezőbb feltételeket biztosították a katolikus felekezet számára.

a) Királyság

A protestánsok térvesztésének újabb megnyilatkozása volt az 1691-es *Explanatio Leopoldina* (az 1681-es országgyűlési határozatokhoz fűzött királyi magyarázat), amely kijelentette, hogy 1. az artikuláris helyek protestáns lelkészei saját területükön kívül nem végezhetnek lelkészi teendőket; 2. más helyről csak akkor mehetnek hozzá a protestáns hívek, ha a katolikus plébánosnak előtte lefizették a lelkészi teendőért járó stólat (díjat). 3. A nem artikuláris helyeken a protestáns földesúr kápolnát építhet, de lelkészt nem tarthat. 4. A protestánsok kötelesek megülni a katolikusok ünnepeit, mesterembereiknek és a céheknek részt kell venniük a katolikus körmeneteken.

Az 1701-es újabb *Explanatio* a végvári jellegüket elvesztett helyeken és a felszabadított területeken szorította meg a protestánsok vallásgyakorlatát, amennyiben kimondta, hogy a felszabadított részekben a protestánsokat sehol sem illeti meg a szabad vallásgyakorlat. Mindkét *Explanatio* annak a Kollonich Lipót bíborosnak a műve volt, aki az esztergomi érsekségen kívül a bécsi kormányzat vezető tagjaként mindent megtett a protestantizmus visszaszorítása mellett a rendi alkotmány eltörléséért.

b) Erdélyi Fejedelemség

Erdélyben alapvetően más volt a helyzet, mert ott a protestantizmus túlsúlya továbbra is fennmaradt. Ezt biztosította az Erdély közjogi helyzetét szabályozó *Diploma Leopoldinum* (1691), mely meghagyta a fejedelmi és rendi önkormányzat eddigi szervezetét, szavatolta a törvényeket és a bevett vallások szabad vallásgyakorlatát.

Az erdélyi állapotokra igen jellemző volt, hogy amikor 1697-ben a magyar királytól kinevezett Illyés András erdélyi püspök, a magyar király főkegyúri

joga alá tartozó püspöki széket Erdélyben el akarta foglalni, a javarészt protestánsokból álló erdélyi kormányzótanács (*Gubernium*) kiparancsolta a püspököket Erdélyből. A volt püspöki javak visszaadásáról sem akartak hallani, ezért a király az alvinci királyi uradalom odaajándékozásával pótolta azokat.

3. EGYHÁZÉPÍTÉS A VISSZAFOGLALT TERÜLETEKEN

A Habsburg-hatalom a visszafoglalt területek birtokviszonyainak rendezésére felállította az úgynevezett „Új Szerzemények Bizottságát”-t (*Neoaquistica commissio*), amely előtt az egykori földesurak leszármazottainak oklevelekkel kellett igazolniuk birtokigényük jogosságát, majd súlyos illetéket követeltek tőlük. Az oklevelekkel nem igazolt birtokokra a kincstár tette rá a kezét. Ezeket részben magyar, részben osztrák arisztokraták, kamarai főtisztviselők és főként hadiszállítók szerezték meg. A felszabadított területek egyházi birtokosainak, ha nem tudták igazolni birtokigényüket, a király „kegyelemből” jutott hatalmas területeket. A birtokba jutott főpásztorokra két nehéz feladat várt: földbirtokaik munkaerővel való ellátása, és ami még ennél is sokkal fontosabb volt: az egyházi szervezet kiépítésének megkezdése a középkori alapon. A törököktől meg tisztított területeken a katolikus egyház helyzete siralmas volt. Öt teljesen megsemmisített egyházmegyét (Csanád, Kalocsa, Pécs, Várad, Vác) kellett újjáteremteni, de másik négy egyházmegyében is (Esztergom, Veszprém, Győr, Eger) igen nagy volt a pusztulás. Nyolc püspöki székhelyen kellett székesegyházat, szemináriumot építeni, káptalanokat, plébániákat, iskolákat szervezni.

Ehhez azonnal hozzá is láttak a magyar püspökök, például Borkovich Márton Váradon, vagy Dvornikovich Mihály Vácon. Utóbbi már az 1684-ben felszabadult Vácra költözött és ott 1700-ban visszaállította a káptalant. Mindazonáltal a Rákóczi-szabadságharc végéig eltelt időszakban meg kellett elégedniük kisebb eredményekkel. Radanay pécsi püspök halálakor (1703) az egész egyházmegyében a pécsi városi plébániákon kívül csak 10 plébánia volt. A váci egyházmegyében a századfordulón 30-ra tehető a plébániák száma. A váradi püspök folyamatos rezideálásra csak a szatmári béke (1711) után foglal-

hatta el székhelyét. A kalocsai főegyházmegyében az 1710-ben kinevezett Csáky Imre kezdett az újjáépítéshez.

Leginkább kézzelfogható eredményekkel az oldalágon főnemesi családot alapító Széchenyi György prímás (1685–1695) büszkélkedhet. A jezsuitáknak a visszafoglalt Budán akadémiát, szemináriumot és konviktust, Esztergomban kollégiumot alapított, és megvetette letelepedésük alapjait Egerben, Pécsen és Lőcsén. Esztergomba emellett ferenceseket, Budára kapucinusokat hozott. De támogatta a pozsonyi orsolyitákat és irgalmasrendieket, a kismartoni apácákat, vimpáci minoritákat, valamint szülővárosa, Szécsény ferenceseit. Végrendeletében számottevő összegeket hagyott újabb rendek: a paulánusok, szerviták, kármeliták és a trinitáriusok magyarországi letelepedésére, valamint a pálosok márianosztrai kolostorának újjáépítésére.

Ha a töröktől felszabadított részeken eleinte lassabban indult is meg az egyházi intézmények újjászervezéseivel a meglevő aránylag csekélyszámú egyházmegyes és szerzetespapság minden kööttség nélkül a legszabadabban tudott a hívekkel foglalkozni, a visszaszerzett területeken fellendült a hitélet. Ezt még inkább el lehet mondani a királyi országrész egyházmegyéiről, melyekben a katolikus felekezetszervezés jóval előrébb tartott. Vallási szempontból az ország felszabadítása a trienti katolicizmus belső és külső életének felvirágzását, hegemónjének konszolidálását mozdította elő.

24. A továbbélő központ: Nagyszombat

4. A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC EGYHÁZPOLITIKÁJA

A Habsburgok abszolutisztikus törekvései időközben a Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc kirobbanását eredményezték. A vezérő fejedelemnek a harcok idejére sikerült a vallási ellentéteket elsimítania. Ezt bizonyítja a szécsényi országgyűlés (1705), mely kimondta a három bevett vallás (katolikus, evangélikus és református) szabad vallásgyakorlatát, és újból életbe léptette a protestánsok vallásszabadságát biztosító régebbi törvényeket. A magyar rendek ezen kívül meghagyták, hogy a földesúri jog színe alatt ezután senki se próbáljon mások lelkiismeretén uralkodni, és hogy mindenki szabadon járhasson istentiszteletekre; a megyékbe vegyes bizottságok kiküldését parancsolták meg, melyek a templomokat a többségnek adták át, ugyanakkor pedig a kisebbség számára is szereztek istentiszteleti lehetőségeket. A vallásbéke érdekében Rákóczi, mivel a protestánsok szemében a legnagyobb szállka a jezsuita rend volt, hozzájárult a jezsuiták részleges száműzéséhez.

Rákóczi méltányos valláspolitikája miatt a korábbi nemzeti felkelésekkel ellentétben, a szabadságharcnak nem volt már vallásháborús jellege. Ez majd 60 esztendővel a vesztfáliai béke után már Európa közepén is idejétmúltnak számított. A katolikus papság, főleg az alsópapság aránylag jelentős része, a kezdeti bizonytalankodás után lelkesen támogatta a felszabadító küzdelmet. A katolikus papság tartózkodó magatartása a szabadságharc elején arra vezethető vissza, hogy még élénken emlékezett mindenki Thököly protestáns kurucainak véres kegyetlenkedéseire, és mivel az akkori kurucok is javarészt protestánsok voltak, tőlük sem várhatott az egyház túl sok jót. Ráadásul kilengések is elő-elő fordultak, mint például Pécsen, ahol a kurucok szerbekkel karöltve 4 jezsuitát, 6 ferencset, 2 plébánost és 1 kanonokot mészároltak le.

De ahogy tisztázódott a szabadságharc célja, s ahogy ismertté vált Rákóczi mély katolikus vallásossága, lassan megváltozott a helyzet. Bencések, minoriták, egri szerviták, ciszterciek, premonstreiek stb., Sós Mátyás pálos rendfőnök, több esztergomi kanonok, Mérey Mihály szekszárdi apát, Bakó János váradi prépost, Berkes András váci nagyprépost, valamint káptalani helynök és káptalanával együtt Telekessy István egri püspök csatlakoztak Rákóczihoz. A Rákóczi mellé állt papság zöme az 1708-as trencséni csatavesztés után is, bár

ekkor már biztosra vehető volt a szabadságharc bukása, hűséges maradt a szabadságharc vezéréhez.

A papság jelentős része csak akkor állt el a felkelés ügyétől, amikor 1709-ben I. József (1705–1711) politikai nyomással XI. Kelemen (1700–1721) pápát olyan rendelkezés kibocsátására kényszerítette, mely minden papnak megparancsolta, hogy egy hónapon belül térjen vissza a Habsburg-király hűségére.

5. UNIÓ A GÖRÖG RÍTUSÚ RUTÉNEKKEL, ROMÁNOKKAL, SZERBEKKEL

A Habsburg-államhatalommal mindinkább monopolisztikusan egybefonódó kora újkori magyar katolicizmus perspektíváit, növekvő életerejét mutatják a mind konkrétabb eredményeket felmutató uniós törekvések az ország területén elszaporodó görög szertartású keresztényekkel.

a) *A rutének uniója*

Az ország északkeleti részében lakó kárpátaljai ukránok, más néven rutének körében az első uniós kísérlet Ungvár és Homonna földesurától, Homonnai Drugeth Györgytől indult ki, aki 1613-ban meghívta Krupeckij Athanasiust, Przemysl keleti szertartású katolikus püspökét, hogy a birtokain lakó pravoszláv papok és hívek körében a Rómával való egység megteremtésén munkálkodjék. Fáradozása átmeneti sikerek után az egyesülést ellenzők erőszakos fellépése miatt kárba veszett.

A következő kísérletre az 1640-es években került sor. Taraszovics Bazil, akit I. Rákóczi György nevezett ki Munkács görög rítusú püspökévé, hosszas tárgyalás és habozás után 1642-ben Gapare Mattei bécsi apostoli nuncius előtt letette a katolikus hitvallást. Mivel az erdélyi protestáns politika nem nézte jó szemmel a rutén nép egyesülését Rómával, Taraszovics csak a királyi Magyarország keleti részében dolgozhatott az unió érdekében. Püspöki székhelyére, Munkácsra élete végén tért vissza. Ennek valószínűleg az lehetett a feltétele, hogy az uniót, legalábbis külsőleg meg kellett tagadnia. Ezt azért vállalta, hogy ő jelölhesse ki utódául az unió legbuzgóbb apostolát,

Parthén Péter bazilita szerzetest, akinek erőfeszítéseit 1646-ban tartós siker koronázta. Április 24-én Ungváron 63 kárpátaljai rutén pap az egri püspök, Jakusith György jelenlétében letette a katolikus hitvallást és egyesült a római egyházzal.

Parthén (Parthenius) Pétert 1651-ben választották meg munkácsi püspökké. Róma 1655-ben erősítette meg a választást. Ebben az évben Lippay esztergomi érsek Rómába küldött jelentése szerint az egyesült papok száma 650 közül már 400 volt. Parthén Munkácsra II. Rákóczi György halála után (1660) csak akkor mehetett vissza, amikor II. Rákóczi özvegye Báthory Zsófia katolizált, majd 1664-ben beleegyezett abba, hogy Parthén elfoglalhassa székhelyét.

Parthén püspök 1664-ben bekövetkezett halála után 25 évig betöltetlen maradt a munkácsi püspöki szék. Jóllehet a papság választott püspököt, ezt sem Báthory Zsófia, sem a bécsi udvar nem fogadta el. Végül a Szentszék Kollonich közreműködésével De Camelis József chiosi származású bazilita szerzetest nevezte ki, aki 1689-ben érkezett meg Ungvárra. Eredményes tevékenységét támogatta a bécsi udvar politikája. 1692-ben Lipót király az unióra tért papokat és leszármazottait kiemelte a jobbágysorból és társadalmilag egyenlőkké tette őket a latin papsággal. Az unió tartósságát nagyban előmozdították az idők folyamán az ország keleti, északkeleti területein alakult bazilita kolostorok, melyek közül a leghíresebb a nagy búcsújáróhely, Máriapócs lett.

b) *A román egyesülés*

A török kiűzése után a királyi csapatokkal 1690-ben Erdélybe érkezett tábori lelkészek és az Erdélyben újból letelepedett jezsuiták azonnal hozzáfogtak a keleti szertartású románok egyesítésének előkészítéséhez. Az uniót előmozdította az is, hogy 1692-ben I. Lipót király az egyesült román papoknak is megadta az egyesült rutén papoknak biztosított társadalmi kiváltságokat. Gyulafehérvár plébánosa, Baranyi Pál jezsuita érintkezésbe lépett és az unióval kapcsolatos megbeszéléseket folytatott Szerémi Teofillal, a város ortodox püspökével. Teofil püspök 1697-ben meghívta Baranyit a román esperesek össze-

jövetelére, melyen beható tanácskozás után a jelenlevők kijelentették, hogy hajlandók Rómával egyesülni.

Teofil püspök még 1697-ben meghalt. Anghel Athanáz 1698 októberében Gyulafehérváron zsinatot rendezett, amelyen 2270 román pap egyesült Rómával. Részükre I. Lipót 1701-ben keleti szertartású püspökséget állított föl Gyulafehérvár székhellyel. Ennek püspöke Athanáz lett. Halála után azonban az új püspökséggel kapcsolatban különböző nehézségek merültek föl a Gyulafehérvárra visszatért latin szertartású püspök követelése miatt. A nehézségeket XIII. Ince pápa (1721–1724) hidalta át, aki 1721-ben az Erdélyben élő egyesült oláhok, rutének, rácok, görögök és más nemzetiségűek számára Fogaras székhellyel új egyházmegyét alapított. III. Károly az új püspökségnek adományozta a szamosújvári uradalmat. A püspökség székhelyét később Balázsfalvára helyezték át.

c) Uniós kísérletek a délszlávok körében

A rutének és románok között jelentős eredményeket felmutató egységmozgalom az ország deli megyéibe költözött szerbek között is megindult. Az uniót leginkább Jány Ferenc szerémi püspök támogatta. Kezdeményezésére, miután a Szerémség felszabadult a török megszállás alól, több szerémségi és dunántúli szerb pap egyesült Rómával. Jány püspök elősegítette, hogy az egyházmegyéjébe költözött és egyesült szerbek Raics Longinus személyében püspököt kapjanak. A püspök székhelye a Pozsega megyei P a k r á c lett.

Amikor a török elől menekülve 1690-ben Csernojevics Arzén ipeki pátriárka vezetésével 40 ezer szerb család, ca 200 ezer ember letelepedett hazánk déli részén, a szépen megindult mozgalom visszafejlődött, mert ez a jelentős szerb ortodox tömeg felszívta a dunántúli és a horvátországi egyesült keletieket.

* * *

A Fejedelemség közjogi különállása ellenére többé-kevésbé egységes, a katolikus Habsburgok irányítása alatt álló ország, az államhatalom és az arisztokrácia jórészenek támogatása, újabb szerzetesrendek garmadájának feltűnése,

az extenzív terjeszkedés lehetősége a felszabadított területeken, óriási létszámgyarapodás az uniós eredmények révén: ezek azok a több mint pozitív koordináták, amely a szinte monopóliumhelyzetbe jutott katolicizmus távlatait meghatározták a Rákóczi-szabadságharc után.

Kérdés viszont, hogy az ekkorra már majd 200 éves trienti program, szellemiség és spiritualitás szinte változatlan alkalmazása mennyire tudott megfelelni nálunk is a korszak olyan kihívásainak, mint az állami hatalomgyakorlás, a közgondolkodás, kultúra és tudomány szekularizációja, melyet eufemizáló elfogultsággal felvilágosodásnak is szoktak nevezni.

XI.

A magyarországi katolikus konfesszionalizáció és Róma
(Összegzés helyett)

Láthattuk részleteiben: Magyarországon a katolikus konfesszionalizáció a „hosszú török háború” (1593–1606) lezárultával vehette csak tulajdonképpen kezdetét. A Trienti Zsinat reformhatározatai a 17. század század első évtizedeitől kezdtek igazából érvényre jutni. A katolikus megújulás lendülete – erőteljes ellenreformációs törekvésekkel párosulva – egészen a török alóli felszabadító háborúig (1683–1699) kitartott, diadalra jutott. Ezután mindenekelőtt az egykori hódoltság egyházi életének újjászervezésében folytatta expanzióját.

Ezzel szemben az 1620-as évekre a reformpápák kora véget ért, a katolikus megújulás nyugvópontra jutott saját központjában, a római hivatalok működését egyre inkább az erőteljes bürokratizáció jellemezte. VIII. Orbán és utódai pontifikátusa alatt a pápaság befelé fordult, elszigetelődött a kontinensen belül. A törökök ellen a századfordulón folytatott keresztes harc veresége után az Egyházi Állam érdekei régóta nem tapasztalt mértékben kerültek előtérbe. A Szentszék lassacskán nem találta a helyét a vesztfáliai békében kialakított új európai rendben. A nemzeti egyházakkal állandósultak a joghatósági viták. Az éppen csak megszilárdult trienti egyházmodellt új irányzatok: a janzenizmus és az epizkopalizmus, világi téren a racionalista gondolkodás kifejlődése állították újabb kihívások elé. A pápaság reformja 1622-ben a Hitterjesztési Kongregáció megalapításával végképp befejeződött. A 17. század derekának pápai egyedül a világmisziók terén értek el maradandó eredményeket.

A magyar katolicizmus és a Szentszék korabeli viszonyát alapvetően e körülmények határozták meg. A reform megkésett hazai végrehajtása során adódó nehézségek, a magyarság és Róma – elsősorban az oszmán veszély kezelésében – eltérő politikai érdekei számos feszültség forrása lettek. Amikorra azonban az új egyházfegyelem hazai viszonylatban is megszilárdult, kikristályosodtak a kapcsolattartás gyakorlati módozatai, majd XI. Ince trónra lépté-

vel a pápai külpolitika újra a nagy cél elérésére törekedett, azaz a török Európából történő kiűzésének jelszavát tűzte zászlajára, a katolikus Magyarország és Róma kapcsolata ezeréves történelmének sem előtte, sem utána meg nem haladott fejezetéhez érkezett.

I. A KERET: KÁNONJOGI ELŐÍRÁSOK ÉS
KATOLIKUS REFORM

A kapcsolatok vezérfonalát e korszakban is a kánonjog Róma primátusát biztosító előírásai jelentették, de a reformrendeletek nyomán számos új, s immár a korábbinál sokkal intenzívebb és rendszeresebb formában. Miként a trienti reform megvalósításának élén, úgy Magyarország és az Apostoli Szék 17. századi egyházi érintkezéseinek középpontjában az apostolutódok, a püspökök álltak.

a) Püspökkinevezések

A főpásztorok személyének kiválasztása a középkor végén kialakult gyakorlat szerint a Szent István-i alapítások címén a magyar királyok úgynevezett főkegyúri joga maradt, az érvényes püspökszenteléshez szükséges kánoni eljárást azonban teljes egészében a Kúria felügyelte. Arra csupán egy példát találunk, hogy Róma a saját jelöltjét kívánta volna egyik hazai egyházmegegyénk élére állítani. 1629-ben a későbbi boszniai püspök, a Rómában élő – és a pálos rendi reform kapcsán már előkerült – Marnavich Tomkó János zágrábi kinevezése érdekében interveniáltak a bécsi udvarnál és Pázmány Péter esztergomi érseknél, eredménytelenül. Az uralkodó által kinevezett főpápok viszont számos esetben kénytelenek voltak nélkülözni pápai megerősítésüket (*confirmatio*). Sohasem személyes alkalmatlanságuk miatt emeltek kifogást. Az esetleges olyan akadályok alól, mint a protestáns szülőktől való származás, hiányzó teológiai, egyházi fokozat, minden esetben felmentést kaptak.

A problémát részben a főkegyúri jog körül újra és újra fellángoló viták okozták. XV. Gergellyel (1621–1623) kezdődően az Apostoli Szék minden addiginál céltudatosabban igyekezett szerte a világon a működésében akadályozott vagy nem kielégítően funkcionáló helyi hierarchiát a saját maga által

kinevezett adminisztrátorokkal helyettesíteni, s e területeken is új, missziós struktúrát kiépíteni. Törekvései miatt óhatatlanul összeütközésbe került a hagyományos jogaik csorbíthatlan megőrzését kívánó államokkal, különösen a portugál és a magyar uralkodókkal. A portugál korona mindenekelőtt a gyarmatbirodalom egyházkormányzatának felügyeletére tartott igényt, Habsburg-uralkodóink pedig – mint már láthattuk – feltétlenül ragaszkodtak a magyar hódoltság egyházmegyéi (boszniai, tinini, szendrői, szerémi, pécsi, csanádi), valamint a váradi és erdélyi püspökség székhelyükön való működésükben akadályozott főpásztorainak kinevezéséhez.

Ráadásul a buzgó katolikus II. Ferdinánd uralkodása idején számos már csak címében élő, török és velencei uralom alá tartozó balkáni és dalmáciai püspökségre (osori, nonai, trebinjei stb.) vonatkozó igényt felélesztettek. A viták során mindkét fél történeti érveléssel bizonygatta igazát. Szorgos kutatásokat végeztek a magyar kancelláriai és a pápai levéltárakban, ügyvédek terjedelmes emlékiratokat készítettek. Sőt a hazai igényeket az államalapító szent király kortársának, II. Szilveszter pápának (999–1003) frissiben hamisított bullájával is igyekeztek megtámogatni. Igen valószínű, hogy szerzője (*cui prodest*) a már említett és kiváló római kapcsolatokkal rendelkező Marnavich Tomkó János.

A főkegyúri jog körüli viták tetőpontját a szerémi és boszniai püspökség betöltése miatt keletkezett bonyodalmak jelentették az 1660-as években. Az ügyet külön bíborosi bizottság vizsgálta meg. Ezután alakult ki az a gyakorlat, hogy a bizonyosan Szent István által alapított egyházmegyéik élén Róma minden ellenvetés nélkül megerősítette az uralkodó által kinevezett püspököket, viszont Erdély és a hódoltság déli részének helyzete csak akkor rendeződött véglegesen, amikor azok újra a Habsburgok fennhatósága alá kerültek.

A püspökök felszentelésének másik fő akadályát a megerősítő bullákért fizetendő díjak (*annata*) kérdése jelentette. A XI. Ince államháztartási reformjáig deficités pápai udvar az évszázados kedvezményt visszavonva újra megkövetelte a középkori jövedelmek alapján kivetett illetékek megfizetését. Teljesítése esetén ez elviselhetetlen terhet rótt volna a hazai katolicizmusra. Az esztergomi érsekségnél például 4000 Ft-ot tett ki a *taxa*. Míg a magyar egyház szerzett jogának tekintette a díjmentességet, addig Róma csak külön

kérelemre történő esetenkénti, bár jelentős engedmények megadását tartotta elfogadhatónak. 1645-re érvényre is juttatta ebbéli álláspontját.

b) Kánoni perek, *ad limina* jelentések, fakultások

Ugyancsak a pápai megerősítésekhez kapcsolódott az úgynevezett kánoni kivizsgálási eljárás (*processus informativus*). A középkori eredetű és Trient által megújított gyakorlat szerint tanúkat hallgattak ki a jelölt tulajdonságairól, egyházmegyéje állapotáról. A közjegyzői okirat formájában kiállított jegyzőkönyveket, sokszor az új főpásztor születési, iskolai, kinevezési irataival kiegészítve küldték fel a Szentszékhöz. A pápai udvarban ennek alapján döntöttek a kiválasztott személy felszentelhetőségéről. 1613-tól a század végéig hozzávetőleg 140 ilyen jegyzőkönyv maradt ránk, s mintegy 300 tanú neve ismert. Róma püspökök, kanonokok, egyházmegyes és szerzetes papok, a bécsi *Pazmaneum* növendékei, főnemesek, kancelláriai és kamarai tisztségviselők, uradalmi intézők, olykor a helyi körülményeket jól ismerő nemesek és kereskedők eskü alatt tett vallomásaiból tájékozódhatott a magyarországi egyházi viszonyok alakulásáról.

A Kúria másik, kánonilag előírt információs forrása a megyéspüspökök négyévente kötelező *ad limina* jelentése volt. Úgy tűnik, főpásztoraink csak elvétve tettek eleget kötelezettségüknek, így a korszakból ma mindössze 22 hazai reláció szövege található meg a vatikáni levéltárban, igaz, köztük olyan terjedelmes és részletes beszámolók, mint Lippay György, Szelepcsény György prímások 1650-i és 1676-i, valamint Pongrácz György váci püspök 1675. évi információja. A relációk elmaradozása szorosan összefügg a pápai megerősítések körüli problémákkal. A püspökök tudniillik csak a felszentelésük előtti esküben kötelezték magukat a rendszeres jelentéstételre, így azt megelőzően felmentve érezték magukat a kánoni előírás alól. E beszámolók hiányát azok a közvetlenül a pápához intézett levelek pótolják, amelyek alkalmankénti sikerekről, új intézmények létrehozásáról, s különösen a század második felétől tömeges megtérésekről számolnak be.

Róma előtt ha megkésve is, valamint számos hiányosságtól kísérve egy fokozatosan reformálódó egyházi élet képe bontakozott ki. A megyéspüspökök több-kevesebb rendszerességgel vizitálták, vizitáltatták egyházmegyéjüket,

szemináriumokat, iskolákat, rendházakat alapítottak, közreműködtek a szerzetesrendek megreformálásában. A legjelentősebb eredmény e téren a magyar alapítású pálos rendnek a Szentszék aktív részvételével történő újjászülése volt. Meghonosították a római rítust és breviáriumot, erőfeszítéseket tettek a görög rítusú ruténnel való unió megteremtésére. A királyságbeli országrészen többnyire a székhelyükön tartózkodtak, prédikáltak, béráltak, valamint – ha nem is mindig az előírt időközönként – egyházmegyei és tartományi zsinatokat tartottak. Az új püspökök jelentős része már pápai kollégiumokban folytatta tanulmányait (leginkább a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*ban), s számos növendéküknek igyekeztek ezekben helyet biztosítani.

A kapcsolatoknak az egyházjog által körülírt utolsó nagy területét a Szentszék által adható különféle felmentések, felhatalmazások alkották. Ezen a ponton nem csupán a felsőpapság, de a magyar egyház egésze is ezernyi szálon kötődött a központi egyházkormányzathoz. A szentelési, liturgikus, misézési kedvezmények, hordozható oltár- és magánkápolna-kiváltság, kolostor klauzúrába való belépés engedélyezése, búcsúk megadása, eskü, fogadalom, böjt alóli, házassági diszpenzációk iránti hazai kérelmek tömege mind-mind azt mutatja, hogy Róma primátusa az újjászülendő vallási élet mindennapjaiban jelenlévő valósággá vált.

2. A SZÁLAK: NUNCIUSOK, KÖVETEK, BÍBOROS-PROTEKTOROK, ÁGENSEK

a) Nunciusok

A Szentszék a reformok megvalósítását állandó diplomáciai képviselői révén követte figyelemmel. A nunciatúrák intézménye behálózta a korabeli katolikus Európát. Magyarország az örökös tartományokkal együtt a bécsi nuncius joghatósága alá tartozott. A Rómával való kapcsolattartásban a nuncius és hivatala kulcsszerepet töltött be. Hetenként több jelentésében informálta a pápai államtitkárságot az aktuális politikai és egyházi történésekről, köztük szép számmal magyar vonatkozásúakról. Ő folytatta le legtöbbször bécsi palo-

tájában a kánoni kivizsgálási eljárásokat, küldte el diplomáciai postájával a Szentszékhez intézett leveleket, kérvényeket, s juttatta el a pápai brévéket, bullákat címzettjeikhez.

Az egyházi törvényszékek előtt folyó házassági, örökösödési, fegyelmi perek harmadfokon a nunciatúra bírósága elé kerültek, ahol az ügyek újbóli felülvizsgálatával rendszerint egy jogban jártas hazai prelátust bízta meg. A magyar főpapok, köztük Pázmány is több esetben a szükséges háttér-információk megadásával igyekeztek segíteni, sőt olykor befolyásolni a döntéshozatalt. A nuncius ítélkezett az Itáliából Magyarországra küldött misszionáriusok felett is. A század végétől Kollonich Lipótnak (1695–1707) köszönhetően visszaállt a magyar primások harmadfokú bíraskodási joga, ami mindmáig kánonjogi különlegességnek számít.

A perek befejezését csak elvétele tette át a Kúriához, mint például az ordináriusok és a szerzetesrendek közötti kontroverziák, rendházalapítások ügyeit. Ezeket a század második felében főként a – korábban magyar viszonylatban csekély szerepet játszó – Püspöki és Szerzetesi Kongregáció elé utalták. Közvetlenül Rómában egyedül a zágrábi káptalan indított pert Bologna városa ellen ottani kollégiuma birtokaiért, méghozzá sikerrel.

A pápai követek az országban szinte csak az országgyűlések alkalmával jelentek meg, ahol szorosan együttműködtek a katolikus párttal a protestánsok ellenében. Giovanni Battista Pallotto nuncius visszarendelése előtti pozsonyi látogatása Pázmánynál és Esterházy nádornál, valamint a látottakról küldött meleg hangú beszámolója 1630 júniusából ritka kivételnek számított.

b) Bíboros-protektorok, császári követek

Természetesen a magyar egyház sem nélkülözhetette érdekeinek római képviselőit. A késő középkorban alakult ki a Kúriánál a bíboros-protektorátus intézménye az egyes országok, szerzetesrendek ügyeinek képviselésére, pártfogására. Magyarországnak e korszakban az örökös tartományokkal közös protektora volt. A bíboros-protektor legfontosabb feladataként a püspökök pápai megerősítésének kieszközölését intézte: a pápa és a kardinálisok együttes ülésén, a konzisztóriumban ő terjesztette elő a jelöltek nevét, referált a kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvekből készített kivonatok alapján

tulajdonságaikról, egyházmegyéik állapotáról. Tevékenységéért *propinának* nevezett illeték járt, s a magyar főpapok nemcsak az annáták mérsékléséért, hanem ennek elengedéséért is kénytelenek voltak hadakozni.

A rendszerint császárhű olasz arisztokrata családokból kikerülő kardinális-protektorok működése számos kívánnivalót hagyott maga után. A magyar főpapok gyakran őket okolták – leváltásukat követelve – felszentelésük elmaradásáért. Már Pázmány Péter szükségesnek tartotta egy önálló, ellenszolgálatások nélkül működő magyar protektorátus kialakítását: „Úgy tetszik énnekem, hogy a’ Magyar Országi Protectionnak csak Titulárisnak kellene lenni és nem haszonra Nézőnek” – írja 1635-ben. Utódai, Lippay és Szelepcvény beteljesületlen bíborosi ambícióiban, azon túl, hogy egy folyamatos és saját jogon alapuló magyar jelenlétet igyekeztek megteremteni a Bíborosi Kollégiumban, vélhetően e probléma megoldatlansága is szerepet játszott.

Szintén jelentős a század első felében Rómában működő császári követség szerepe. A magyar egyházat érintő ügyekben írt uralkodói leveleket is ők adták át a pápának a szokásos pénteki kihallgatásokon, figyelemmel kísérték és sürgették a bennük foglaltak végrehajtását. Jóllehet személyes fellépésük sokszor pozitív hatást gyakorolt a kérések teljesítésére, inkább a magyarországi címet viselő idegen főpapok használták ki az ebben rejlő lehetőségeket. A kevés kivétel egyike a későbbi pécsi, majd zágrábi püspök, Vinkovich Benedek, aki még zágrábi nagyprépostként lépett érintkezésbe Paolo Savelli császári követtel püspöksüveg (*infula*) viselési jogának pápai engedélyeztetése érdekében. Az 1650-es évektől az állandó követek feladatait Németország bíboros-protektorai vették át.

c) Püspökkari ágensek

A pápai bíróság, a *Sacra Rota Romana* német ülnökeinek, a Német-Magyar Kollégium rektorainak részbeni és a Rómában tanuló magyar klerikusok ímmel-ámmal végzett közreműködése mellett a magyar katolicizmus római képviselőjének legfontosabb tényezői az állandó ágensek voltak.

Szerepük pótolhatatlan az ügyek intézésénél: bejáratosak az államtitkárságra, a nagy hatalmú bíboros neposhoz, továbbá a pápai kiváltságokat osztó hivatalhoz, a *Dataria Apostolicához*, a pénzügyeket kezelő és a bullákat kiállító

apostoli kamarához, valamint a Magyarországot missziós területként felügyelő hitterjesztési, a püspökkinevezésekben illetékes konzisztoriális s a trienti határozatok végrehajtását ellenőrző zsinati kongregációkhoz. Leveleket kézbesítenek, tartalmukhoz a számukra megküldött instrukciók alapján szóbeli kiegészítéseket fűznek, intézik a jezsuiták közreműködésével történő pénzáttalásokat, postázzák a válaszokat.

Az alacsonyabb rangú szentszéki tisztviselőktől, kongregációs titkároktól szerzett értesülések alapján rendszeresen ők tájékoztatták a magyar egyház vezetését a felmerülő nehézségekről, az újabb pápai rendelkezésekről s a legfrissebb római hírekről. A bécsi nuncius mellett az ágensek közreműködése biztosította a folyamatos összeköttetést a Kúriával.

Kezdetben kizárólag az esztergomi érsekek szolgálatában álltak, mint Matteo Renzi, vagy a prágai nunciatura korábbi tisztviselője, Camillo Cattaneo apát. Először az 1637/38. évi országgyűlésre összegyűlt főpapok választottak élükön Lósy Imre primással a magyar egyház egészét képviselő ágenset (*Agens Cleri/Praelatorum Hungariae in Urbe*) a nápolyi születésű Pietro Giacomo Favilla személyében. Számára magyar nemességet, valamint királyi tanácsosi címet is kieszközöltek. Lósynak az önálló magyar bíboros-protektorátus létrehozására vonatkozó újabb javaslatait III. Ferdinánd (1637–1657) mindazonáltal elutasította.

A majd két évtizedig működő Favilla, akinek hivatalát 1654-ben hasonló nevű unokaöccse, Pietro Giacomo Larzona-Favilla örökölte meg, hazai főuraktól is vállalt megbízatást: 1642-ben ő igyekezett behajtani Esterházy Miklós nádor számára a Bécsből 1639 folyamán visszatért nuncius, Malatesta Baglioni több ezer forintos adósságát. Favillát a források gyakran az egész ország képviselőjeként (*l'Agente d'Ongaria*) emlegetik. Antonio Francesco Gallo volt nunciaturiai ügyhallgató és a sienai Alessandro Vecchi apát után a magyar ügyvivő 1676-tól egy Magyarországra települt és itt egyházi javadalmakat is szerző itáliai család tagja, a jogi végzettségű Giovanni Giani (Jány) bátai apát lett.

A hazai háttérrel rendelkező, ugyancsak magyar királyi tanácsosi címmel felruházott olasz ügyvéd kiküldése szerencsés döntés volt Szelepcvény primás részéről. A római magyar agentúra, amelynek megszervezése a hazai zsinatok

vissza-visszatérő napirendi pontja volt, az ő ideje alatt már zökkenőmentesen működött. Míg elődeit azzal is megvádolták, hogy elsikkasztva a magyar püspökök Rómába küldött pénzáttalait ők az okai a pápai megerősítések elmaradásának, Giani – úgy tűnik – kívül tudott maradni a szövevényes helyi érdekellentéteken, s 1679-ben I. Lipóttól monopóliumot kapott a magyar ügyek kizárólagos intézésére.

Giani megbízatásának teljesítését nagyban megkönnyítette a magyar ügyek képvisleti rendszerének kétpólusúvá szűkülése. A diplomáciai feladatokat a század közepétől ellátó német protektorátus, valamint Magyarország és az örökös tartományok protektorátusa élén 1666-tól ugyanaz a bíboros állt, s ez végett vetett a két intézmény közötti korábbi rivalizálásnak. A perszonálunióban gyakorlatilag egyesített protektorátus kizárólagos joggal intézte a Bécsből megküldött kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvek ellenőrzését, kivonatolását, sőt olykor maga is lefolytatott ilyen eljárást. Pozitív szerepe ellenére a császári követség megszűnése valamint a *Rota* német auditorainak háttérbe szorulása még inkább áttekinthetővé tette a korábban sokszor összekuszálódó munkamegosztást. Ezen nem változtatott az 1659-től Rómában tartózkodó jezsuita magyar gyóntató (penitenciárius), Klobusiczky János alkalmankénti közreműködése sem.

d) Alkalmi küldöttek

A kapcsolattartás állandó formáit szervesen kiegészítette az alkalmi küldöttek megjelenése az Örök Városban. 1611-ben a feloszlott egri káptalan képviselőjében Dallos Miklós nagyprépost személyesen kérte V. Pál közreműködését a testület helyreállításához, s nyújtott Forgách Ferenc prímás – akinek római utazását a bécsi udvar megakadályozta – megbízásából Pázmány 1614–1615-ös küldetéséhez hasonlóan átfogó tájékoztatást a magyarországi katolicizmus helyzetéről, a térítések előrehaladásáról. 1637-ben Szelephény György és Baghy István esztergomi kanonokok, harminc évvel később a pálos rend római megtelepítésének és egy magyar nemzeti templom létrehozásának ügyében is fáradozó fr. Vanoviczky János működtek közre az újonnan kinevezett esztergomi érsekek metropolitai jelvénye, a *pallium* kieszközlésében. Zág-

25. Szent Péter bazilikája és tere

ráb főpásztorai rendszeresen külön utakon, saját képviselőik útján intézték ügyes-bajos dolgaikat Rómában.

A magyar püspökök csak elvétve tettek eleget személyes megjelenési kötelezettségüknek, *ad limina* jelentéseiket megbízottak útján nyújtották be: Pázmány rövid relációit több ízben Senkivics Mátyas esztergomi kanonok, Lippay és Szelephény prímások fentebb említett 1650-es és 1676-os beszámolóit Macripodari Jácint esztergomi segédpüspök, valamint Francesco Giani (a római ágens Giovanni fivére) közvetítésével. Kizárólag *ad limina* látogatás és jelentéstétel céljából, olvashattuk már, egyedül Pongrácz György váci püspök kelt útra 1675-ben.

Több főpap útját főként megerősítő bullák megszerzése motiválta. Thelegdy János 1611-ben boszniai püspökként, majd az 1625-i jubileumi Szent-

évben kalocsai érsekként, Jakusith György veszprémi püspökként 1639-ben, majd Bielavich György tinini és Jurjevich Péter szerémi püspök, valamint Csanád főpásztor, gróf Pálffy Tamás a század derekán, majd 1676-ban gróf Kéry János ugyancsak szerémi püspök elsősorban emiatt vállalták, olykor nem is hiába az utazás kényelmetlenségeit.

Pázmány 1632-es és Jakusith (immár egri püspök) 1645-ös követségének középpontjában politikai megbízatásuk állt. 1687-ben a későbbi csanádi püspök, a pálos Nádasdy László elsősorban azért tért vissza Rómába, hogy XI. Incét Thököly és I. Lipót közötti közvetítésre kérje fel. Pázmány állandó római császári követségének 1632 és 1634 között többször felvetődő ötlete, valamint utódának, Lippay Györgynek 1658. évi császári missziója terv maradt csupán.

3. FÉNYEK ÉS ÁRNYAK

a) A század eleje: együttműködés

Az intézményes és a kánonjog által szabályozott összeköttetéseken túl a magyar egyház vezetése és Róma viszonyát a század első évtizedeiben jellemezte a legszorosabb együttműködés. A rekatolizáció hosszas folyamatát elindító, esztergomi érseki kinevezésével szinte egy időben bíborosi méltóságra emelt Forgách Ferenc legfőbb politikai támaszát a pápai diplomácia és a pápák ekkor még az uralkodók felett is érvényesülő lelki szupremáciája nyújtotta.

A hatalmat javarészt az evangélikus és református rendek támogatásával megszerző II. Mátyás uralma idején az Illésházy István és Thurzó György nádorok nevével fémjelzett, az 1608. évi országgyűlés vallásügyi rendelkezéseiben testet öltő protestáns túlsúly ellenében a katolicizmus mozgásterét csak a Szentszék aktív közreműködésével lehetett megteremteni. A pápa személyes vezetése alatt álló, legtekintélyesebb kongregáció, a Szent Hivatal (*Sacrum Officium*, vagyis a római inkvizíció) a katolikus vallás ellen irányuló törvények jóváhagyása miatt Forgách indítványára vizsgálatot kezdett a Habsburg-király ellen, s az esetleges kiközösítést elkerülendő a bécsi udvar végül támogatást nyújtott a rendelkezések gyakorlati végrehajtásának elodázásához.

Utódaival ellentétben V. Pál pápa (1605–1621) még nagyfokú megértést tanúsított a kánoni előírások betartatása terén. Főúri vegyes házasságoknál például a protestáns fél katolizálását megelőzően is megadta a szükséges, sőt a szokásostól eltérő szövegezésű diszpenzációkat. A nyilvános konverzióra a titokban vállalt kötelezettségnek megfelelően a házasságkötés után került sor, amikor a szülői befolyás már érvényét veszítette. Az első ilyen, s nagy port felteremtő eset a Czobor Mihállyal házasságra lépő Thurzó Zsuzsanna (a már említett nádor lánya) Forgách primás által előkészített megtérése volt 1610-ben.

Szintén a Borghese-pápa volt az, aki lehetővé tette, hogy Pázmány elhagyhassa a jezsuita rendet – bár ez jogilag végül nem történt meg –, s így fogadalmi ellenére elfoglalhassa érseki székét, amelynek mielőbbi betöltését a pápai nunciusok oly állhatatosan sürgették. Az esztergomi főszékeskáptalan nem véletlenül tért ki V. Pál közreműködésére a kinevezést Rómának megjelentő levelében.

Pázmány főpapi működése messzemenően beváltotta e reményeket, élete utolsó szakaszában azonban a magyar egyház és Róma viszonyában komoly törés keletkezett. Amíg az 1630-as évek elejéig politikai téren is töretlen volt az együttműködés (Pázmány ennek köszönhette bíborosi kinevezését); és a hazai klérus folyamatos erőfeszítéseket tett arra, hogy „amennyire lehetséges, mindenben a mi és mindenki anyjához, a Szent Római Egyházhoz alkalmazkodjunk”, ezután egyre inkább erőteljes kiábrándulás, sőt elégedetlenség jelei mutatkoztak meg soraiban.

b) A század dereka: problémák

A fordulópontot Pázmány 1632. évi római követsége jelentette. A Habsburg-küldetésben érkező primás olyannyira éles összeütközésbe került az egyre erőteljesebb francia orientációt folytató Barberini pápával, VIII. Orbánnal, hogy a római udvarban az elkövetkezőkben nemkívánatos személynek tekintették a magyar primást, sőt a Szentszék diplomáciája kifejezetten meg is akadályozta állandó követként, ill. bíboros-protektorként való visszatérését. Jóllehet a pápai nunciusok a magyar főpapság körében tapasztalt engedetlenséget

és bizonyos kánoni kötelezettségek elhanyagolását Pázmány személyes elégedetlenségének és hatásának tudták be, az okok ennél szerteágazóbbak voltak.

Miközben nap mint nap erőteljes harcot folytattak a protestantizmus ellen többek között a pápaság tekintélyének védelmében, jelentős összegeket fordítottak új intézmények létesítésére és a török elleni védelem céljaira, a hazai főpapok úgy érezték, hogy a Barberinik Rómájától egyre kevésbé kapják meg a szükséges segítséget: elterjedt körükben az a felfogás, hogy „számukra minden kapu bezárult arra nézve, hogy bármilyen kedvezményben és igazságos elbírálásban lehessen részük”. Mindez főként annak fényében vetődött fel különös éllal, hogy a hazai egyházban továbbra is erőteljes elvárásokkal éltek Róma irányában, folyamatos támogatást igényeltek nem csupán vallási, hanem politikai téren is.

Az egyre inkább befelé forduló és növekvő deficitell küszködő pápaság azonban ekkor egyszerűen nem tudott mit kezdeni a török kiűzésének tervét feszegető hazai javaslatokkal, s mereven ragaszkodott jogai érvényesítéséhez, leginkább a különféle illetékek megfizetése terén – amint azt már fentebb láthattuk. Ez a kettősség: egyfelől a felfokozott igények, másfelől az ezek beteljesületlensége okozta averziók XI. Ince trónra léptéig végigkísérték a hazai katolicizmus és a Szentszék viszonyát.

Nem javították a helyzetet a Magyarországra küldött apostoli misszionáriusok sem, akik a hazai főpapokénál szélesebb körű lelki hatalommal – vagyis számos olyan fakultással, amelyért egyébként Rómához kellett folyamodni – rendelkeztek, s csak újabb feszültségeket okoztak.

A krízis csúcspontját az 1639 szeptemberében tartott nagyszombati püspökkari értekezlet jelentette. A gyűlésről az uralkodóhoz intézett felterjesztésükben, amelyet a pápai nuncius egyébként hasztalan igyekezett megszerezni, a püspökök a problémákért kizárólag a „kúriai minisztereket” tették felelőssé, s a hosszasan elősorolt történelmi példák alapján arra biztatták III. Ferdinándot, hogy ragaszkodjék valamennyi, a magyar koronához tartozó püspökség feletti kinevezési jogához. A határozat a római képviselőt a protektorátus kikapcsolásával kizárólag a császári követ és az ágens együttműködésére kívánta alapozni.

Egyházi jogi szempontból két megállapításuk emelhető ki. Javaslatot tettek arra nézve, hogy a püspökkinevezésekhez kapcsolódó kánoni kivizsgálási eljárást vegyék ki a bécsi nuncius kezéből, s azt az esztergomi érsek mint prímás és a Szentszék született követe (*legatus natus*) folytassa le az – állítólagos – korábbi gyakorlatnak megfelelően. (Elképzelésük sok hasonlóságot mutat a trienti zsinaton huzamosabb ideig napirenden lévő, ám végül elvetett javaslat-tal, amely az új főpásztor metropolitájára kívánta bízni a kánoni ellenőrzés lefolytatását.)

Másrészt hangot adtak azon felfogásuknak, hogy a pápának az érvényes püspökszenteléshez adandó megerősítési joga hazai téren valójában a magyar királyoknak az Apostoli Szék irányában mutatott különös tiszteletén alapul, mivel a hajdani uralkodók „az Ósegyház azon gyakorlatát is fogantatosíthatták volna, hogy a királyi választás után az ország püspökeit metropolitájuk szentelje fel két püspök közreműködésével; mégis a királyi választásnak a felszentelést lehetővé tévő megerősítését Róma legszentebb főpapjára ruházták és számára rezerválták, jóllehet az Ósegyház gyakorlatát... a magyarság megtérésének kezdetétől a Szentszék beleegyezésével bevezethették volna”.

E tétel felállításában egy olyan jellegű, Rómától függetlenedő nemzeti egyház megteremtésének lehetősége fogalmazódik meg, amelyhez hasonlóan ebben az időszakban főként a francia egyház gallikán mozgalmaiban fedezhetünk fel.

Az elhúzódozó illetékfizetési vitában ez az elméleti felvetés a gyakorlati megvalósítás irányába tartott. Jakusith György egri püspök 1645-ös római tárgyalásai során arra az eshetőségre, ha a Szentszék nem hajlandó a kedvezmények megadására, kilátásba helyezte, hogy a magyar főpapok ünnepélyes tiltakozás kíséretében, pápai jóváhagyás nélkül „gondoskodnak majd a lelkek üdvösségéről, s az ősi jogok szerint három összehívott püspökkel fel fogják szenteltetni magukat, mivel a püspökszentelést a taxák megfizetésének lehetetlensége miatt más módon elnyerni nem képesek.”

A radikális felfogás hangoztatása elérte célját, s az új pápával, X. Inccel (1644–1655) létrejött a csupán jelképes annáta megfizetését előíró egyezség. Ennek megkötése után a Róma engedélye nélküli s így a szakításhoz veszélyét magában hordozó püspökszentelések gondolata többé nem vetődött fel.

Mindazonáltal egy bizonyos fokú önállóság nyomai továbbra is megmaradtak: a pápai nunciusok minden ellenkező irányú erőfeszítése ellenére a hazai püspökök – nem várva be a Szentszék jóváhagyását – uralkodói kinevezésük után azonnal átvették egyházmegyéjük világi és lelki kormányzását, s viselni kezdték a püspöki jelvényeket. A magyar királyi főkegyúri jogok legfőbb védelmezője voltaképpen nem a bécsi udvar, hanem a magyar egyház volt.

c) A század vége: a török kiűzése

Téves és egyoldalú megközelítést eredményezne azonban, ha mindeme polémiák, az új egyházfegyelem meghonosítása terén adódó nehézségek, a római képviselőben gyakran előforduló működési zavarok abszolutizálása nyomán egyfajta Róma-ellenességre akarnánk helyezni a hangsúlyt. Hiszen ezek a problémák a megsemmisülés határán ismét életre kelő magyar katolicizmus és a reformkorszakán már túljutott pápaság kapcsolatai újraszövéseinek csupán kísérőjelenségei, a lényegi elem mindebben egy sokrétű viszonyrendszer kiépülése és megszilárdulása.

A 17. század során nem volt a hazai egyháznak olyan szükséghelyzete, amikor legfőbb külpolitikai támaszát ne az Apostoli Széknél kereste volna. A protestáns I. Rákóczi György 1644–1645-ös felső-magyarországi hadjáratának megállításához X. Incétől vártak segítséget, Jakusith küldetésének elsődleges célja éppen ennek elnyerése volt. Az 1658 és 1664 közötti, Várad és Érsekújvár elvesztéséhez vezető török támadások idején Lippay György prímás kiváltképpen Erdély megmentése és katolizációja érdekében igyekezett kétségbeesetten VII. Sándor pápát (1655–1667) hathatós közbelépésre készíteni.

A vasvári béke megkötése után még egy olyan irreális terv is megfogalmazódott, hogy – tekintve a nemzet „ősi és mélyen gyökerező tiszteletét a Szentszék irányában, amelyet közvetlen pártfogójuknak tekintenek” – a Habsburgok helyett az országot közvetlenül az Apostoli Szék védnöksége és kormányzása alá helyezték. Mindezt Szelepcshény György kancellár, akkor kalocsai érsek közölte 1665 novemberében a legmélyebb titoktartás közepette Giulio Spinola nunciussal.

Szelepcshény mint esztergomi érsek az 1670-es évek második felében szinte naprakészen informálta Alderamo Cybo bíboros-államtitkárt a török és kuru-

cok mozgolódásairól, kellő időben ráirányítva az Egyházi Állam vezetésének figyelmét az újra feléledő és majd Bécs 1683. évi ostromában kiteljesülő pogány veszedelem nagyságára.

Miként a magyar katolicizmus a megújulás gondolatára, úgy a pápaság is kétségkívül megkésve rezonált a fokozott gondoskodását igénylő hazai elvárásokra. Amikor Róma ismét fogékony lett a török kiűzésének eszméjére, különösen az anyagiak egykor oly neuralgikus terén nem ismert lehetetlent. Az apostoli kamara éves kimutatásai szerint XI. Ince 1683 és 1688 között összesen 1 083 753,22 aranyat (*scudo*) költött nagyjából Francesco Buonvisi kardinális, bécsi nuncius közvetítésével Magyarország felszabadítására, s így közvetve a régebben számos gondot okozó csonka egyházszervezet helyreállítására.

A korábbi történetek ismeretében pedig különös jelentőséget nyer az a tény, hogy ezt megelőzően, 1682 őszén a magyar egyház elsőként ítélte el a francia nemzeti zsinaton végleges formába öntött, Róma-ellenes „gallikán artikulusokat”, s tett tanúbizonyságot a Szentszékhez való feltétlen ragaszkodásáról.

E ragaszkodás ellenére a tereziánus abszolutizmus majd a jozefinizmus egyházpolitikája következtében a magyar hierarchia és a pápaság kapcsolatai a 18. században sem váltak igazán szorossá.

XII. Kronológia

1501 Az előző évben kinevezett pannonhalmi apát, Tolnai Máté a rendi káptalanon megkezdi a bencés rend reformját.

1506 Fegyverneky Ferenc (ipoly)sági és Majthényi Uriel turóci prépost vezetésével elindul a premontréi rend reformja.

1513 A pápaválasztó konklávé alulmaradt Bakócz Tamás esztergomi érseket az új pápa, X. Leó a török ellen szervezendő kereszties hadjárat bíboros-legátusává nevezi ki.

1514 A keresztiesek toborzása vezet a Dózsa-féle parasztfelkeléshez, amelyben ferences szerzetesek is részt vesznek (Lőrinc pap). A helyzet elfajulása miatt Bakócz érsek betiltja a toborzás folytatását, a felkelést pedig rövidesen leverik.

1514 A parasztfelkelést követően, a budai országgyűlésen mutatja be Werbőczy István a Hármaskönyv (*Tripartitum*) címen ismert törvénygyűjteményét, amely szerint a pápa Magyarországon „a megüresedett egyházi javadalmak adományozása tekintetében semmi joghatóságot sem gyakorol, a megerősítés hatalmán kívül”. Werbőczy a főkegyúri jogot Szent István királynak II. Szilveszter pápától nyert felhatalmazásával és a konstanzi bullával indokolja.

1514 X. Leó pápa az addig független apátságokból létrehozza a magyar bencés kongregációt a pannonhalmi főapát vezetése alatt.

1516–1519 Keletkezik a Biblia egyes részeinek magyar fordítását tartalmazó Jordánszky-kódex.

1521 után Jelennek meg a lutheri reformáció eszméi Magyarországon a királyi udvarban, Mária királyné környezetében, illetve a német lakosságú városokban, először Sopronban (1522) és Brassóban (1523). Az 1523. és 1525. évi „eretnekellenes” törvények hatástalanok maradnak.

1524–1527 Készül el a Karthauzi Névtelen magyar nyelvű prédikációs gyűjteménye.

1526 A mohácsi vereség súlyos csapást mér a magyar főpapságra, a püspökök fele holtan marad a csatatéren. A kettős királyválasztást követő politikai bizonytalanság oda vezet, hogy 1538-ra már csak három, pápai megerősítéssel is rendelkező és felszentelt püspök marad az országban.

1530–1540 A lutheri reformáció eszméi gyors ütemben terjednek el az országban, részint a nagybirtokosok támogatásával, részint a mezővárosokban. Az első reformátori nemzedék nagy alakjai Dévai Bíró Mátyás, Sztárai Mihály, Szegedi Kis István, Huszár Gál. A becslések szerint a század végére a lakosság fele (vagy többsége), a nemességnek és a polgárságnak pedig 90 %-a protestáns.

1538 Szapolyai János király (1526–1540) parancsára zajlik a segeshvári hitvita a katolikus Szegedi Gergely ferences és a lutheránus Szántai István között.

1543 Buda török kézre kerülése (1541) után Esztergom is el-esik, ezért az esztergomi főkáptalan Nagyszombatba költözik (1820-ig a város az érsekség központja).

1541 Megjelenik Sylvester János Újszövetségfordítása.

1544 Johannes Honterus brassói lelkész működése nyomán az erdélyi szász nemzet egységesen az evangélikus (lutheránus) hitvalláshoz csatlakozik.

1545 Az erdődi zsinaton a Tiszántúl lelkészei elfogadják az evangélikus hitvallást.

1545–1563 A katolikus megújulást célzó Trienti Zsinat egyes ülészakain magyarországi főpapok is részt vesznek (Gregoriánc Pál zágrábi, Draskovics György pécsi, Dudith András tinini, Kolozsvári János csanádi püspökök).

1548 A pozsonyi országgyűlés csak a *sacramentariusok* (reformátusok) kiűzését rendeli el, vagyis az evangélikusok hallgatólágosan megtűrt felekezetté válnak.

1549 Öt szabad királyi város elfogadja a reformáció első magyarországi (evangélikus) hitvallását, amit Leonhard Stöckel bártfai rektor szerkeszt (*Confessio Pentapolitana*).

1550 után Kálmáncsehi Sánta Márton tevékenysége nyomán a tiszántúli magyar gyülekezetekben teret nyer a reformáció helvét (református) irányzata.

1551 I. Ferdinánd király (1526–1564) katonái az alvinci kastélyban meggyilkolják (Martinuzzi/Utyesénics) Fráter György pálos szerzetest, 1534-től váradi püspököt, 1551-ben esztergomi érseket és bíborost. A katolikus érdekek megvédélmezése terén nagy reményeket fűztek személyéhez.

1553–1568 A jeles humanista, Oláh Miklós esztergomi érsek jelentős lépéseket tesz a katolikus restauráció érdekében. 1559-ben birtokairól kiűzi a protestáns lelkészeket és tanítókat, öt ízben tart egyházmegyei zsinatot, 1559–1562 között kánoni vizitációt rendel el az érsekség területén. 1562-ben kiadatja magyarul a Canisius-féle katolikus katekizmust.

1561 Oláh Miklós érsek letelepíti a jezsuitákat Nagyszombatban (1567-ben távoznak).

1561 Méliusz Juhász Péter debreceni lelkész kidolgozza az első magyarországi kálvinista (református) hitvallást (Debrecen-Egervölgyi Hitvallás).

1566 Oláh Miklós érsek a Trienti Zsinat határozata alapján szemináriumot alapít Nagyszombatban, ami azonban rövidesen megszűnik. Egy újabb kísérlet után 1630-ban Pázmány Péter alapítja újjá (*Seminarium antiquissimum*).

1566 A gyulafehérvári hitvita lendületet ad az antitrinitarizmus (unitarizmus) erdélyi terjedésének, amit János Zsigmond

fejedelem (1559–1571) is támogat. 1568-ban szerkeszti meg Dávid Ferenc az unitárius hitvallást.

1567 Püünkösdjén a csíki székelyek a hargitai csatában megvédik katolikus hitüket és Csíksomlyót János Zsigmonddal szemben.

1567 A debreceni zsinaton a Tiszántúl lelkészei megalotják a református egyházszervezetet.

1568 A tordai országgyűlés a már korábban megerősített evangélikus és református felekezet mellett Erdélyben szabad vallásgyakorlatot engedélyez az unitáriusoknak is. A vallásszabadság azonban nem terjed ki a katolikusokra és az ortodoxokra. A katolikus püspököt már 1556-ban elűzték, a román ortodoxokat pedig egy református püspök fennhatósága alá helyezik.

1573 Verancsics Antal esztergomi érsek halála után a javadalom királyi felhasználása miatt 1596-ig nem töltik be a prímási széket.

1575 Után a Hódoltságban, ahol a katolikus egyházszervezetnek csak nyomai maradtak (szegedi és gyöngyösi ferences kolostor), kezdetét veszi a missziós tevékenység a Balkán felől, elsősorban a boszniai ferencesek részéről (rajtuk kívül ragusai bencések és világi papok, valamint jezsuiták vállalkoznak misszióra).

1576 A hercegszöllősi zsinaton Szegedi Kis István működése nyomán a Hódoltságban is a kálvini (református) irányzat kerekedik felül.

1578 A Királyság országgyűlése már csak az unitáriusok és az anabaptisták ellen rendelkezik, vagyis a reformátusok is hallgatólágosan megtűrt felekezetté válnak.

1578 Nagyszombatban megkezdí működését a katolikus restauráció szempontjából kulcsfontosságú nyomda, Telegdi Miklós érseki helynök alapítása. Feladatát 1609–1617 között a pozsonyi, majd 1648-tól a nagyszombati egyetemi nyomda veszi át.

1579 Szántó (Arator) István jezsuita Rómában magyarországi papnövendékek számára létrehozza a magyar kollégiumot, amit anyagi nehézségek miatt rövidesen egyesítenek a német kollégiummal (*Collegium Germanicum et Hungaricum*).

1579 A katolikus Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király átadja a jezsuitáknak a kolozsmonostori bencés apátság javadalmát. Kollégiumuk 1581–1588 és 1595–1606 között Kolozsváron működik. 1582–1588 között pápai szemináriumot is vezetnek a városban.

1589 A jezsuiták ismét letelepednek a Királyság területén, Znióvárán, majd 1594-ben Vágsellyén.

1590 Vizsolyon kinyomtatják a Károli Gáspár gönci lelkész által készített teljes református bibliafordítást.

1603 Megjelenik Pázmány Péter első vitairata, a „Felelet”. – A jezsuita teológus 1601–1603 között, majd 1607-től működik a Királyság területén, mint kiváló szónok és vitairatok szerzője.

1604 Az országgyűlési törvényekhez I. Rudolf király (1576–1608) által önkényesen hozzákapcsolt cikkely megtiltotta a vallási kérdések országgyűlési tárgyalását, és megerősíti a katolikus vallás jogait.

1606 A nem kis részben a protestánsok vallási sérelmei miatt kitört Bocskai-felkelést lezáró bécsi béke „a katolikus vallás sérelme nélkül” vallásszabadságot biztosít a nemeseknek, a városoknak és a végvári katonáknak.

1608 A bécsi béke pontjait a II. Mátyást (1608–1619) királlyá választó pozsonyi országgyűlés cikkelyezi be, kiegészítve azt a falvak lakóinak vallásszabadságával és a protestáns felekezetek önkormányzati jogával, elhagyva ugyanakkor a katolikus záradékot (koronázás előtti cikkelyek).

1611 Forgách Ferenc esztergomi érsek nagyszombati (egyháztartományi) zsinata a Trienti Zsinat szellemében előkészíti a magyar egyház belső megújulását.

1612-től Jezsuita missziók működnek a Hódoltságban: Belgrádban (1612–1645), Pécsen (1613–1686), Temesváron (1634–1666), Gyöngyösön (1635–1683, középiskola is) és Andocson (1650–1684).

1613 Megjelenik Pázmány Péter főműve, az „Isteni igazságra vezérlő Kalauz”.

1616–1637 Pázmány Péter esztergomi érsekként és bíborosként (1629-től) egyházmegyei, tartományi és nemzeti (1630) zsinataival nagy lendületet ad a katolikus reformnak. Személyes hatásának is betudható, hogy a főúri családok nagy része katolizál.

1617 A minoriták megtelepednek a felvidéki Sztropkón.

1619 Bethlen Gábor református hajdúi Kassán kivégzik a jezsuita Pongrácz Istvánt és Grodecz Menyhértet, valamint Körösi Márk esztergomi kanonokot. A kassai vértanúk szentté avatására 1995-ben kerül sor.

1622-től A rendet kitiltó határozat ellenére a jezsuiták missziós tevékenységet folytatnak Erdélyben.

1623 Pázmány papnevelő intézetet alapít Bécsben (Pázmáneum).

1625 Az Apostoli Szentszék Belgrádban missziós püspökséget alapít a hódoltsági katolikus hívek lelki gondozására. Első püspöke a ragusai Rengics Albert, utódai kivétel nélkül bosnyák ferencesek. A püspökség a 17. század végéig, a felszabadító háborúkig működik.

1626 Bécsben megjelenik a jezsuita Káldy György által készített katolikus bibliafordítás.

1635 Pázmány Nagyszombatban egyetemet alapít. Először a bölcsészeti kar kezdi meg működését, ehhez csatlakozik 1638-ban a teológiai, 1667-ben pedig a jogi fakultás.

1639 Pálffy Mátyás főpát vezetése alatt újraindul az 1543-ban megszünt szerzetesi élet Pannóniában.

1642 A piaristák iskolát nyitnak a szépeességi Podolinban.

1644 Megjelenik nyomtatásban Inchoffer Menyhért munkája, az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. Közli a hamisított Szilveszter-bullát, ami a főkegyúri jog egyik hivatkozási alapja lesz.

1645 I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek (1630–1648) a linzi békében sikerül kiterjesztetnie a vallásszabadságot a királyi Magyarország jobbágyaira is, amit az 1647. évi országgyűlés cikkelyez be.

1646 Az ortodox rutének (ruszinok) egyesülnek a római katolikus egyházzal (ungvári unió). Az egri püspök által csak rítusvikáriusnak tekintett görög katolikus püspök első székhelye a Munkács melletti Csernekhegy kolostora.

1650 Az irgalmasok megtelepednek Szepesváralján.

1670 A Wesselényi-összeesküvés leplezése után I. Lipót király (1657–1705) elrendeli a szabad királyi városok és a királyi mezővárosok katolizációját.

1674 Az úgynevezett prédikátor-perben a Szelephény György prímás által elnökölt pozsonyi rendkívüli bíróság a törökökkel való összecsapás vádjával gályarabságra ítél 40 protestáns lelkészt.

1674 A kapucinusok megtelepednek a Pozsony melletti Bazinban.

1676 Pozsonyban leánynevelő intézetet nyitnak az orsolyiták.

1681 A nagyrészt vallási sérelmek miatt kitört Thököly-felkelés után a soproni országgyűlés megerősíti a bécsi béke pontjait, és „a földesurak jogának tiszteletben tartásával” szabad vallásgyakorlatot engedélyez a protestánsoknak a Királyságban (11 északnyugati vármegyében csak a becikkelyezett, úgynevezett artikuláris helyeken, a többi 19 vármegyében a fennálló felekezeti viszonyoknak megfelelően).

1686 Buda felszabadítása a török uralom alól Boldog XI. Ince pápa jelentős támogatásával következik be. Az eseményekben jelentős szerepet játszó Avianói Márk kapucinust 2003-ban avatják boldoggá.

1686 Az Erdélybe települt örmények unióra lépnek a katolikus egyházzal. Központjuk Szamosújvár.

1687 Az országgyűlés szerint a protestánsok, mivel annak idején tiltakoztak ellene, elvesztették jogaikat az 1681. évi vallásügyi törvény „kedvezményeire”, amelyek a továbbiakban az uralkodó kegyéből maradnak fenn. Ettől kezdve a vallásügyi kérdéseket nem országgyűlési törvényekkel, hanem királyi rendeletek útján szabályozzák.

1688 A Kollonich Lipót bíboros (később esztergomi érsek) által vezetett bizottság a felszabadító háborúk utáni politikai berendezkedésről szóló tervezetében (*Einrichtungswerk des Königreichs Hungars*) azt javasolja, hogy a protestánsok jogait a továbbiakban nem erőszakkal, hanem közigazgatási intézkedésekkel kell korlátozni. A visszahódított területek gyors benépesítése érdekében viszont átmenetileg el kellene tűrni a magánjellegű vallásgyakorlatot.

1688-tól Működik a *Neoacquistica commissio* (Újszerzeményi bizottság), amely a visszafoglalt területek birtokviszonyainak kialakításával jelentősen erősíti a katolikusok pozícióit.

1690 I. Lipót befogadja az országba a törökök elől menekülő ortodox szerbeket. Kiépülő egyházszerkezetük központja Karlóca lesz.

1691 A *Diploma Leopoldinum* biztosítja a Habsburg-uralom alá került Erdély törvényeinek megtartását, ide értve a protestánsok vallásszabadságát is.

1691 Az 1681. évi vallásügyi törvény uralkodói magyarázataként kiadott I. *Explicatio Leopoldina* különbséget tesz a protestánsok nyilvános és magánjellegű vallásgyakorlata között. Nyilvános vallásgyakorlat csak az artikuláris helyeken lehetséges, máshol csak a magánjellegű vallásgyakorlat tűrhető el (a királyi rendelet tehát korlátozza a pozsonyi országgyűlés által biztosított vallásszabadságot).

1698 Az erdélyi román ortodoxok egyesülnek a római katolikus egyházzal (gyulafehérvári unió). A görög katolikus püspök első székhelye Gyulafehérvár.

1701 A II. Explanatio Leopoldina kimondja, hogy a visszahódított területekre nem terjed ki az 1681. évi törvény hatálya, vagyis ott a protestánsok nem rendelkeznek szabad vallásgyakorlattal. A végvárak felszámolásával megszűnik a katonák szabad vallásgyakorlata is.

1705 A II. Rákóczi Ferencet vezérlő fejedelemmé választó szécsényi országgyűlés a vallásügy terén visszatér az 1608. és 1647. évi törvényekhez, hatályon kívül helyezi az 1681. évi törvényt, a jezsuitákat pedig részlegesen kiűzi az országból. Kimondja, hogy a földesúri jog figyelmen kívül hagyásával a többségi vallást illeti meg a templomhasználat joga.

1707–1708 Rákóczi fejedelem Brenner Domokos apát útján megkísérli elnyerni a Szentszék támogatását. Ennek ellenére 1709-ben a pápa megsemmisíti Rákóczi egyházi intézkedéseit, a papokat pedig az I. József király (1705–1711) iránti engedelmességre kötelezi.

1711 után A Rákóczi szabadságharc zavarait követően nagy ütemben indul meg az egész országban a katolikus egyházszervezet kiépítése. Az elnéptelenedett területek betelepítése növeli a katolikusok arányát a lakosságon belül.

BIBLIOGRÁFIA

- A katolikus egyház Magyarországon* (Ecclesia Sancta 1), szerk. SOMORJAI ÁDÁM–ZOMBORI ISTVÁN, Budapest 1991.
- ADRIÁNYI, GABRIEL, *Kleine Kirchengeschichte Ungarns* (Studien zur Geschichte Ungarns 5), Herne 2003.
- ARTNER EDGÁR–HERMANN EGYED, *A hittudományi kar története 1635–1935* (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története 1), Budapest 1938.
- BALICS LAJOS, *A róm. kath. egyház története Magyarországon I–III*, Budapest 1885–1890.
- BITSKEY ISTVÁN, *Szellemi élet a kora újkorban*, Magyar művelődéstörténet, Budapest 2003, 204–257.
- BUCSAY MIHÁLY, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1978*, Budapest 1985.
- Die Katholische Konfessionalisierung* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198), hrsg. v. WOLFGANG REINHARD–HEINZ SCHILLING, Heidelberg 1995.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek II*, kiad. SZILÁGYI SÁNDOR, Budapest 1876.
- Esztergomi érsekek (1001–2003)*, szerk. BEKE MARGIT, Budapest 2003.
- FAZEKAS ISTVÁN, *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kibírdetésére Magyarországon 1564-ben*, R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére, Budapest 1998, 154–164.
- GALLA FERENC, *Ferences missziók Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században* (Collectanea Vaticana Hungariae), s.a.r. FAZEKAS ISTVÁN, Budapest–Róma 2005.
- HERMANN EGYED, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig* (Dissertationes Hungaricae ex historia ecclesiae), München 1973².
- KARÁCSONYI JÁNOS, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*, Veszprém 1929 (repr. 1985, Tudománytár)
- Magyar Katolikus Lexikon I–XII*, szerk. DIÓS ISTVÁN–VICZIÁN JÁNOS, Budapest 1993–2007.
- Magyar Törvénytár I–III: 1000–1657. évi törvénycikkkek*, szerk. MÁRKUS DEZSŐ, Budapest 1899–1900.
- Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (16–17. század)* (Millenniumi Magyar Történelem), kiad., ford. TÓTH ISTVÁN GYÖRGY–JÁSZAY MAGDA, Budapest 2004.
- MOLNÁR ANTAL, *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon. I: 1572–1647* (Humanizmus és reformáció 26), Budapest 2002.
- MOLNÁR ANTAL, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség bódoltsági területein a 17. században* (METEM Könyvek 49), Budapest, 2005.
- Pázmány Péter prédikációi*, szerk. TARNÓC MÁRTON, Budapest 1987.
- PIRIGYI ISTVÁN, *A magyarországi görög katolikusok története I–II*, Nyíregyháza 1990.
- SZÁNTÓ KONRÁD, *A katolikus egyház története II*, Budapest 1985.
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Rekatolizáció és barokk ábítat* (METEM Könyvek 64), Budapest 2008.
- SZENTPÉTERI JÓZSEF(–STEMMLER GYULA) (szerk.), *Magyar Kódex III*, Budapest 2000.
- SZILAS LÁSZLÓ, *Kis magyar egyháztörténet*, Róma 1982.
- TÖRÖK JÓZSEF–LEGEZA LÁSZLÓ, *A magyar egyház évezrede*, Budapest 2000.
- TUSOR PÉTER, *A barokk pápaság 1600–1700*, Budapest 2004.
- TUSOR PÉTER, *A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján : (Egy Rómába írt egri püspöki jelentés alapján)*, Mezőváros, reformáció és irodalom, 16–18. század (Historia litteraria 18), szerk. Szabó András, Budapest 2005.
- TUSOR PÉTER, *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről* (Archivio Santacroce), Levéltári Közlemények 73 (2002) 199–241.
- VANYÓ TIHAMÉR, *A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon*, Budapest 1933.
- Vitetnek ítélőszékre. Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, kiad. S. Varga Katalin, Pozsony 2002.

Ez a jegyzet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán folyó történelem szakos BA-képzés (*Baccalaureatus Artium*) újkori egyháztörténeti szemináriumának alapvető tananyagát, vezérfonalát tartalmazza. Használatát a történeti fogalmak, folyamatok kellő tanári magyarázata, illetve az óráról órára feladott kapcsolódó szakirodalom interaktív feldolgozása egészíti ki. E nyomdai úton nem, csupán digitális (pdf) formátumban a világhálón publikált munka elsősorban korábbi összegzések: SZÁNTÓ, valamint HERMANN, KARÁCSONYI műveinek oktatási célú, belső használatra szánt átdolgozása.

A kronológiát összeállította: Rev. Dr. GÁRDONYI MÁTÉ, Történettudományi Intézet
Szerkesztette Dr. TUSOR PÉTER egyetemi docens, Történettudományi Intézet

Korrektúra (2010/1.2): Soczó Natália, Guitman Barnabás, Tarcsay Péter